

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANA BİLİM DALI

14 7951

147951

NEO-LİBERAL EKONOMİ DÜZENİNİN EMEĞE YANSIMALARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ

Ayhan LAFCI

BURSA 2004

ÖZET

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na sebep olarak gösterilen liberalist (klasik iktisatçı) ekonomi öğretisi, bu olaydan sonra dünyada pek fazla uygulama alanı bulamamıştır. 1980'li yıllara doğru ise, başta dönemin Britanya, ardından da Birleşik Devletler hükümetlerinin kararlarıyla, ekonomide yeni bir liberal dönem başlamıştır. Bu yeni ekonomi politikasının adı neo-liberalizmdir. Neo-liberalizm, kapılarını Batı'ya açmış bütün ülkelerde de uygulama alanı bulmuştur. Denilebilir ki, küreselleşme ile birlikte bir neo-liberal ekonomi düzeni başlar. Neo-liberal ekonomi düzeninin ilk felsefesi, devletin görevlerini yeniden yorumlamak ve onu mümkün olduğu kadar ekonomik sistemden uzak tutmaktır. Bu çerçevede düzenin ana felsefesini, ünlü filozof Hayek'in desteklediği "doğal düzen" oluşturmaktadır. Bu doğal düzende, emek ve sermaye ilişkileri serbest rekabet koşullarında işlemektedir. Ancak bu koşullar, doğası gereği haklarını aramada korunmaya ihtiyacı olan emek sınıfının güçsüzleşmesine neden olmuştur. Öte yandan, serbest bir manevra alanına sahip olan sermaye kesimi ise oldukça güçlenmiştir. Üstelik sermaye, emekten daha hızlı ve daha etkili bir biçimde teşkilatlanmıştır. Emek sınıfının güçsüzleşmesi sosyo-ekonomik dengeleri alt üst eder. Bu olumsuzluk hem küçük hem de büyük çaplı krizlerin davetçisidir. Öte yandan bu krizler, müdahalesizlikten ötürü açmazlara sürüklenmektedir. Tüm bu gelişmeler neo-liberalizmin, başlangıçta savunulduğunun aksine, ekonomi için bir alternatif olamayacağını ortaya koymaktadır. Kamuoyunun büyük bir kısmı, bu olumsuzlukları yaşamasına rağmen, gerçek nedenlerini hala tam manasıyla idrak edememektedir.

SUMMARY

“REFLECTIONS OF NEO-LIBERAL ECONMICS ORDER TO THE LABOUR”

Liberalist (classical) economics doctrine which was demonstrated as reason for 1929 World Wide Economics Crisis had not found so much enough practising zone in the world after the crisis. Towards 1980's, new liberal term for economics has started by first Britain and then US governments' decisions. Name of this new economics politics is neo-liberalism. It finds practising zone in the countries open their doors for West. In another word, globalisation and neo-liberalism started at the same time. First philosophy of neo-liberalism is to re-define capabilities of the state, and so to keep it far a way as mach as possible from economics system. In that frame, “natural order” which was defined by Hayek becomes as its basic philosophy. In this natural order, labour and capital relationship goes on unrestrained competition conditions. However, these conditions have been causing to weaken labour class that need defense in insisting rights, because of its spesifications. In the other side, the capitalist that has free maneuver area became strong. Furthermore, the capitalist organized more fast and more effectively than labour. Weakening the labour upset socio-economics balances. This negativeness is trigger both small and big scale crises. In the other side, these crises go to dilemmas because of there is no interference. On the opposite of defended in its start, all of these variations brought up that neo-liberalizm would not be alternative for economics. Most of the public opinion, in spite of feel this negativeness, do not still perceive real reasons of this negativeness.

ÖZGEÇMİŞ

(Ayhan LAFCI)

1981 yılında Bursa'nın Karacabey ilçesinde doğdu. İlk öğrenimini 1986-1991 yıllarında Karacabey Harmanlı Köyü İlkokulu'nda, orta ve lise öğrenimini de 1991-1997 yıllarında Bursa Erkek Lisesi'nde tamamladı. 2001 yılında Uludağ Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nden lisans diploması almaya hak kazandı.

2002 yılında Prof. Dr. Tahir BAŞTAYMAZ danışmanlığında "Neo-liberal Ekonomi Düzeninin Emeğe Yansımaları" konulu yüksek lisans tezine başladı.

2002 – 2004 yılları arasında özel sektörde, iki farklı ulusal firmanın insan kaynakları departmanlarında, çeşitli görevlerde bulundu.

İÇİNDEKİLER

Özet:.....	ii
Summary:.....	iii
Özgeçmiş:.....	iv
İçindekiler:.....	v
Tablolar ve Şekiller:.....	x
Kısaltmalar:.....	xi

GİRİŞ:.....	1
-------------	---

(BİRİNCİ BÖLÜM)

EKONOMİK DÜZENLERDE EMEK - SERMAYE İLİŞKİLERİ VE NEO-LİBERALİZM

1. DEĞİŞEN EKONOMİK DÜZENLER.....	6
1.1. EKONOMİK DÜZEN KAVRAMININ TANIMI:.....	7
1.2. SİSTEM OLARAK EKONOMİ:.....	8
1.3. EKONOMİK DÜZEN TÜRLERİ:.....	10
1.3.1. Kapitalist Düzen:.....	10
1.3.1.1. Merkantilizm:.....	11
1.3.1.2. Fizyokrasi:.....	12
1.3.1.3. Liberal Kapitalizm:.....	13
1.3.1.3.1. Adam Smith:.....	14
1.3.1.3.2. David Ricardo:.....	15
1.3.1.3.3. Thomas Robert Malthus:.....	16
1.3.1.4. Müdahaleci Kapitalizm:.....	17
1.3.2. Sosyalist Düzen:.....	20
1.3.2.1. Marx Öncesi Ütopik Sosyalist Düşünce:.....	21

1.3.2.1.1. Robert Owen:.....	22
1.3.2.1.2. Sismondi de Sismondi:.....	23
1.3.2.1.3. Saint Simon ve Saint Simoncular:.....	23
1.3.2.1.4. Anarşist Sosyalistler:.....	24
1.3.2.2. Bilimsel Sosyalizm:.....	25
1.3.2.3. Bazı Sosyalist Uygulamalar:.....	28
1.3.2.3.1. SSCB ve Stalinci Plancılık:.....	29
1.3.2.3.2. Yugoslavya ve Özyönetimci Sosyalizm:.....	30
2. YENİ EKONOMİK DÜZEN: NEO-LİBERALİZM.....	31
2.1. NEO-LİBERALİZMİN DOĞUŞU:.....	32
2.1.1. Düşüncede Neo-Liberalizm: Hayek, Ardılları ve Karşıtları:.....	33
2.1.2. Ronald W. Reagan ve Uygulamada Neo-Liberalizm:.....	35
2.1.3. Margaret Thatcher ve Neo-Liberal Başarısızlıklar:.....	38
2.1.4. Turgut Özal ve Türkiye’de Neo-liberalizm:.....	39
2.2. NEO-LİBERALİZM VE KÜRESELLEŞME:.....	40
2.3. NEO-LİBERALİZMİ DÜNYAYA YAYMA ÇABALARI:.....	42
2.3.1. Ekonomik Bütünleşme Hareketleri:.....	42
2.3.2. Özendirici Politikalar:.....	44
2.3.3. Bağlayıcı Politikalar:.....	45
2.3.4. Eğitim Politikaları:.....	45
2.3.5. Diğer Girişimler:.....	46
2.4. NEO-LİBERALİZMİN GENEL ÖZELLİKLERİ:.....	47
2.4.1. Bireysel Özgürlüğün Yeni Boyutu:.....	48
2.4.2. Girişimcilikte Kuralsız Rekabet ve Çok Uluslu Şirketler:.....	49
2.4.3. Devletin Ekonomiye Müdahale Sınırı:.....	49
2.4.4. Yeni Devlet Anlayışı:.....	50
2.4.5. Sosyal Devletin Ekonomiye Etkileri:.....	52
2.4.6. Sendikasız Emek Anlayışı:.....	53
2.4.7. Gelir Dağılımında Değişen Düşünceler:.....	54
2.4.8. Özelleştirme:.....	55
2.4.9. Çevre Sorunlarının Artması:.....	56

(İKİNCİ BÖLÜM)
EKONOMİ DÜZENİNDE EMEK

1. EMEK KAVRAMI:	57
1.1. GERÇEK ANLAMDA EMEĞİN TANIMI:	57
1.1.1. Tikel ve Tekil Kavramlar Olarak Emek:	59
1.1.2. Emek Gücü ve Emegın Kendisi Olarak Kapitaliste Bağlanan Emek:....	61
1.1.3. Kafa Gücü ve Kol Gücü Ayrımında Emek:	61
1.1.4. İktisadi Meta Olarak ve İnsan Olarak Emek:	62
1.1.5. Ücretli Çalışan Olarak Gerçek ve Sahte Emek:	63
1.2. EMEĞİN TOPLUMDA VE EKONOMİDEKİ ZAYIFLIĞI:	65
1.2.1. Ekonomik Açıdan Emegın Zayıflığı:	66
1.2.2. Sosyal Açıdan Emegın Zayıflığı:	68
1.2.3. Bireysel Açıdan Emegın Zayıflığı:	69
1.2.4. Mekansal Açıdan Emegın Zayıflığı:	71
2. HAK KAVRAMI:	72
2.1. EMEĞİN HAKLARI:	73
2.2.1. Emegın Adil Ücret Hakkı:	74
2.2.1.1. Adil Ücret Arayışları:	76
2.2.1.1.1. Pazarlık Gücü Kuramı:	76
2.2.1.1.2. Marjinal Verimlilik Kuramı:	77
2.2.1.1.3. Satın Alma Gücü Kuramı:	77
2.2.1.1.4. Ücret Fonu Kuramı:	78
2.2.1.1.5. Artık-Değer Kuramı:	78
2.2.1.2. Gayri Adil Ücretin Sınırı: Asgari Ücret:	79
2.2.1.2.1. Asgari Ücretin Eğretliliği:	80
2.2.2. Emegın Sosyal Yaşam Hakkı:	80
2.2.2.1. Sosyal Yaşam Hakkı ve Devlet:	81
2.2.2.2. Emegın Sosyal Hakları:	83
2.2.2.2.1. Sağlık Hakkı:	85
2.2.2.2.2. Gelecek Güvencesi Hakkı:	86
2.2.2.2.3. İş Güvencesi Hakkı:	87
2.2.2.2.4. Boş Zaman Hakkı:	89

2.2.3. Emeğin Örgütlenme Hakkı:.....	91
2.2.3. Emeğin Servet Hakkı:.....	94
3. EMEĞİN SORUNLARI:.....	95
3.1. İŞSİZLİK:.....	96
3.1.1. Açık İşsizlik:	97
3.1.1.1. Geçici (friksiyonel) İşsizlik:	97
3.1.1.2. Konjonktürel İşsizlik:	98
3.1.1.3. Teknolojik İşsizlik ve Yapısal İşsizlik:	99
3.1.1.4. Mevsimsel İşsizlik:.....	100
3.1.2. Gizli İşsizlik:.....	100
3.2. YOKSULLUK:.....	101
3.3. TOPLUMSAL YABANCILAŞMA:.....	103
3.4. EMEĞİN DİĞER SORUNLARI:.....	105

(ÜÇÜNCÜ BÖLÜM)

NEO-LİBERAL EKONOMİ DÜZENİNİN EMEĞE YANSIMALARI

1. DEĞİŞEN ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ VE EMEĞİN KARŞISINDAKİ ASIL GÜÇ:.....	107
1.1. ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİNİN YENİ BOYUTU VE EMEK:.....	108
1.1.1. “Emek”leştirme Projesi:.....	109
1.1.2. Çekirdek Emeğin Güçsüzleştirilmesi:.....	110
1.1.2.1. Neo-liberalist İş Yasalarının Emeği Güçsüzleştirilmesi:.....	111
1.1.2.2. Neo-Liberalist Çözümlerin Emeği Güçsüzleştirilmesi:.....	112
1.1.2.2.1. Neo-liberal Çözümlerin Gerçek Yüzü: Amerika Rüyası ve Asya Kaplanları:.....	114
1.1.2.3. Büyüyen Sermayenin Emeği Güçsüzleştirilmesi:.....	115
1.1.2.4. Yeni Yönetim Tekniklerinin Emeği Güçsüzleştirilmesi:.....	117
1.2. EKONOMİ DÜZENİNİN YENİ BOYUTU VE DEVLET:.....	117
1.3. EMEK İLE ULUSLAR-ÜSTÜ SERMAYE ARASINDA YENİ ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ:.....	120
2. NEO-LİBERALİZMİN EMEK POLİTİKALARI:.....	121
2.1. SOSYAL DEVLETİN SONU:.....	122

2.1.1. Ücretlerin Düşürülmesi:.....	123
2.1.2. Çalışma Sürelerinin Yükseltilmesi:.....	124
2.1.3. Sosyal Hakların Ortadan Kaldırılması:.....	126
2.2. ÖRGÜTLÜ EMEĞİ ORTADAN KALDIRMA:.....	128
2.2.1. Ölçek Ekonomisinden Küçük İşletmelere:.....	129
2.2.2. Çalışmanın Esnekleştirilmesi:.....	130
2.2.3. Sendikacılığın Zayıflatılması:.....	131
2.3. EMEĞİ YENİ TÜR BAĞIMLILIĞI: HEDONİZM:.....	132
 3. NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN SONUÇLARI VE KRİZ:.....	 134
3.1. EMEĞİN ÇÖZÜLMESİ:.....	136
3.2. EMEĞİN VASIFSIZLAŞMASI:.....	137
3.3. EKONOMİK DENGELERİN ALT-ÜST OLMASI:.....	138
3.4. KAYIT DIŞI EKONOMİNİN YÜKSELİŞE GEÇMESİ:.....	140
3.5. İŞSİZLİĞİN KRONİKLEŞMESİ:.....	141
3.6. KRİZLER VE AÇMAZLAR:.....	144
 SONUÇ:.....	 146
 KAYNAKLAR:.....	 151

TABLÖLAR VE ŞEKİLLER

TABLO.1: GSMH'ın Üretim Faktörleri İçindeki Dağılımı:.....	67
TABLO.2: Bazı Ülkelerin Yoksulluk - Nüfus Oranları:.....	102
TABLO.3: Özelleştirme - İşsizlik İlişkisi:.....	143
ŐEKİL.1: Emegın Boş zaman Tercihı:.....	90

KISALTMALAR

a.g.m.	: Adı geçen makale
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATO	: Ankara Ticaret Odası
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
CNC	: Sayısal Kontrollü Takım Tezgahı
CUŞ	: Çok Uluslu Şirketler
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
ILO	: Uluslararası İşçi Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
s.	: Sayfa numarası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TL	: Türk Lirası
TÜPRAŞ	: Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirketi
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konseyi
USD	: Amerikan Doları
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Son on beş, yirmi yıldır ekonomi ve sosyal politika üzerine yapılan araştırmalarda, hep bir değişim üzerine ve yerleşen bir düzen üzerine bir şeyler söylendi. Bu değişimin, insan yaşamı için oldukça önemli olduğunu söyleyen araştırmacılar, oluşumdan çok beklentileri tartışmaya başladılar. Kimileri beklentilerin herkesi mutlu edeceğine inanırken, kimileri de olumsuz sinyaller vermek istediler. Nihayet bugüne gelindiğinde, manzaranın bulanıklığı ortadan kalktı ve görüntü netleşmeye başladı. Beklentilerin hangi yönde gerçekleştiği yavaş yavaş ortaya çıktı.

Bugünün dünden daha ciddi hale geldiğini gösteren fark, değişim için artık olasılık yürütme işinin anlamını yitirip, sonuçları tartma devrinin başlamış olmasıdır. Şimdi değişimin sonucunu görme ve karar verme zamanıdır. Doğru karar vermek için ise, doğruları iyi görebilme ve iyi yorumlayabilme yeteneğine ihtiyaç vardır.

Tarih boyunca **ekonomik düzene** yön veren iki kutupluluğun (kapitalci ve toplumcu) kaynağına bakıldığında, **ekonomik sisteme** (üretim, dağıtım ve tüketim işine) yön veren iki farklı insan kutbuyla karşılaşılır. Biri, çeşitli yollarla elde ettiği zenginliği mala çevirmeye çalışan kapitalist, diğeri ise zihinsel ve bedensel üretme gücünü ürüne çeviren emektir. Ekonomik sistemdeki görev dağılımında kimin ne kadar ürettiğini ve ne kadar kazanacağını bulmaya çalışan ekonomik düzenin ana görevi, bu iki farklı insan kutbuna en iyi şekilde haklarını verebilmektir. Ancak ne var ki, (liberalizm, komünizm gibi) çok çeşitli olan bu ekonomik düzenlerin, üretici kutbun birini haksızlığa uğrattırken, diğeri ihya ettiği de görülmüştür. Dolayısıyla ekonomik düzenler, (tedarik etme, üretme, dağıtım ve tüketme döngüsü olan) ekonomi sistemine, en iyi şekilde işleyiş kazandırmaya çalışırken, dengesini sekteye de uğratabilmektedir. Buna bağlı olarak, ahenk içinde yaşayan toplumun, ekonomik ve sosyal krizlere uğradığı görülebilmektedir. Şüphesiz, her oluşum belli bir gelişimin sonucunda

gerçekleşir. Bu nedenle, iyilerin ve kötülerin nedenleri aranırken, hep bu oluşumların gelişimlerine bakıldığı görülür.

Sosyo-ekonomik olayların nedenlerini tartışan insanların, düzen kavramının olanını ve olması gerekenini tartışarak, daha ilk aşamada ikiye bölündükleri ortaya çıkmıştır. Bu ayrım, düzen kavramının doğal işleyişine inananlar ve inanmayanlar ayrımıdır. Bir balığın kendisinden küçük olan balıklara yapmış olduğu hayati haksızlığı yasaklamak, elbette ki o balığın hayatına yapılmış bir haksızlık olacaktır. İnsan için dizayn edilmiş hayat düzenini, doğadaki düzene benzeten doğal düzen savunucuları, insanlar birbirlerini kötüye kullanmasın diye tanrının vermiş olduğu üretme gücünü hatırlatan toplumsal denge savunucuları ile sürekli ters düşmüşlerdir. Toplumsal denge savunucularına göre ürettikçe beslenen insanlığın, dünya nimetlerinden eşit şekilde pay alması gerekmektedir. Tarih bu şekilde eşitlik, pay ve hak tartışmaları üzerine kurulan sosyal çatışmalara tanık olarak geçmiştir.

Öte yandan doğal düzencilerle toplumsal dengeciler arasında başka bir önemli fikir ayrılığının daha nüfuz ettiği görülür. O da doğal düzenin acımasızlığının insanlığı çalışmaya ve üretmeye zorlamasıdır. Doğal düzeni savunanlara göre eşit dağıtım, eşit olmayan insanları için adaletsiz bir sistemdir. Tam karşıda toplumsal dengeyi savunanlar ortakçı (communist) felsefeyi kabul etmeyen büyük bir çoğunluğu da, bunu kabul etmelerine rağmen, asıl önemli adaletsizliğin eşit olmayan insanlar yaratan sistemde olduğunu savururlar. Yani onlara göre doğal düzen, kendi felsefesi gereği hayvanlar alemine benzeyen eşit olmayan insan türleri yaratmaktadır ve **“eşit olmayan insanlar”** bir neden değil bir sonuçtur; bir bağımsız değişken değil, bir bağımlı değişkendir. Bu durum hak mücadelesi ile birlikte bir güç mücadelesini de gerektirmektedir.

18. yüzyıl Sanayi Devrimi ile birlikte, emek gücü sahibiyle mal gücü sahibi arasında daha yoğun ve daha hareketli bir üretim hak-ilişkisinin başladığı görülmektedir. Ancak bu ilişki, binlerce yıl öncesinden beri sürmekteydi. Sanayi Devrimi'nin dünya nimetlerini artırmadaki o çarpıcı hızı, mal sahibini daha mal sahibi, bağımlı emeği ise daha bağımlı yapmıştı. O yıllarda dur durak bilmeyen üretme hazzı, ürettiğinde hep daha bir fazla alacağına inandırılan emeği daha çok çalışmaya zorlamıştı. Fakat bunun hiç de böyle olmadığı görüldü. Emek ürettikçe, üretileni satma

yetkisine sahip olan kapitalist daha çok güçlenmiş, güçlendikçe de emeği daha fazla işe zorlamaya başlamıştı. Bu durum, çok fakirlerin gün gelip çok zenginlerini mallarını alamayacak seviyeye gelene kadar böyle devam etti. Sonunda ise, sistemin bu dengesizlik karşısında çöktüğü ve iflas ettiği görülür. Buraya kadar ifade edilenler, Sanayi Devrimi'nin başlamasından 1930 liberalizm krizine kadar olan devrin özetidir.

1930'larla birlikte düzenin doğallığını reddedip, sistemin iyi bir işleyiş üzerine kurulmasını savunanlar, sistemin doğal düzen tarafından yaratılan haksızlık ortamı yüzünden çöktüğü kanaatine varmışlardır. Haksızlığa uğrayan emeğin, toplumun büyük bir kesimini oluşturması nedeniyle ekonomik sistemin dengesini kaybetmesinden ötürü krizin ortaya çıktığı teşhisi konulmuştur. Sonunda emeğin yüzyıllar boyu göstermiş olduğu sabır ve sebat, hak ve adalet olarak geri dönecektir. İkinci Dünya savaşıyla yıkılanı yeniden yapmaya yönelik emeğe olan talebin, emeğin önemini artırdığı görülür. Devlet anlayışında yaşanan gelişmelerde bu değişimle aynı paralellik göstermiştir. Devletin yeni görevi, ekonomi sistemine düzeyli ve dengeli bir biçimde işleyiş kazandırmaktır. Devlet burada gerek müdahaleci gerekse planlayıcı göreviyle tam bir baş aktör olmuştur. Toplumsal denge düzeni, savaşın ardından daha iyi anlaşılır hale gelecektir.

Ne var ki, doğal düzenden yana olan mal sahibinin eski üstün yıllarına dönme hevesinin tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Emeğin kazanmış olduğu hakları karşısında azalan kârlar, neredeyse kapitalisti *hak ettiği kadar* kazanacak seviyeye geriletmişti. 1980'lere doğru doğal düzene aykırı bir hareketle, yeni bir düzen başlatılarak, kapitalist, bu toplumsal dengeden memnun olmadığını ilan etmiştir. Gerekçe olarak da, emeğin kazanmış olduğu haklarının üretimi ve birikimi yavaşlattığı inancı gösterilir. Yeni düzenin adı ise liberal felsefeye dayanan **neo-liberalizmdir** (eskiyi içinde sakladığı için tirsiz yazmak daha doğrudur).

1950'lerdeki ekonomik entegrasyon hareketleriyle başlayan **küreselleşme** hareketi, ticari kârın büyük sermayeye tahsisi için doğal düzenci neo-liberalist politikalara ihtiyaç duyuyordu. **Emek**, neo-liberalist politikalarla böylece küresel (büyük) sermayenin emeği haline geliyordu.

Bugünün güçlü ve zengin ülkelerine bakıldığında, geçmişteki ortak yönlerinin, gelişmemiş ülkelerin hammadde kaynaklarından istifade eden sömürgeci ülkeler olduğu

anlaşılabacaktır. 1970'lerle birlikte seri (Fordist) üretimin sona ermesi, yeni tüketici kalıplarının ortaya çıkmasıyla eş zamanlıydı ve yaratıcılığı, çeşitliliği ve teknolojik bilgiyi gerektiren post-endüstriyel bir üretim tarzının başlamasına neden oldu. Bu üretim modelinde ise emeğe sermayeden daha fazla ihtiyaç duyuluyordu. Örneğin yeni bir teknolojik ürün, artık tarla, arsa ve gram olarak neredeyse altından daha değerli hale geliyordu. Tam bu esnada iplerin artık bilgili emeğe geçmesi gerekirken, kapitalist o büyük hamlesini yapmıştır. Sömürgeciliğin rotası hammaddeden emeğe çevrilmiştir.

Yeni sömürme kaynağı olarak belirlenen emek, 1980'lerle birlikte kapitalistin temel politikaları arasına girdi. Özgürlükler ülkesi olarak anılan Amerika'da ve diğer özgürlük ülkelerinde daha rahat hareket eden kapitalist, bu ülkelerden başlayarak yeni liberal politikalar oluşturmaya başladı ve bunlara **neo-liberal politikalar** denildi. İşverenlere bu politikalar benimsetilmeye başlandı. İşveren örgütleri bu konuda oldukça hızlı adımlar atıyordu.

Tüm bu açıklamalardan sonra, neo-liberalizmin kimleri hedef aldığını ve kimlere hizmet ettiğini tartışmakta sakınca olmayacaktır. Bugün neo-liberalizmle birlikte emek çok köklü bir değişim sürecine girmiştir. Neo-liberalistler her ne kadar bu değişimi değişen dünyanın bir gerekliliği olarak öne sürseler de, toplum açısından bunun öyle olup olmadığını tartışmak zorunludur. Emeğin özgürlük alanına ne derece müdahale ettiği ve **devleti ekonominin önünde bir engel olarak görerek**, ekonomik dengeleri ne derece kolladığı da araştırılması gereken konular arasındadır.

Bu araştırmada, neo-liberalizmin ortaya çıkardığı ekonomi politikalarının, emeği nasıl etkilediği ve emeğe nasıl yansıdığı tartışılacaktır. Eski liberal düşünceye benzemesinin yanında çeşitli açılardan farklılık arz eden neo-liberalizm, üretim, birikim ve sosyal refah devleti krizine bir alternatif olarak çıktığı halde, bunu başarabilmiş midir ve alternatif olmayı hak etmiş midir, sorularına da bu araştırmada yanıt aranacaktır.

Araştırmanın birinci bölümünde, eski ekonomi düzenlerinin ve neo-liberal ekonomi düzeninin oluşumu, politikaları ve emek-sermaye ilişkilerine bakış açıları incelenecektir. Bunun yanında neo-liberalizmin, bireye ve devlete, ikisi arasındaki kurumlara karşı uygulamaya koyduğu davranışlar da dikkate alınacak, böylelikle toplumsal boyutu da incelenecektir. Geçmiş benzeri ve farklı düzenlerle kıyaslanmış bir biçimde neo-liberalizmin tanımı ve özellikleri ortaya konmuş olacaktır.

İkinci bölümde ise, neo-liberalizmden ilk elde ve en fazla etkilenecek olan, emek kesimine değinilecektir. İlk olarak doğru bir analiz yapabilmek için emeğin kavram sorunu üzerinde durulacak ve emeğin asıl anlamda nasıl olması gerektiği araştırılacaktır. Ardından yine emeğin başka bir belirsizlik yumağı haline gelen ekonomik ve sosyal hakları; bu hakların doğruluğu ve yerindeliği tartışılacaktır. Emeğin haklarının yanında, onun zayıf yönleri de ortaya konulacaktır. Son olarak emeğin yüzyıllardır yerleşmiş ve yeni yeni yerleşmekte olan büyük sorunları üzerinde durulacaktır.

Nihayet üçüncü bölüme gelindiğinde, neo-liberalizm ile emeğin bileşimi sonuçlandırılmaya çalışılacaktır. Neo-liberalist ekonomik düzenin emeğe yansımaları çok farklı bir boyutta tartışılacak, ayrıca yeni oluşumlar ve yeni süreçler ortaya konulacaktır. Devletin ortadan kaldırılmasıyla ekonominin toplumsal yönünün yanı sıra, sorunların kimler tarafından çözüleceği veya çözülemeyeceği anlaşılabilecektir. Sonuç olarak, neo-liberalizmin topluma ve ekonomiye bir alternatif olup olmadığı kararı verilmeye çalışılacak, yine bununla birlikte neo-liberalizmin başlangıçta ortaya koyduğu öngörülerin amacına ulaşp ulaşmadığı da anlaşılabilecektir. Araştırmada amaçlanan üslup, bulanık geleceği aydınlatmaktan daha çok, görülmeyen gerçekleri ve olumsuzlukları teşhir etmek ve kaynağını göstermektir.

(BİRİNCİ BÖLÜM)

EKONOMİK DÜZENLERDE EMEK - SERMAYE İLİŞKİLERİ VE NEO-LİBERALİZM

1. DEĞİŞEN EKONOMİK DÜZENLER

Ekonomik düzenin, klasik anlatımdaki gibi ne olduğu, nasıl olduğu ve neye hizmet ettiğini tartışmaktan ziyade, onun oluşumunu ve yükseliş ile çöküş sürecini, kısacası değişimini tartışmak, geleceğin şimdiki zamana iskonto edildiği bugünkü günde geleceği yakalamak adına daha doğru olacaktır¹. Ancak buna rağmen teorinin temel tanım ve özelliklerine kısa da olsa değinmek her zaman gereklidir. Zamanın eskisinden çok daha hızlı değişiminden ötürü, *Çin bedduasını*² yaşayan dünya vatandaşları için ne gibi olumsuzlukların beklediğini vurgulamak, ekonomik sistemi açıklarken onun sürekli dönüştüğünü ve değiştiğini fark ederek olacaktır³.

Konuya bu açıdan bakıldığında ekonomik değişimleri görmek mümkündür. Bu çerçevede ekonomik sistem, bilimsel ve teori bazında nedensellik süreci içersinde işleyen bir döngüdür. Ekonomik düzenlerin ise başarılı veya başarısız sonuçlar vermesi de hemen hemen her durumda göreceli bir durumdur. Genel itibariyle dünya, her ne kadar kimilerine göre inkar edilse de, düalist bir yapı arz eder ve etkileyen oldukça etkilenen, kullanan

¹ Alvin Toffler, *Future Shock*, Pan Books Ltd., London, 1970, s.336-356.

² Bahsi geçen Çin bedduası, “*may live in changing times! – değişen zamanlarda yaşa!*” sözüdür.

³ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, Çev. S. Savran, Metis Yay., İstanbul, 1997, s.324.

oldukça kullanılan, ya da bugünün eleştirel yaklaşımıyla sömüren oldukça sömürülen her zaman mevcut olacaktır. Bu durumda ekonomik düzenler kimileri için olumlu kimileri içinse olumsuz koşullar arz edebilir. **Bugüne kadar tam olarak iki genel amaca hizmet eden bir ekonomik düzen uygulanabilmiş değildir.** Son tahlilde ise, Francis Fukuyama'nın "**tarihin sonu**" tezi hala iddia niteliğini korumaktadır. Bunun karşısında birçok akademisyen, *mağdur durumdakini arkalama* yolunu seçerek bir nevi denge politikası benimser.

Bugün işleyen ekonomik düzen, kapitalist düzenin farklı bir boyutu olan **neo-liberalizmdir**. Düzenin uygunluğuna karar verebilmek için daha önceki düzenleri tanımak ve bu düzenlerin emek ve sermayeye olan olumlu veya olumsuz etkilerini görmek şarttır.

1.1. EKONOMİK DÜZEN KAVRAMININ TANIMI

Toplumların gelişimine paralel olarak tarihi süreçte çeşitli yönetim modelleri yaşanmıştır. Kabile reisliğinden krallığa, totalitarizmden demokrasiye kadar her bir yönetim biçiminin bir felsefesi ve kendine göre bir önceliği vardır. Tarihi süreçte bu *öncelikler* düşmana karşı korunmadan beslenmeye, savaştan halkın refahına doğru değişim göstermiştir. Özellikle halkın isteklerini yönetime taşıma amacı güden demokratik düzenlerde "halkın refahı" anlayışı, veya anti-demokratik düzenlerdeki "belirli bir kesimin yüksek refahı" anlayışı, *öncelikleri* ön sıralara çekmiştir. Bir başka değişle "yukarıya doğru esnek niteliğe sahip olan refah", gücü ellerinde bulunduranların üstün olduğu daha doğrusu farklı güçlerin çarpıştığı savaş ekonomisinden, ekonomik savaşa doğru bir değişim sağlamıştır⁴. İşte bu savaşın stratejik ve somut haline *ekonomik düzen* denebilir. Sosyalist ve kapitalist kimlikte olmak üzere iki ana tür arz eden ekonomik düzen, bu iki kutup arasında sürekli gezinir. Üretimi kimin, nasıl yapacağı, nasıl dağıtacağı, kazancın nasıl

⁴ Gani Gönüllü, "Ekonomi Öncelikli Yönetim", *Yeni Düşünce Dergisi*, Sayı: 11, <http://www.geocities.com/ganigonullu/ekonomioncelikli.html> (26.01.2004).

paylaşılacağı gibi bazı iktisadi görevleri düzenleme işine ekonomik sistem denilmesine rağmen, tüm bu işlerin nasıl ve hangi metotlarla yapılacağını belirleme işi sistematığın değil felsefenin ilgi alanına girmektedir. Ekonomik düzenler sistematik değil felsefi kurumlardır.

Görüldüğü gibi hesaplanabilirliği diğer pozitif bilimlere nazaran çok daha zor olan bir sosyal bilim dalının, nasıl bir sistemden bahsedilerek ele alındığı düşünüldüğünde durum daha da karmaşıklaşmaktadır. Bu araştırmada sistem diye zikredilen birçok politikanın sistemsizliğinden de söz edilecektir.

1.2. SİSTEM OLARAK EKONOMİ

İşbölümü ve mübadelenin var olmadığı ilk çağlarda ihtiyaçları elde eden (toplayan, avlayan, yağmalayan vs.) ile bunun sonunda elde edileni tüketenler genellikle aynı insanlardı. Bu nedenledir ki, bu devreye tam anlamıyla **kapalı aile ekonomisinin** egemen olduğunu söylemek mümkündür⁵. Bir sistemden bahsetmenin mümkün olmadığı bu dönemde ekonomi küçük çıkarlar doğrultusunda işleyen basit bir düzen arz eder. Öte yandan bu sistemsiz ekonominin bir diğer özelliği de bir **kendiliğindenlik** niteliğinde olmasıdır. O halde ekonomi, sistem dışı olduğunda bir takım düzen bulmuş kurallar çerçevesinde işlemez. Sistem olarak ele alındığında bu dönem ekonominin sistemsiz aşamasını oluşturmaktadır.

Ekonominin sistemli aşaması ise 15. yüzyıldan sonra, insan yaşamının modernleşmesi ile başlar⁶. *Bu bağlamda sistemin gereklerini oluşturacak tüm kurumların; toplumsal yaşama geçişin, ortak kullanım alanlarının genişlemesinin (ilk coğrafi keşifler - dünyanın küçülmesi), kabilelerden devlete doğru ilerlemenin ve bir çok benzeri modernist değişimin gerçekleştiği görülür*⁷. Tüm bu yukarıda sayılan değişimler sonunda kapalı

⁵ Erol Zeytinoğlu, *Ekonomik Sistemler*, Marmara Üniv. Yay., İstanbul, 1985, s. 11.

⁶ Gianni Vattimo, *The Transparent Society*, Oxford University Press, London, 1992, s. 2.

⁷ Ayhan Lafcı, "Postmodernizmi Anlamak" *İş-Güç e-dergi* (www.isguc.org), Ekonomi ve Toplum, Cilt:4, Sayı:1, 2002.

ekonominin aile ekonomisi niteliğinden uzaklaşarak toplum ekonomisi halini alması (açılması), üretim faaliyetinin fert olarak değil toplum olarak ve birlikte sağlanmasını ve yalnızca aile bireyleri için değil pazar amacıyla da yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum sonucunda oluşan işbölümü ve mübadele, ekonomiyi sistemli hale iten ilk unsurlardandır. Düzenlen farklı olarak ekonomik sistem tedarik, üretim, dağıtım ve tüketim zinciriyle ilgilenir. Oysa ekonomik düzen bu sistemin hangi kurallar çerçevesinde işleyeceğini belirleyen kriterlerden oluşmaktadır.

Ekonomiye sistemli kılan unsurlara bakıldığında devletin önemli bir payı olduğu göze çarpmaktadır. Çünkü ekonomik sisteme en aleni müdahale eden güç devlettir. Hayek sistemin nitelik olarak doğal ve kendiliğinden olduğunu savunurken, Keynes devletin varlığına olan ihtiyacı vurgular⁸. Dünya Bankasının 1997 Kalkınma Raporu'nda da ele alınan bu konuda, devletin ekonomi sistemi önünde yeniden tanımlandığı görülmüştür⁹. Oysa devlet ekonomi sistemin ilk servis sağlayıcısıdır.

Ekonomiye sistemli bir biçimde ele alan ilk iktisatçı Adam Smith'dir. Adam Smith "Ulusların Zenginliği" adlı kitabında ekonomiyi uygulamalı olarak ele almış ve böylelikle bir sistemin varlığını vurgulamak istemiştir. İşbölümünün ilk ortaya çıktığı yıllarda düşüncelerini ortaya atan Smith, ayrıca sistemin elimliğini de itiraf etmekten kaçınmaz. Örneğin 18. yüzyılda doğan her çocuktan üçü on dört yaşına erememekteydi¹⁰. Buna rağmen Smith, görünmez el kuramının bir sistem olduğuna inanır.

Fukuyama iktisadi sistemin felsefi tarihini incelerken, sistem kavramının en büyük servis sağlayıcısının insanın kendisi olduğunu vurgular¹¹. Ona göre *thymos* denilen fitri adalet ve doğal düzen duygusu insanlar arasında yaşamı sistemleştirir.

20. yüzyılın ilk yarısında da Durkheim gibi bazı sosyologlar aynı şekilde devlet ve bireyi birbirinden uzaklaştırarak iktisadi düzende onların arasına farklı mekanizmalar

⁸ Turan Yay, F. A. Hayek'te İktisadi Düşünce, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1991, s. 167.

⁹ Bkz. World Development Report, The State in a Changing World, World Bank, Oxford University Press, 1997.

¹⁰ Adam Smith, Ulusların Zenginliği, Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı, Alan Yay., İstanbul, 1997, s. 74.

¹¹ Francis Fukuyama, Tarihin Sonu ve Son İnsan, Çev. Z. Dicleli, Gün Yay., İstanbul, 1999, s. 177.

koymaya çalıştığı söylenebilir. Ancak burada konunun asıl önemli boyutu iktisadi sistemin kendiliğinden mi yoksa kontrollü bir biçimde mi işlemesi gerektiğidir. Bu sorunun cevabını ise farklı kutuptaki ekonomik düzenler verecektir.

1.3. EKONOMİK DÜZEN TÜRLERİ

Daha önceki bölümlerde sistemin tanımından ve bir dizi ekonomik işleyişten bahsedilmişti. Ekonomi sisteminde yapılan bu işlerin farklı yapılış metotları, düzenin özelliğini belli eden noktalardır. Örneğin mal ve hizmetleri kimler, nasıl ve ne için üretiyor, üretilen bu mal ve hizmetleri kimler ne için ve nasıl dağıtıyor, sorularının cevapları o düzenin hangi amaca yönelik olduğunu anlatan cevaplardır.

Bugüne kadar ekonomi **kapitalist düzen** ve **sosyalist düzen** olmak üzere iki modelde işlemiştir. Üçüncü yol olarak **karma düzeni** göstermek tartışmaya açıktır. Bazı yazarlara göre, karma ekonomiyi benimseyen birçok az gelişmiş ülke daha çok kapitalist yanlısı uygulamalar sergilemektedir¹².

1.3.1. Kapitalist Düzen

15.yüzyıla kadar hakim olan doğal ekonomi, henüz sistem babında bir takım düzeneğe ihtiyaç duymamaktaydı. Bu zamanda dünyaya hakim olan düzenin feodalite olduğu bilinmektedir. Birçok iktisatçıya göre feodal düzene bir ekonomik sistem adını vermek doğru değildir¹³. Çok bilinen anlamda, kapitale (anamala) dayalı düzen olarak tanımlanan kapitalizm, gerçekte ekonomi doktrinde daha derin anlamlar bulur. Wood şöyle der:¹⁴

¹² Zeytinoğlu, s. 207.

¹³ Cahit Talas, **Ekonomik Sistemler**, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1999, s.51.

¹⁴ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni**, Çev. A. C. Aşkın, Epos Yay., Ankara, 2003, s. 10.

“Kapitalizm, mal ve hizmetlerin, hayatın en temel gereksinimlerine varana dek kar amacı taşıyan değişim için üretildiği, insan emek gücünün bile piyasada satılan bir meta değeri içerdiği dolayısıyla bütün ekonomik aktörlerin piyasaya bağımlı olduğu bir sistemdir (düzendir).”

Bazı yazarlara göre ise “ liberal kapitalizm saf teorik biçimiyle, klasik iktisatta bile tam manasıyla gerçek olmayan soyut bir modeldir”¹⁵.

Kapitalist düzenin doğuşu oldukça muğlaktır. Zaten ekonomik düşüncenin bir bilim olarak incelenmeğe başlaması da 18. yüzyıla tekabül etmektedir. Kapitalizmin kökenlerini beş bin yıl kadar geriye götürerek ekonomik sistemden önce de var olduğunu savunurlar da mevcuttur¹⁶.

Kapitalizmin en büyük özelliği, uzlaşmadan uzak çatışmacı bir felsefeye sahip olmasıdır. Ekonomik ilişkilerde üstün olma çabası bu düzene göre verimliliği artırıcı bir etmendir. Kapitalizmi daha iyi anlayabilmek için öncelikle onun düşünsel zeminine ve gelişim aşamasına bakmak daha doğru olacaktır. Kapitalizmin evrimsel sürecinde sırasıyla merkantilizm, fizyokrasi ve liberal kapitalizm vardır. Daha sonra bu süreç, müdahaleci kapitalizmle devam eder ve böylece daha sonra değinilecek olan sosyalizm kuramına yaklaşır.

1.3.1.1. Merkantilizm

Merkantilizm birçok iktisatçıya göre kapitalizmin ilk doktrini olarak kabul görür ve tarihsel açıdan 15. ve 18. yüzyıllar arasındaki üç asırlık döneme damgasını vurmuştur. Bazı iktisatçılar merkantilizmin asıl işlevinin, kapitalist gelişimi köstekleyen dışsal engellerin ortadan kaldırılması olarak görür ve en sert eleştirmenlerin bile bu konudaki suskunluğunu vurgularlar. Örneğin bunlardan biri de Wood’tur¹⁷.

¹⁵ Nalan Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1999, s. 27.

¹⁶ A. G. Frank ve B. K. Gills (der.), *Dünya Sistemi*, Çev. E. Soğancılar, İmge Yay., Ankara, 2003, s. 41.

¹⁷ Wood, s. 19.

Merkantilist düşüncenin başlangıç nedenleri ticari kapitalistleşmeyi sağlayan coğrafi keşiflerle dayanır. Bundan başka yine şüphe ile bakılsa da feodalitenin çöküşü ve ulus devletlerin doğuşu bunlardan biri olarak sayılabilir. Merkantilizmde aynı zamanda altın gümüş gibi bazı değerli madenlerin temel zenginlik kaynağı olarak görülmesiyle başlamıştır.

1.3.1.2. Fیزیokrasi

Adam Smith, *ulusların gerçek zenginlik kaynağının kendiliğinden iyi bir biçimde organize olmuş emek ve sermaye olduğu* tezini, merkantilist düşüncedeki ulusların en büyük zenginlik kaynağı olan salt altın, gümüş ve dış ticaret kabiliyeti tezine anti-tez olarak ortaya atmıştır¹⁸. Öyle ki, merkantilizm ulusçu ve devlet kontrolü gerektiren bir sistemdir. Ancak ne var ki bu düzen iktisadi düşüncede politika üretmekten daha öteye gidememiştir¹⁹.

Fیزیokrasi, Yunanca “physis“ (doğa) ve “kratos“ (kuvvet) kelimelerinden gelen doğal düzen kavramını ifade eder. Fیزیokrasi’de aynı zamanda **tanrı anlayışı** da en temel düşünce kaynağıdır. Bu özelliğiyle fیزیokrasi için ilk sağ siyasal iktisadi düzen de denilebilir. Tanrının, doğayı çok iyi bir biçimde sisteme soktuğu inancı, insanların yaşamlarını bu işleyişin akışına bırakma düşüncesine sürükler. 18. yüzyıldaki hakim tarımsal üretim, özellik olarak da doğal yasalara bağlı bir üretim olduğundan bu anlayış tarım toplumunun sonuna kadar geçerliliğini korumuştur.

Liberalist (doğal düzenden yana) politikaların ilk kaynağını oluşturan 18. yüzyıl fیزیokrat davranış, merkantilizmin ihtiyaçları gidermek için artık-değer yaratma yolunun hazır kaynakları bulmak (maden, savaş ganimeti veya savaşla kazanılan ticaret yolu) olduğu inancının yerine, artık-değerin üretimle yaratılması gerektiğini savunduğu için iktisadi düzende bir “ilerleme“ özelliği arz etmiştir. Ancak bu olumlu gelişmenin olumsuz

¹⁸ Smith, s. 37.

¹⁹ Ölmezogulları, s. 52.

yönü ise, doğal düzende insan unsurunun her türlü doğal riske terk edilmesi olmuştur. Bu düşünceyle uzun bir liberalleşme sürecine giren kapitalizm ile birlikte, özellikle Sanayi Devrimi sonrası çok ağır çalışma şekillerinin ortaya çıkmasıyla emeğin dramatik risklere terk edildiği görülmüştür.

1.3.1.3. Liberal Kapitalizm

Bilimsel iktisatta fizyokrasi ve merkantilizmden oluşan öncü iki aşamadan sonra gerçek anlamda kapitalizm, liberal düşünce ile etik değer kazanır ve büyük oranda somutlaşır²⁰. 18 yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden bu değişim, tüm kurumlarıyla olmasa da kutuplar arası tartışmaya açık birçok özelliğiyle bugünlere kadar taşınmış ve 1980 sonrası iktisatçı Milton Frideman tarafından revize edilen yeni liberal düşüncenin de (neo-liberalizm) asıl kalıbını oluşturmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen tarihsel büyük olaylar iktisadi düzenin şekillenmesi açısından çarpıcıdır. İlk gelişme, emek ve sermaye kurumlarını birbirinden ayrıştırması ve diğer iktisadi faktörlere (doğal kaynak ve girişim kabiliyetine) iktisadi töz kazandırması açısından tarihi bir öneme sahip olan *Sanayi Devrimidir*. İkinci gelişme ise, dünya zenginliklerini elerinde tutanların, dünyanın en verimli topraklarında devlet kurmalarının ardından gerçekleşen *Amerikan Bağımsızlık ve Demokrasi Devrimidir*. Nihayet üçüncü gelişme ise Amerika'dakine benzer bir zemin yaratan feodal rejimin bitiren ve güçlü merkezileştiren *Fransız Devrimidir*. Her üç olay da 18. yüzyılın ikinci yarısına damga vuran ve liberal düşüncenin şekillenmesiyle eş zamanlı olan büyük tarihsel olaylardır.

Büyük değişimlerin yaşandığı, yeni üretim tarzlarının ve yeni emek sermaye ilişkilerinin hatta ve hatta yeni kentsel yaşamın oluşmaya başladığı İngiltere'de, iktisadi düşünce alanında da bir takım köklü değişimler yaşanmıştır. İktisat biliminin babası ve klasik iktisat okulunun kurucusu Adam Smith, öte yandan klasik iktisat okulunun en büyük

²⁰ Talas, s. 68.

temsilcisi olan David Ricardo ve üçüncü olarak toplumsal kantititenin iktisat üzerine etkileri üzerinde duran Thomas R. Malthus gibi iktisatçılar, liberal düşüncenin ve klasik kapitalizmin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Her üçü de ortaya attıkları çeşitli kuramlarla gerek iktisadi toplumsal ilişkilerdeki gerçekliği teşhir ederek, gerekse ilişkilerin şekillenmesine katkıda bulunarak düşünsel anlamda köklü bir yer edinmişlerdir.

1.3.1.3.1. Adam Smith

1776 yılında yayımladığı “*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations – Ulusların Servetinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*” adlı ünlü yapıtıyla Smith, emek ve sermaye arasındaki keskin ayrımı ortaya çıkarmıştır. Ancak Smith’in emek ve sermaye ilişkileri konusunda düşündükleri o yıllar için oldukça çarpıcıdır:²¹

“..Zanaat işçilerinin birleşmelerini sık sık duyduğumuz halde, patronlarkini pek duymadığımız söylenir. Oysa bu nedenle patronların pek bir araya gelip birleşmediğini düşünen bir kimse, dünyadan habersiz olduğu gibi, bu konudan da habersiz demektir. Patronlar, her zaman ve her yerde, emek ücretlerini fiili oranın üzerine çıkarmamak amacı ile, bir türlü gizli, ama daimi ve kalıcı bir birlik içindedirler. Bu birliği bozmak, her yerde en sivri eylem ve bir patron için yakınları ve diğer patronlar arasında bir tür şerefsizlik olarak kabul edilir. Gerçekten de, bu birlikten söz edildiğini duymayız, çünkü bugüne kadar kimsenin işitmediği en olağan ve deyim yerindeyse doğal bir durumdur..”

İşte görüldüğü gibi liberal kapitalist evrimin asli aşamasına ulaştığını Smith’in bu düşüncelerinden anlamak mümkündür. Öte yandan Adam Smith “değer kuramı” ve “sermaye ve değer kuramı” olmak üzere iki ayrı kuramdan bahsederken burada değeri belirleyen unsur olarak emeği gösterir ve böylelikle emeğin üretimdeki yerini vurgular:²²

²¹ Smith, s. 64.

²² Smith, s. 50.

“..bir avcının bir kunduzu öldürmesi, bir geyiği öldürmek için gereken emeğin iki katı emeğe máloluyorsa, doğal olarak, bir kunduz iki geyikle mübadele edilecek yani iki geyik değeriinde olacaktır. İki günlük, ya da iki saatlik emek ürününün bir günlük ya da bir saatlik emek ürününden iki kat değerli olması doğaldır..”

Emeğin değer belirlemedeki rolü belirtilirken aynı zamanda kapitalist üretimdeki fiyatı da belirlenmiş olduğu buradan anlaşılmaktadır. Ancak bazılarına göre Smith'in değer kuramı emeğin hangi değeri belirlemede etkin olduğu açıkça ifade edilmediği için eksik olduğu düşünülür²³. Daha henüz yeni yerleşen Sanayi Devrimi'nin yerleşmemiş sistemi için pre-modern yaşamın verilerinden faydalanılarak yapılan bu çarpıcı yorumlarla Smith'in apaçık bir sınıfın varlığını ve farkını vurgulamaya çalıştığı da görülür. Ne fizyokratların, ne de merkantilistlerin bu farkı idrak edebildiği söylenebilir. Ancak Smith'in üçüncü kuramı olan “ekonomik özgürlük kuramı” fizyokratların “bırakınız yapsınlar – laissez faire” düşüncesiyle aynı fikre dayanır. Yani ekonominin devletten özgün bir işleyişe bırakılması onlara göre toplum için daha hayırlı olacaktır. Smith bu üçüncü kuramıyla diğer ikisinde hazırlamış olduğu yapıyı tamamlar. Ekonominin bahsettiği bu doğal sisteme bırakılması gerektiğini vurgularken, böylelikle liberalizm de şekillenmiş olur.

1.3.1.3.2. David Ricardo

Kapitalist düzenin liberal düşünce aşamasına katkıda bulunan ikinci büyük iktisatçı da David Ricardo'dur. Klasik okulun kurucusu Smith olmasına rağmen Ricardo'nun bu okulda önemi büyüktür. Özellikle emeği yakından ilgilendiren ve bugün bile şiddetle eleştirilen Ricardo'nun “*doğal ücret kuramı*” kapitalist iktisadi anlayışı en uç biçimde özetlemektedir.

Ricardo'nun doğal ücret kuramına göre, ücret oluşumu diğer iktisadi mallardaki gibi miktara göre belirlenmekte, miktar arttıkça veya azaldıkça bireylerin (Ricardo'ya göre

²³ Ölmezoğulları, s. 60.

birimlerin) de fiyatı bu doğru orantıda artmakta ve azalmaktadır. Örneğin emek arzının emek talebinden düşük olduğu dönemlerde, işçi ücretleri yükselmekte ve (ailece) asgari hayatta kalma seviyesinin üzerinde seyretmektedir. Bu durumda emek ücreti ile geçinen aileler daha iyi yaşam koşulları içinde daha fazla çocuk yapmakta ve hastalanmalar ve dolayısıyla ölümler de daha düşük seviyede seyretmektedir. Bunun sonucunda ise uzun vadede nüfus artmakta ve bu da emek arzının emek talebinin üzerine çıkmasına neden olmaktadır. Fazla olan emek arzı ücretleri düşürecek, asgari hayatta kalma seviyesinin de altına indirecektir. Kötü hayat koşulları sonucu çocuk yapma fikri ortadan kalkacak, hastalıklar ve ölümler artacak ve emek arzı yine düşüşe geçecektir. Bu iniş çıkış bir süre sonra iktisadın görünmez eli vasıtasıyla doğal dengesini bulup normal seviyede seyredecektir. Ricardo'nun bu ücret kuramı, sosyal sorunlarla ilgilenen bazı yazarlar tarafından insani değerlerle özdeşleştirilmez²⁴.

Sosyal politikanın henüz devletçe benimsenmediği bu 18.yüzyılın ikinci devresinde, birçok sanayi ülkesinde emek, ekonomik sistemin kapitalist lehine olan doğal düzene terk edilmesi sonucu uzun yıllar ezilerek insanlık tarihine geçecek bir sabır örneği sergilemiştir. Hatta bu düzen 19. yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarında bile böyledir. Çalıştırılmaması gereken ancak düşük emek ücretlerinden ötürü çalışmak zorunda olan çocukların bile mesai saatlerinin 12 saat olduğu söylenir²⁵.

1.3.1.3.3. Thomas Robert Malthus

Liberal doktrinin savunduğu doğal kanunlara inanan profesör Malthus, diğerlerine nazaran daha karamsar bir iktisatçıdır. O da klasik iktisat için rant kuramını yorumlamaya çalışmış, ancak Smith ve Ricardo'dan farklı olarak nüfusun toplum üzerindeki etkileri ile de ilgilenmiştir. *Emeğin nüfus içersindeki payını* ve klasik azalan verimler yasasına dayanan sayı ile üretkenliği arasındaki ters ilişkiyi incelemeye çalışmıştır. Fakat yapmış

²⁴ Sami Güven, *Sosyal Politikanın Temelleri*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1995, s. 158.

²⁵ Keith Grint, *Çalışma Sosyolojisi*, Çev. V. Bozkurt, Alfa Yay., 1998, s. 75.

olduğu bu farklı kuramın aslında öncekilerinin düşüncelerine katkıda bulunmaktan uzak olduğu söylenemez.

Malthus “nüfus ve besin maddeleri kuramı”nda Hume’un savunduğu, *insanlığın zaman içinde iyiyi bulmaya çalışarak yaşamın daha iyi seviyelere çıkacağı*, tezine inanmamıştır. Ona göre insanlık sürekli çoğalmakta olduğu için dünya nimetleri bir gün gelip insanlığa yetmez hale gelecektir. İlk yazdığı *Deneme*’sinde bunu “dünyanın sınırlı topraklarında üretilebilecek besin maddeleri, nüfus artışında farklı olmakta ve bu artışın çok arkasında kalmaktadır” diye açıklar²⁶. Geometrik artış gösteren besin maddeleri karşısında nüfusun aritmetik bir artış göstermesi gelecekte daha hızlı büyüyen bir fakirleşmeyi getirecektir.

Malthus’un besin maddeleri üzerinde durması bir yana, nüfusun aritmetik artışını hatırlatması iktisat için birçok açıdan göz ardı edilemez bir sorundur. Bunu yuvarlandıkça büyüyen, büyüklüğü kadar çoğalan ve bir süre sonra önüne geçilemeyen bir çığa benzetmek pek yanlış olmayacaktır. Malthus bu soruna nüfus artışını kontrole almaktan başka bir çare bulamamıştır. Hatta evlenmelerin kısıtlanması gerektiğini de savunmuştur. Ancak evlilik gibi sosyal yapıyı koruyan bir müessesenin yasaklanmasını önererek, başka sorunları göz ardı ettiği aşıkardır. Yine de kuşkusuz aile planlaması konusunda önerdikleri bugün için bile dikkate değerdir.

1.3.1.4. Müdahaleci Kapitalizm

Liberal kapitalizmin en ateşli savunucuları bile onun sebep olduğu dramatik manzaraları inkar edebilecek kadar ikna edici mazeretler bulamamıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan yıpratıcı ve tahrip edici büyük olaylar uygulanan liberal kapitalizmin vahşi bir sonucu olarak görülmektedir. İlk büyük savaş olan Birinci Dünya Savaşı ve ardından yaşanan ekonomik büyük bunalım, liberal kapitalizmin gelişimini destekleyen bir unsur olan emperyalist (sömürgeci) akımın son aşamasıdır. İnsan yaşamını devam

²⁶ Talas, s. 85.

ettirebilmek için gerekli olan üretimin liberalizm sonucu durmasıyla, büyük bir iradi kuvvete sahip olan devletin iktisadi yaşamda devreye girmesi artık kaçınılmaz olmuştur. Böylelikle ekonomide müdahaleciliğin rasyonelliğe aykırı olmadığı kanıtlanmış sayılmaktadır.

“Bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar” felsefesinin sonucunda hem toplum içinde hem de toplumlar arasında zenginin daha zengin, yoksulun da daha yoksul olmasıyla oluşan sömürge düzeni, Birinci Dünya Savaşı’nı kaçınılmaz kılmıştır. Savaşın getirdiği bütün sonuçlar insanlık için olumsuz ve ekonomik açıdan da çarpıcıdır. Savaşa katılan ülkelerin hemen hepsinde üretim gücünün üçte bir oranında düşmesi buna temel örnek olarak gösterilebilir²⁷. Çünkü savaşta ölen genç ve üretken emek sayısı göz ardı edilemeyecek miktardadır.

1929 yılının Ekim ayına gelindiğinde ise başta ABD’de olmak üzere tüm dünyada ekonomik işleyiş tam manasıyla durmuş, oluşan büyük kriz ise kısa zamanda iflasları ve işsizliği tahammül edilemeyecek aşamaya getirmiştir.

Liberal kapitalizmin kötücül yüzü olan 1929 krizi, liberalizmin ilk krizi değildir. Ondan önce de 18.yüzyılda 8 – 10 yıllık sürelerle yaşanan birçok küçük krizin olduğu, ancak konjonktürel nedenlerden ileri geldiği için yaygın değil de yerel bir nitelik arz ettiği söylenmektedir²⁸. Gerçekten de 1929’da New York borsasında yaşanan teknik hadise kapitalist yapının spekülatif özelliğinden kaynaklanır. Havadan kolay para kazanma hırısı, bunun için yüksek faizle kredi alılabilecek kadar büyüktür. Zaten yüksek faizlerin krize davetiye çıkardığı inancı hem teoride hem de pratikte kabul görür²⁹.

1930’larla birlikte devletin uygun ölçüde ekonomik hayata müdahalede bulunmasının daha makul olacağı anlayışı ortak düşünce haline gelmiştir. Bundan böyle artık, iktisadi hayatta savunduğu politikalarla yeni bir döneme damgasını vuran iktisatçı J. M. Keynes’in dönemi başlamıştır. Keynes’in savunduğu devletçi ekonomi politikaları,

²⁷ Ölmezogulları, s. 79.

²⁸ Talas, s. 131.

²⁹ Kenan Bulutoğlu, *Yöresel ve Küresel Para Krizleri*, Batı Türkeli Yay., İstanbul, 2002, s. 69.

Birleşmiş Milletler (BM) yasasında da kabul gördüğü için evrensel bir nitelik arz ettiği sonucu çıkarılabilir. Gerçekten, özellikle iktisadi siyaset alanında bir “Keynesçi Devrim”den söz etmek mümkündür. Çünkü tam istihdam sorunu bütün hükümetlere kendisini kabul ettiren bir uğraş olarak görülmektedir. Keynes, BM yasasına göre “akılcı ve niceliksel müdahale siyaseti”nin yolunu açmıştır³⁰.

Keynes iktisadi sorunu, Cambridge Okulu geleneğinde, efektif talep, likidite tercihi, sermayenin marjinal etkinliği gibi kavramlara dayalı bir eksik istihdam (talep yetersizliği) teorisi geliştirmiştir. Daha çok bütüncül kavramlara ve makro analize dayalı bir teoriye göre krizler, piyasanın ekonomiyi dengeye getirecek gerekli bilgiyi içermemesi sonucu ortaya çıkan tasarruf ve yatırım arasındaki tutarsızlıktan doğmaktadır. Ekonomide görülen atıl sermaye ve işsizlik sorunu, talep yetersizliğini giderici devletin ekonomiye müdahaleleri ile çözülmelidir.

Bir diğer ünlü iktisatçı ve filozof Hayek ise Keynes’in teorisinin tam karşısındadır ve her şeye rağmen devlet müdahaleciliğinin yanlış bir düşünce olduğunu iddia eder. Ona göre, Keynes’in gerek Deneme’sinde (Treatise) gerekse Genel Teori’sinde (General Theory) yer alan, harcamaların artırılarak yatırımların ve istihdamın her zaman için artırılacağı önerisi yanlıştır; bu ancak her türlü kaynağın bol olduğu özel bir durumda geçerli olabilir³¹. Ancak buna rağmen Keynes’in politikaları uzun yıllar popülaritesini korumuş ve birçok hükümet de Keynes’den mülhem istihdamı ve talebi artırıcı para politikalarını benimsemiştir. Bunun nedeni ise doğrudan sorunları (yatırım yapamama, işsizlik, düşük ücretler gibi) çözmeye yönelik nitelikte olmasıdır. Bu durum aynı zamanda seçim kampanyalarında halk için en tatminkar vaat olduğundan bunun politikacılar tarafından da benimsenmesine neden olmuştur.

Hayek’in, o gün için uygulama alanı bulamaması da, her şeye rağmen politikalarından vazgeçmediği görülmektedir. Ne serbest ekonomi düzenindeyken devletçi ekonominin, ne de devletçi ekonomi düzenindeyken serbestlik yanlısı politikaların

³⁰ Bkz. Keynes’in Biyografisi, “Büyük Larousse Ansiklopedisi” Milliyet Yay., Cilt:13, s. 6672.

³¹ Yay, s. 178.

tamamen geçerliliğini kaybettiği söylenemez. Bu sayede o dönemde bile birçok iktisatçı, Hayek gibi ekonomiyi doğal düzenin akışına bırakmaktan yana olmuşlardır. Hayek de “Kozmos ve Taxis” inde ortak akıl yaratarak, mükemmel dediği “Smith’in görünmez el kuramı”nın istenilen şekilde işleyeceğini savunur³². Oysa asıl meselinin işte tam da bu ortak akıl yaratma meselesinde devlet aygıtından beklenen planlı müdahalecilik ihtiyacını hissettirir. Sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bu kaçınılmazdır.

Hayek ise devletin planlı bir ekonomi benimseyerek ekonomik doğal düzene müdahale etmesini şu cümlelerle eleştirir:³³

“İnsanların planın amacı üzerinde anlaşmaya varmadan sadece merkezi bir plancılığın gerekli olduğu konusunda anlaşmaları, bir topluluğun, nereye gidileceği konusunda bir anlaşmaya varmadan yolculuğa çıkmaya karar vermesine benzer; sonuçta hepsi, içlerinden çoğunun hiç de istemediği bir yolculuk yapmak zorunda kalacaklardır.”

Sonuç olarak, devlet müdahaleciliğini savunan Keynesçi düşünce iktisadi düzende kontrollü bir işleyişin olması gerektiğini savunurken, bunun tam karşısında duran ve daha sonraki dönemde uygulama alanı bulacak olan Hayekçi düşünce ise düzenin insanların inisiyatiflerini serbest bırakacak biçimde olması gerektiğini savunmuştur. 1929 sonrası Keynesçi politikalarla, kapitalist sistem müdahaleci bir aşamaya gelmiş, sosyal devlet ve refah devleti uygulamaları yaygınlaşmaya başlamıştır.

1.3.2. Sosyalist Düzen

Düzen olarak sosyalizm uygulama alanından daha çok düşünce alanına sahip olmuştur. Bunun en büyük sebebi ise insanlar arasında en çok tartışma konusu olan ve insan düşüncesinde zaman zaman karışıklıklar yaratan bir nitelik arz etmesidir. Fakat

³² F. A. Hayek, *Kanun Yasam Faaliyeti ve Özgürlük*; Cilt: 1, Çev. A. Yayla, İş Bankası Yay., 1994, s. 56.

³³ F. A. Hayek, *The Road to Serfdom*, Chicago University Press, Chicago, 1944, s. 49.

karmaşıklığı kadar, savunuculuğu da etkili olmuştur. Her ne kadar 19. yüzyıl Avrupası'nda yaşanan işçi hareketleriyle birlikte doğmuş olsa da kökeni Antik Çağ'a kadar uzanır³⁴. Ancak üretim sistemlerinin 1800'lü yıllarla birlikte geniş kitleleri kapsayan yeni bir toplum yapısı yaratmasıyla asli anlamını bulur. Sanayi Devrimi'yle birlikte oluşan "işçi sınıfı", emeğin sosyal yaşamdaki önemini vurgulama yolunda aynı zamanda bir imkan (bir kuvvet) sağlamıştır. Şu kadar ki, Sosyal Reform ekollerinin ana amacı, *"..nüfusun en kalabalık kütlesini teşkil eden bu grubun istismar edilmesi karşısında mevcut ekonomik düzene karşı harekete geçmedir.."* olarak vurgulanır³⁵.

Sosyalist düşüncenin en etkili ismi Karl Marx'ın "Marxist" düşüncesi, sosyal düşünce tarihine ve daha sonraları gerçekleşecek olan sosyalist düzenin uygulanma hareketine büyük katkılar sağlamıştır.

1.3.2.1. Marx Öncesi Ütopik Sosyalist Düşünce

Bir tanım yapmak gerekirse, sosyalizmi, insanlığın üretim araçlarına sahip olan özel mülkiyet tarafından sömürüldüğünü iddia eden ve bunun için mülkiyetin özel olmayana (kamuya, topluma, veya tüm üretime katkıda bulunanlara) geçmesi gerektiğini savunan bir düşünce olarak ifade etmek mümkündür. 18. yüzyılda Avrupa'da yaşanan feodal parçalanma hem kapitalist hem de emek için özgürlüğü getirmişti. Feodalizm bu hakkı tanıırken her ikisi içinde ayırım yapmaz. Yani feodal lordun acımasız düzeninden her ikisi de kurtulur. Ancak emek, feodal düzendeyken gördüğü zorlukları, yeni düzende kapitalistten görür. Üretim sonucunda ortaya çıkardığı katma değer in tam karşılığını alamadığını iddia eden emek, feodal beyden daha kötü olan sermaye sahibiyle kurduğu hayati muhataplıkta beklediği özgürlüğü bulamamıştır. Wood, kapitalizmin *paradoksal* düzeninde teorideki bireysel özgürlüğün pratikte hiç de öyle olmadığını öne sürer ve ütopik sosyalistlerin bile bunun farkını varamadığını belirterek Marksist düşüncede bu farkın

³⁴ Ölmezoğulları, s. 141.

³⁵ Toker Dereli, *Sosyal Siyaset Ders Notları*, Uludağ Üniv., İ.İ.B.F. Yay., Bursa, 1968.

idrak edilebildiğini vurgular³⁶. Gerçekten de sanayi devrimiyle birlikte çalışma yaşamını şekillendiren acımasız “fabrika yasaları”nın getirdikleri göz ardı edilecek nitelikte değildi³⁷. Aşırı çalışma saatleri, düşük ücret, kadın ve çocukların ağır işlerde çalıştırılması gibi birçok neden ütöpik sosyalistlerin doğmasına neden olmuştur.

Marx öncesi sosyalist düşüncenin en iyi bilinen savunucuları, St. Simon , Sismondi, Proudhon ve Owen’dır. Marx öncesi öncü sosyalistlerde liberal düşünceye karşı benimsenen ortak bir görüşten bahsetmek mümkün değildir. Fakat Marx’ın ilgi çeken düşüncelerine zemin hazırladığı ve yardımcı olduğu söylenebilir.

1.3.2.1.1. Robert Owen

Robert Owen’a (1771 – 1858) göre³⁸ herkese iş, herkese iyi bir yaşam ortamı sunulduğunda olumsuz sosyal yapının ortadan kalktığını görmek içten bile değildir. Ona göre insanın davranışsal özelliklerini belirleyen şey içinde yaşadığı toplumun ta kendisidir. Hiçbir insan doğuştan iyi ya da kötü olamaz. İnsanları şekillendirecek kurumları idare etmenin sorumluluğu devlete aittir. Owen’ın diğerlerinden en büyük farkı, özel mülkiyete karşı toplum veya kamu mülkiyetini savunmaz. Ancak hükümetin emekçi sınıfın refahı savunmak zorunda olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Bir emek savunucusu olan Owen aynı zamanda bir sanayici ve işverendir. Ancak fabrikasında tüm sosyalist politikaları bizzat kendisi uygulamıştır. Hatta daha da ötesi, işçileri yeni sermaye yaratmaya özendirmiş, kooperatifler ve sendikalar kurmaya öncülük etmiştir. Bu icraatlarıyla devlete örnek olmuş ve kapitalistin sürekli üretim için imkansız dediği bazı ön yargıları kırmayı başarmıştır. Zaten Owen da “kişisel çıkar dürtüsü”nün aslında tüm kötülüklerin kaynağı olarak görür. Ancak kapitalistler onun bu ampirik düşüncesine inanmamakta sebepsiz bir gayret göstermişlerdir³⁹.

³⁶ Wood, s. 42.

³⁷ Grint, s. 90.

³⁸ Bkz., Robert Owen, *Yeni Toplum Görüşü*, Der. ve Çev., D. Şahiner, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1995.

³⁹ Ali Özgüven, *İktisat Bilimine Giriş*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 131.

1.3.2.1.2. Sismondi de Sismondi

Başka bir ütöpik sosyalist olan **Sismonde de Sismondi** (1773 – 1842) de diğler bütün sosyalistler gibi liberal kapitalizmin toplum üzerinde oluşturduğu olumsuz etkiler üzerinde durmasının yanında güçsüz emekçi sınıfın yaşadığı olumsuzlukları düzeltmenin devletin asli görevi olduğunu ve bunun ulusun devamlılığı için kaçınılmaz olduğunu öne sürer. Hatta devletin sosyal görevleri konusunda ilgilenen ilk düşünürlerdendir.

Sismondi, teorisinde “bırakınız yapsınlar” felsefesinin haksızlıklara göz yuman bir düşünce olduğunu, liberal kapitalizmdeki “doğal uyum” sonucu oluşacak dengenin hiçbir zaman oluşmayacağını savunur. Liberal kapitalistlerin devlet müdahaleciliğini denge bozucu bir davranış olarak nitelendirmelerine şiddetle karşı çıkar. Ona göre asıl uyum bozucu davranış yapan onlardır. Liberal iktisat uygulamalarının hakim olduğu üretim sürecinde işçinin katmış olduğu “artı-değer” hiçbir zaman tam karşılığını bulmaz. Ricardo’nun doğal ücret anlayışına göre beklenen ücret dengesinin hiçbir aşamasında emeğin kattığı artı-değer dikkate alınmaz. Dolayısıyla emeğin kattığı artı değerın karşılığını alamaması hiçbir şekilde adil sayılamaz. Emeğin böyle bir adil ücreti talep etmesi onun en doğal hakkıdır. Sismondi’nin bu beklentisini Marx gibi ütöpik olarak algılamak doğru olamayacaktır. Ancak Sismondi emek ve mülkiyetin tek elde birleştirilmesini ve bunu da devletin yapması gerektiğini savunduğu için ütöpik sosyalistler arasına girmiştir.

1.3.2.1.3. Saint Simon ve Saint Simoncular

St. Simon (1760 – 1825) ve St. Simoncular da (en tanınmış Aguste Comte’dur) sosyalist düşüncenin hayalci düşünürlerindendir. Keza bu hayallerinin tamamen mantığa aykırı olduğu pek söylenemez. Simon ve ardılları, Sismondi gibi özel mülkiyete karşıydılar. Sermaye küçük bir azınlığın elinde toplandıkça işçi, hiçbir zaman emeğinin tam karşılığını alamayacaktı. Bu durum aynı zamanda toplum içinde burjuva ve proleter olarak iki farklı zıt sınıfın oluşmasını destekleyecekti. Fakat St. Simon diğlerleri kadar

fazlaca sınıf çatışmaları üzerinde durmaz. Ayrıca diğerlerinden farklı olarak St. Simon, sorunu bölüşümden çok üretimde aramıştır. Elbette ki gayri adil artı-değer taksimatı sonucu bozuk bir toplum ortaya çıkmaktaydı, ancak üretimin ve sanayileşmenin önünde duran engeller hep ikinci plana atılmıştır. Bu yolda St. Simon ilk defa fırsat eşitliği konusuna değinmiştir. Ona göre özel mülkiyet hiçbir zaman değişmez bir hak olarak görülmemiştir.

1.3.2.1.4. Anarşist Sosyalistler

Charles Fourier (1772 – 1837) ve Pierre – Joseph Proudhon (1809 – 1865) gibi *status quo* 'yu tümünden reddeden sosyalist düşünürler, insanların ne şartlar karşısında olursa olsun minimum yaşam düzeyini talep etme hakkı olduğunu, bu haktan mahrum kalmamak için sınırsız özgürlük, yani kimseye bağımlı olmama ve hesap verme sorumluluğu olmama anlayışını savunurlar. Orta sınıf bir aileden gelen Fourier hem merkeziyetçiliğe, hem de rekabet yanlısı kurumlara karşı çıkmıştır. En büyük projesi ise *Phlanax*, veya bazılarına göre *Phalange*, adını verdiği küçük insan grupları oluşturmaktır. Kooperatifçi düşünceye sahip olan Fourier'ın projesi her ne kadar bir tüketim kooperatifine benzetilse de bu daha farklı bir ortakçı düzene benzer⁴⁰. Fourier liberalizme karşı çıkmasına rağmen özel mülkiyeti reddetmez. Bir ütöpik sosyalist olarak, özel mülkiyetin üretimi uyardığına inananlar arasında tektir. Ona göre liberal toplumlarda verimliliğin düşmesine neden olan etmen üretimin parçalanması ve bölünmesidir. O sayede Phalangelar'ın bu sorunu çözeceğine inanır.

Proudhon ise merkeziyetçiliğe karşı olan Fourier'dan daha ziyade her türlü otoritenin ortadan kaldırılmasını istemiştir. İlk başta özgürlükleri örseleyen devlet ortadan kaldırılmalıdır. Onun fikirleri ne liberal ekonomi ne de sosyalist ekonomi ile örtüşür. Marx 1847 yılında yazdığı "Felsefenin Sefaleti" adlı kitabında onu liberal (küçük burjuva) olarak suçlar. Liberalistler ise Proudhon'u hırsız dediği için eleştirirler. Mülkiyet hırsızlıktır (*La*

⁴⁰ Özgüven, s. 124.

propriété, c'est le vol) zihniyeti çalışmadan, emek harcamadan sağlanan gelirlere dayanan özel mülkiyete atfen yapılır. Ancak öte yandan Proudhon'a göre mülkiyet aynı zamanda hürriyettir. Mülkiyeti hem adalete hem de hırsızlığa konu etmesiyle onun düşüncelerindeki bu tezatlığı anlamak güçtür.

1.3.2.2. Bilimsel Sosyalizm

Sosyalist düşünceye bilimsel saygınlığını kazandıran **Karl Marx** (1818 – 1883) tarihin en çok tartışılan düşünürlerindendir. Onu tartışanların çok azı onun eserlerini okumuşlardır⁴¹. Bilimsel olmayan önyargıcılık Marx'ın en çok maruz kaldığı sorun olsa da, başka hiçbir düşünür kendisinden sonra gelen yüzyıla onun kadar etkide bulunmamıştır.

Marx Berlin üniversitesinde özellikle Hegelci E. Gans'ın derslerinden etkilenmişti⁴². Akademik hayata çeşitli nedenlerden ötürü alınmamış ve düşüncelerini debdebeli politik bir yaşayış içinde geliştirip yaymıştır. Marx kendinden önceki ütopyik sosyalistlerden farklı olarak sosyalizmi evrenin değişmez kuralları içinde yeniden düşünmüş ve geliştirmiştir. Bu tarzıyla Marx, bilimsel sosyalizmin kurucusu olarak anılır. Bu yolda **Friedrich Engels** (1820 – 1895) ile birlikte çalışmış ve birlikte **Marxist Felsefe**'yi geliştirmişlerdir.

Tartışma kaynağını “**Hegelci diyalektik düşünce**” den alan Marxizm, ekonomik tavrını ilk başta İngiliz Klasik Okulu'na karşı yapar. Hegelci diyalektiğe⁴³ göre var olan (daha önce ortaya atılmış) bir ilke veya bir düşünce *tez*, karşı bir görüş veya düşünce ile çatışmaya düşer. Hegel buna *anti tez* der. Daha sonra bu iki çatışmanın sonucunda ortaya farklı bir düşünce yani *sentez* çıkar. Zaman içinde bu sentezler, yeni tezler ve yeni anti tezlerin çatışmalarıyla evrilir. Böylece yeni sentezlerle insanlık tarihi sürekli iyiye doğru giden yolda devam eder. Hegel'in felsefesine inanan Marx, tam manasıyla Hegelci

⁴¹ Talas, s. 261.

⁴² Bkz, Marx'ın Biyografisi, “Büyük Larousse Ansiklopedisi”, Milliyet Yay., Cilt: 15. s. 7837.

⁴³ *Diyalektik* kavramı, Yunanca'da “düşünme ve münakaşa sanatı” anlamına gelmektedir.

değildir. Hegel'e göre düşünceler arasında hep çatışma vardır. Bunun aksine Marx düşünceler arasındaki ilişkiye maddeci bir perspektiften bakar (tarihsel maddecilik). Şöyle ki, Hegelci düşüncede insan yaşamı, düşüncelerin çatışmacı kaderine bağlıdır; toplumsal veya bireysel hareketi hakim olan düşünce yapısı belirler. Oysa Marx'ın **tarihsel maddecilik** (tarihsel materyalizm) felsefesi düşünceleri belirleyecek şeyin eylem olduğunu savunur. Eylemler düşüncelerin esiri olmamalıdır. Özellikle 1789 Fransız Devrimi üzerinde çok durmuş, devrimlerin oluşum dinamiğiyle ilgilenmiştir.

En klasik biçimde Marxist düşünceye göre bir toplumun biçimini ve gelişimini üretim araçları ve tekniği belirler. Gerçekten de *feodal ile serf* arasındaki ilişki, Sanayi Devrimi'yle *kapitalist ile emekçi* ilişkisine dönüşür. Bu düşünceye göre tarihi yapan şey büyük şahsiyetler, fikirler, hisler, ihtiraslar değil; teknik faktörler, maddi kuvvetler ve üretim güçleridir. Marx'ın tarihsel materyalizmine göre iktisadi yapı “alt yapı – infra structure” ve “üst yapı – super structure” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Toplumun üretim güçleri iktisadi alt yapıyı oluştururlar. Yasalar, kurallar, din, gelenek, ahlak gibi kurallar ise iktisadi üst yapıyı oluştururlar. Marx iktisadi üst yapının toplumun üst tabakasına hizmet ettiğini öne sürmektedir.

Sınıf savaşmaları üzerinde duran Marx'ın daha öncelerinde sınıfları birleştirmeye çalıştığı göze çarpar. Keith Grint bunu şöyle yorumlar:⁴⁴

“...Marx inzivaya çekilmiş bir akademisyen değildi, aktif bir devrimciydi ve Manifesto 1848 devrimcilerinin önündeki barikatları kaldırmak için bir polemik olarak yazılmıştı; bilimsel bir çalışma değildi. Devrimler başarısızlığa uğradığında Marx tahminlerini tekrar iddia haline getirmek zorunda kaldı ve çok daha detaylı ampirik bir çalışma ışığında sınıfların bir araya gelme konusundaki eski iddialarından uzaklaşmış gibi göründü...”

Sonunda Marx, burjuvanın tüm başarılarına rağmen kendi varlığı için tehlike oluşturan unsurları yok edemediğini belirterek, çarpıcı açıklamasını yapar. Bu şekilde

⁴⁴ Grint, s. 113.

proleterin içinde yatan potansiyel karşı koyuşu da uyandırmış olur. “*Emeğin zincirlerinden başka kaybedecek şeyi yok*” sloganı bir anda tüm Avrupa’da uzun yıllar sürecek işçi direnişi hareketlerini başlatır.

Marx’ın *ücret kuramı fiyat kuramının* genişletilmesinden oluşur. Ücret, emek sahibinin değil emek gücünün ücreti olmalıdır. Ricardocu düşüncedeki emeğin değişim (temin edilebilirlik) değeri gayri adildir. Burada adil olan emeğin kullanım değeridir. Hayatta kalabilme değerinden fazlasını hak eden emeğe hayatta kalabilecek kadar ücret verildiğinde arta kalan değer sermaye sahibinin kesesine gidecektir. Bu düzende emek sahibi, ilk bireysel direnişini çalışma gücün aşağı çekerek sergileyecektir. Uzun vadede iktisadi denge bekleyen liberalciler, üretimin düşmesi sonucu oluşacak krizle hüsrana uğrayacaklardır. Şüphesiz bu tip krizler genelde sınıf ayrımı yapmazlar. Ancak emek sahiplerinin bundan ilk ağızda etkilenecekleri mevcut spesifik özelliklerinden ötürü aşıkardır ve toplumsal sorun dinamiği açısından devlet bu olumsuzluğu destekleyecek politikalardan vazgeçip, önleyici politikaları benimsemek zorundadır.

Marx bu mevzuları *Sömürü Kuramı*’nda daha geniş irdeler. Artık-değerin kapitalist tarafına geçmesinde kesinlikle bir güç suiistimali olduğunu vurgular. Ona göre kapitalist daha ilk başta mal ve mülkü, zorbalık ve köylülerden gasp edilen toprakla elde eder⁴⁵. Klasik iktisada göre artık değer “birilerin tüketimlerinden kısmasıyla yaratıldığı” düşüncesine inanmamıştır. Gerçekten Frank ve Gills de artık değer zorbalıkla elde edildiğini yeğlerler⁴⁶. Wood ise sermayenin getirisiyle oluşacak birikimin, kapitalizmin belirleyicisi olamayacağı sonucuna varır⁴⁷. Marx’a göre daha ilk birikim, proleter ve burjuvayı yaratmıştır.

Marx, azalan kar eğilimini fark eden kapitalistin bu azalmayı telafi etmek için *emek sömürüsünü* daha vahim bir seviyeye getireceğini belirtir. Şöyle ki, tıpkı klasik iktisattaki azalan verimler yasası gibi burada da, sermayenin aşırı derecede birikmesi

⁴⁵ Marx, *Kapital*, Cilt: I, s. 162.

⁴⁶ Frank ve Gills, s. 255.

⁴⁷ Wood, s. 44

sonucu getirisi de aynı seviyede azalacaktır. Kapitalist üretim düzeni içinde malların fiyatı sürekli düşmekte, kar ise artmaktadır. Uzun dönemde bu düşüş kâra da yansıyacaktır. Çünkü değişen sermayenin değeri artıştan ötürü düştükçe bu zamanla sabit sermayenin getirisini azaltacaktır. Marx'ın tahliline göre, kapitalist bu açığı kapatmak için emeği daha çok çalıştıracak, gerekirse çocuk ve kadın emeğine de başvuracaktır.

Marx'a göre kapitalist düzende işçilerin ücretlerini **işsizler yedek ordusunun** genişlemesi ve daralması belirler⁴⁸. Bir işsiz bir süre sonra iş bulsa da, o iş buluncaya kadar piyasaya yeni bir işsiz daha mutlaka eklenecektir. Dolayısıyla işsizlerin sayısı artmayacak ve kronik bir hal alacaktır. Aynı şekilde Kalecki de, kapitalistin ücretleri düşük tutmak için işsizler yedek ordusunun devamlılığını kolladığına inanmıştır⁴⁹.

Marx 1883 yılında ölmesine rağmen düşünceleri birkaç on yıl süren savaş döneminden sonra, özellikle Rusya'da Çarlık rejimini yıkılmasıyla, geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Sosyalizmin nihai boyutu olan komünizm, Marx'ın göremediği yüz yılın sonlarına kadar hüküm sürmüştür.

1.3.2.3. Bazı Sosyalist Uygulamalar

Sosyalizmin düşünsel oluşumundan sonraki uygulanma alanlarına bakıldığında çok farklı örneklerle rastlamak mümkündür. I. Dünya Savaşı'nın ardından çeşitli yapılarda uygulama alanı bulmuş olmasına rağmen her sosyalist uygulama için gerçek anlamda sosyalizme uygun olduğunu söylemek güçtür. Çalışma hayatı açısından sosyalizmin önemi yadsınamaz. Öyle ki, sosyolojik çalışma şartlarının iyileşmesinde Marx'ın etkisinin dikkate değer olduğu belirtilir⁵⁰.

⁴⁸ Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 50.

⁴⁹ Ahmet H. Köse, Fikret Şenses ve Erinc Yeldan (der.), *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 37.

⁵⁰ Grint, s. 116.

1.3.2.3.1. SSCB ve Stalinci Plancılık

SSCB'nin kuruluşundan önceki Çarlık Rusya'sına bakıldığında nüfusun %80'inin oluşturan bir tarım kesimi göze çarpmaktadır⁵¹. Dolayısıyla, bu dönemde Rusya'nın henüz yok denecek kadar az bir sanayileşme düzeyi vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılan Rusya'da, savaş sonrası oluşan düzen bozukluğunun, Çarlık rejiminin baskıcı özelliğini daha da hissedilir hale getirmesiyle, halk için büyük bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştı.

Kötü bir devlet yönetimi (rüşvet, suiistimal, vurgun, kayırmacılık), fakirlik, bozuk toprak rejimi gibi birçok neden, hali hazırdaki rejimi ortadan kaldırmak için devrimin yapılmasını ateşleyen nedenler arasında sıralanır⁵². Bunların akabinde 1917 yılına gelindiğinde Lenin önderliğinde ülke çapında başlatılan genel grevler Kasım ayına gelindiğinde komünist devrim ile sonuçlanır.

1917 yılında devrimle gelen yeni yönetim anlayışının üstlendiği ilk unsur geçmişten kalan kötü ve gelişmemiş bir sosyo-ekonomik yapıdır. 1921 yılına kadar izlenen politika ilk etapta oldukça başarısız olmuş, buna bir çözüm olarak da *Yeni Ekonomi Politikası – NEP* uygulamaya konulmuştur. Bazı kurumlarının (piyasa ve para gibi) kapitalizme yakın olduğu bu politika her ne kadar öncekine nazaran bir ilerleme gösterse de yine de bir takım olumsuz özelliklere sahipti.

Gerçek anlamda komünist başarıyı getiren reform hareketleri 1928 yılında iktidara gelen Stalin'le başlar. Stalin'in uygulamaya koyduğu planlı sanayileşme anlayışı, gerçekten de geçmişten miras kalan bir tarım toplumunu tam manasıyla sanayi toplumu haline getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na dağınık ve devletten kopuk bir halkla giren Rusya, Stalin sonrası yapmış olduğu büyük atılımla İkinci Dünya Savaşı'ndan (SSCB) *süper güç* olarak çıkmıştır.

Şu kadar ki, birkaç on yıl gibi kısa bir süreye sığdırılan bu hızlı sanayileşmede, Avrupa'daki Sanayi Devrimi sonrasına benzeyen insanlık dışı çalışma ve yaşam koşullarını

⁵¹ Ölmezoğulları, s. 175.

⁵² Talas, s. 407 ve Ölmezoğulları, s. 176.

görmek mümkündür. İşçilerin birçok sosyal haklarının sınırlandırılması ve günde 16 saate kadar çıkan çalışma süreleri buna örnek olarak gösterilebilir.

1970'li yıllara gelindiğinde söz konusu atılımın yavaşladığı ve sistemin başarısızlığı doğru yöneldiği görülür. Yüksek üretim gücünün sağlandığı bu ekonomik yapıda, aynı paralellikte tüketime yönelik bir üretimin, dolayısıyla tüketimin sağlanamadığı bu gerilemeye neden olan unsurlar arasında gösterilebilir. Öte yandan benimsenen merkezi plancılık anlayışına rağmen, fiyat sisteminin işlevini kaybetmesi, teknolojiye yeteri kadar önem verilmemesi ve ödemeler dengesinin açıklar vermeye başlaması gibi bir takım sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bunun yanında hizmet sektörünün gelişmemesi, yine aynı şekilde sanayileşmeye paralel olarak tarımın da ilerletilememesi başkaca nedenler arasındadır.

Tüm bu olumsuzluklara çözüm olarak 1980'li yılların başında benimsenen yeni reform programı, yani *perestroyka* (iktisadi yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık), SSCB'yi içinde bulunduğu olumsuz gidişattan kurtaramamıştır⁵³. Sonuç olarak denilebilir ki, her iki sistemin de (kapitalizm ve sosyalizm) ortak amacı olan *evrensel* olma hedefini SSCB'nin dağılmasıyla sosyalizmin başaramadığı anlaşılmıştır. Öte taraftan 1980'lerle birlikte artık çok hızlı bir işleyiş kazanan kapitalizm neo-liberal gelişmeler ve küreselleşme politikalarıyla bu amaca talip olmuştur. Kapitalizmin bu amaca ulaşp ulaşmadığı aşağıda tartışılacaktır.

1.3.2.3.2. Yugoslavya ve Özyönetimci Sosyalizm

Marx, Engels, Lenin gibi klasik düşünürler tarafından tesis edilen sosyalist devrim teorisi, siyasi ve ekonomik iktidarın işçiler tarafından ele geçirilmesi temel kuralına dayanır. Bazılarına göre sosyalizmin asıl amacı, daha önce hiç varolmamış bir demokratik örgütlenme tarzı olacaktır. Bu tarz, ortaklaşa sahiplenilen işyerlerinde serbestçe bir araya gelerek maddi

⁵³ Manuel Castells; *And of Millennium*, (Collapse of the Soviet Union), Oxford Press, Vol.III, Blackwell, 1998, s. 6.

yaşam araçlarını üreten üreticilerin doğrudan özyönetimidir⁵⁴ . Özyönetimcilik anlayışı bu özelliğinden ötürü sosyalizme daha yakın bir uygulama modeli olarak gösterilebilir.

Özyönetimci hareketi doğuran doğal neden şüphesiz 19. yüzyıl vahşi kapitalizminin yarattığı sefil emek manzarasıdır. Bu, sanayi devrimi yıllarının düşük ücretli, her türlü sosyal güvenceden yoksun ortamında, kişisel özerklik yansımasının bir sonucu olarak düşünülebilir. Ya da bu, Marx'ın kapitalizm eleştirisindeki *Yabancılaşma* teorisine bir tepki olarak da düşünülebilir⁵⁵. Keza özyönetimci sosyalizmin uygulanaşına bakıldığında bu nedenler göze çarpmaktadır.

Dünyada özyönetimci sosyalizmi uygulayan en belirgin ülke 20. yüzyıl ikinci yarısı Yugoslavya'sıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Hitler ve Mussolini faşizmine maruz kalan bu balkan ülkesi, Sovyet işgalinin etkisiyle sosyalist düzende yerini almıştır. Yugoslavya'da öz yönetime yol açan sebepler, toplumun yapısından gelmeyip, bunun dışında kalan sebeplere dayanmaktadır⁵⁶. Bu nedenler, komünist ideolojinin etkisi, Sovyet siyasi partilerinin baskısı sonucu oluşan fakirlik ve bürokrasinin mürşifçe genişlemesi – halkın, devleti *suiistimalci* gibi görmesi olarak sıralanabilir.

2. YENİ EKONOMİK DÜZEN: NEO-LİBERALİZM

Buraya kadar emek ve sermaye perspektifinden dünya ekonomik tarihinin genel kabul gören düzenlerine atlanmadan değinilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın asıl amacı aşağıda incelenecek olan bugünün neo-liberal politikalarının endüstriyel ilişkilerde emek kesimi üzerindeki etkilerini incelemek olmasına rağmen bu şekilde ayrıntıları atlamadan, geçmiş ekonomik düzenleri ele almanın şüphesiz bir amacı vardır. Fark edileceği üzere

⁵⁴ Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, Çev: A. Kardam, ve D. Şahiner, Birikim Yay., İstanbul, 1992, s. 97-98.

⁵⁵ Grint, s.105.

⁵⁶ Nurhan Akçaylı, *Yönetime Katılma ve Özyönetim*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1995, s. 155.

düzenleri ele alırken salt sosyalizm ve kapitalizm kutupları arasındaki alt düzenleri tek tek kısaca tanımlamakla birlikte, oluşum ve değişim süreçleri üzerinde de durulmuştur. Keza oluşum ve değişim süreçlerinin, düzenlerin var olan eksikliklerinden ve bu eksikliklerin meydana getirdiği emek sorunu gibi büyük sosyo-ekonomik sorunlardan kaynaklandığı da fark edilmiştir.

Bu verilerin akabinde bugün dünyanın hemen hemen tüm gelişmiş ülkelerinde ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde hali hazırda uygulanmakta olan neo-liberal politikalardan bahsedildiği görülmektedir.

Başlangıçta da değinildiği gibi bu bölümdeki amaç düzenleri tanımlamak değil süreci anlatmaktır. Bunun iki amacı vardır: Birincisi, **bugüne kadar emeğin ekonomi politikalarında nasıl bir konumda yer aldığını saptamak**, ikincisi ise, bu konuda incelenecek olan **bugünün neo-liberal ekonomi politikalarının Fukuyama'nın savunduğu gibi, karşı konulamaz ve değiştirilemez olarak algılanan, geçekten "tarihin sonu" mudur⁵⁷, sorusunun altını kazmak için zemin hazırlamaktır.**

Buraya kadar geçmiş ekonomik düzenleri incelerken bir yandan ekonomik düzenler arasında diyalektik bir ilişkinin varlığı göze çarpmıştır. Bu ister Hegelci anlamda düşüncenin eylemi etkilemesi olarak ya da ister Marksist düşüncedeki gibi tam tersi olarak algılsın, sonuç itibarıyla neo-liberalizmin bu diyalektik süreçten geçtiği ve başarısız olan sosyalizm karşısından hükümranlığını ilan ettiği aşıkardır.

2.1. NEO-LİBERALİZMİN DOĞUŞU

Şüphesiz bütün ekonomik düzenler kendisinden önceki düzenlerden olumlu ya da olumsuz etkilenmekte, bazılarını şiddetle eleştirirken, bazılarını kendisine yakın hissedebilmektedir. Bu yüzden neo-liberalizmi eleştirirken, ondan önceki düzenleri, bu

⁵⁷ Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, s. 76.

düzenlerin emek ve sermayeyle olan ilişkilerini ve devletin konumunu iyi bilmek, tecrübe etmek ve yorumlamak gerekir.

Neo-liberalizme bakıldığında, 1974 Dünya petrol krizinden sonra azalan yatırımlara, elli yıldır ekonomik sistemde etkili olan sosyalizmden kaynaklandığı öne sürüldü⁵⁸. Düşüncede kapitalizmi aşıl原因arak neo-liberalizmi başlatan kişi, ünlü iktisatçı Hayek'tir.

Neo-liberal ekonomi politikaları 1980'lerle birlikte dönemin ABD Başkanı Reagan tarafından uygulanmaya başlamıştır. Ardından İngiltere'de başbakan Margeret Thatcher tarafından da desteklenmiştir. Türkiye'de de aynı uygulamalar Turgut Özal'ın Türk siyasetine atıldığı döneme rastlar.

İktisadi teoride neo-liberal politikaların doğuşu Keynesçi devrime karşı kapitalizmi kurtarmak adına 1930 yıllara rastlar. Walter Lippmann o yıllarda yazdığı "*The Good Society*" adlı kitabıyla liberalizmi yeniden yorumlamış ve ekonomide ılımlı ve sınırlı bir müdahaleciliğe cevaz vermeye çalışmıştır⁵⁹. İlk çıkış noktasında böyle bir düşünce hakim olmasına karşılık 1980'li yıllara yaklaşıldığında uygulamada neo-liberalizmde ılımlı ve sınırlı bir müdahalecilik dahi caiz değildir. 1980 sonrası büyük bir uygulama alanı bulan neo-liberalizme göre, bütün ekonomik faktörler ve eylemler tam serbestliğe kavuşmalıdır.

2.1.1. Düşüncede Neo-Liberalizm: Hayek, Ardılları ve Karşıtları

Terim olarak *müdahalecilik* kelimesi son yıllarda sürekli, sanki hep önünde *devlet* kelimesi varmış gibi kullanılmıştır. Devletin ekonomik işleyişi üstlenmesi, yönetmesi ve/veya yön vermesi anlamına gelen *devlet müdahaleciliği*, zamanla ekonomiye müdahale edebilecek başkaca bir organ yokmuş gibi devlet kelimesinin kullanılmayarak ifade edilmeye başlanmıştır. Oysa bugünün IMF ve Dünya Bankası gibi bir takım ekonomik kuruluşların ülke ekonomilerine müdahale ettiği pek ala aşikardır. Mantığı biraz daha

⁵⁸ Bkz., Nusret Ekin, *Küreselleşme ve Gümrük Birliği*, İTO Yay., İstanbul, 1999.

⁵⁹ Ölmezogulları, s. 85.

açmak gerekirse, gücü elinde bulunduran kapitalistin, hiçbir gücü olmayan emeğin hayatına, refahına ve geleceğine rahatlıkla müdahale edebildiği açıkça görülebilmektedir. O halde post-modernist Lyotardçı bir eleştiriyle neo-liberalizmin tanımındaki kelime oyunlarını görmek mümkündür⁶⁰.

Ekonomistler, akademisyenler ve diğer alâkalılar, neo-liberal politikaların kendiliğinden mi yoksa iradi mi ortaya çıktığı yönünde ikiye bölünmüşlerdir. Başta Fukuyama liberalizme giden tek bir yolun varlığına inanır ve bu yolun akıl ve arzu yolu olduğunu görür. Böylece ona göre liberalizm kaçınılmazdır⁶¹. Tam karşıda anti-kapitalist yazar Susan George ise neo-liberalizmin asla yerçekimi gibi doğal bir kuvvet olmadığını ve tamamen insan eliyle yaratıldığını savunur⁶². Ona göre bu, ünlü ekonomist-filozof Hayek'in ve Friedman gibi öğrencilerinin insanlara etkileyici ifade tarzıyla anlatılarak benimsetilmiş ve onların yönlendirmesiyle ortaya çıkmıştır.

Hayekçi iktisadi felsefe Yunanca'da düzen kavramını ayırtıran iki kelimeye dayanmaktadır: *Kozmos* ve *taxis*. İnsan egolarının kendi içsel sınırlarını aşması sonucunda diğer egolarla çatışması toplumsal düzeye yayıldığında dövüş düzenini oluşturmaktaydı. Taxis denilen bu düzen doğanın verdikleriyle yetinme, paylaşma, ortak hareket etme anlamına gelen doğal düzene, yani kozmosa ikame edilmediği sürece "*toplumsal iyi*" hiçbir zaman yaratılamayacaktı. Bu yüzden her alan gibi ekonomi de Smith'in ifade ettiği görünmez el mekanizmasına devredilmediği müddetçe sosyal performans asla sağlanamayacaktı⁶³. Devletin sosyal performansı önlediğini ve hantal olduğunu iddia eden ve buna dair birçok yazılar yazan, ünlü yazar Peter F. Drucker'a göre de, ki o da Hayekçi ve aynı zamanda Hayek gibi bir Adam Smith hayranıdır, bireysel başarıların en büyük engelliyicisi anti-liberalizmdir⁶⁴.

⁶⁰ Lafcı, a.g.m.

⁶¹ Fukuyama, s. 331.

⁶² Susan George, *Conference on Economic Sovereignty in a Globalising World*, Bangkok, 24-26.Mar.1999 <http://www.globalexchange.org/economy/econ101/neoliberalism.html>.(22.01.2004).

⁶³ Hayek, Cilt:1, s. 58.

⁶⁴ Peter F. Drucker, *Yeni Gerçekler*, Çev. B. Karanakçı, İş Bankası Yay., 1994, s. 66.

Küreselleşme karşıtı Falk, özel sektörün güçlü lobi faaliyetlerinin ve ABD'nin ve İngiltere'nin öncülüğündeki Batılı devletlerin yavaş yavaş neo-liberal bakış açısını benimsemesi sonucunda insanlığın ortak mirasının içinin boşaltıldığını hatırlatarak Hayekçileri eleştirmiştir⁶⁵.

Hayekçi felsefeye göre neo-liberalizm doğal bir süreçtir. Neo-liberalizme karşı olanlar ise onun insan eliyle ortaya çıktığına inanırlar. Hepsi bir yana, neo-liberal politikaların Amerika'da Reagan, İngiltere'de ise Thatcher'in iktidara gelmesiyle uygulanmaya başladığı aşikardır. Türkiye de çok geçmeden Turgut Özal'ın müsteşar olarak politikaya atılmasıyla neo-liberal uygulamalarla tanışmıştır. Bu kişileri kısaca tanımakta fayda olacaktır.

2.1.2. Ronald W. Reagan ve Uygulamada Neo-Liberalizm

1980 yılında başkanlık seçimini kazanan Reagan, ABD'yi eski gücüne kavuşturmak gayesiyle yeni bir ekonomi programı (*reaganomics*'i) hazırladı.

Reagan'ın tüm dünyaya yayılacak olan neo-liberal gelişmeleri başlatan reform programı şu ana başlıklardan oluşmuştur:

- yatırımların genişletilmesi amacıyla müteşebbislere tam destek
- vergilerin hafifletilmesi
- askeri ödeneklerin artırılmasıyla güçlendirilen bir ulusal savunma
- sosyal yardımların azaltılması
- ve geleneksel manevi değerlere dönüş

Birçok neo-liberalist 1980'lerden itibaren ABD'de yaşanan bu yükselişi neo-liberal politikalarda atfetmeye çalışır. Keza görünüş itibariyle de yaşanan gelişmeler reform politikaları ertesine rastladığı için durum böyledir. Oysa aynı dönemde ABD'nin askeri

⁶⁵ Richard Falk, *Yırtıcı Küreselleşme*, Çev. A. Çaksu, Küre Yay., İstanbul, 2001, s. 233.

politikalarda da farklı bir yol izlemesi ve bu alandaki uluslararası tavrın açık biçimde barışçı değil de savaşçı bir nitelik arz etmesi olaylara farklı açılardan bakma gereği sağlar. Örneğin 1980 yılında başlayan ve 1988 yılına kadar süren İran – Irak savaşında ABD dönemin Irak lideri Saddam Hüseyin’e silah desteği sağlamıştır. Bazılarına göre bu, petrodolar karşılığı silah satma, yani silaha karşılık petrol alma politikasının bir parçasıdır⁶⁶. Yine Reagan’ın Orta Amerika’daki (Salvador, Nikaragua) çatışmalarda “kontrgerilla”lara destek verdiği, Orta Doğu ateşinde İsrail’i desteklediği, 1983 – 1984 Lübnan savaşına da güçlü bir müdahalede bulunduğu görülür. Yapılan tüm girişimleri Orta Doğu’nun yer altı kaynaklarına, Latin Amerika’nın ise yer üstü kaynaklarının çekiciliğine bağlamak mümkündür.

Reagan’ın 1980 sonlarına doğru popülaritesini kaybetmesi neo-liberal reform politikalarının arkasına sakladığı iki yüzlü küresel savaş politikasının ortaya çıkmasıyla olmuştur. Basra Körfezi’ne savaş gemilerini gönderen Reagan yönetiminin İran’a gizlice silah sattığının anlaşılması ve bu satıştan kazanılan paranın Nikaragua’da yönetime karşı çarpışan gerillalara gönderildiğinin ortaya çıkması Reagan’ın durumunu sarsmıştır. Yine Orta Doğu’daki çatışmalara karşı İsrail’i desteklemesi, bunun yanında Libya gibi birçok ülkeyi askeri ve diplomatik gücüyle baskı altında tutması Reagan’ın ticari savaş politikaları arasında gösterilebilir.

Görüldüğü gibi ilk olarak ABD eski başkanı Ronald Reagan tarafında başlatılan ve kısa sürede dünyaya model olarak gösterilen neo-liberal devrimin 1980’lerle birlikte ABD ekonomisinin kalkınmasını sağlayan hareket olduğu şüphelidir. Öyle ki, ABD’nin dünya ticareti içinde en büyük ciroya sahip olan ihracat kalemi silahtır⁶⁷. Keza 2003 yılı için ABD’nin dünya silah pazarındaki payının %45 olduğunu, bunu %18’le İngiltere, %16 ile Fransa, %4 ile İsrail ve %5 ile Rusya’nın takip ettiğini belirtmiştir⁶⁸. Dünya silah pazarının toplam %88’ini elinde tutan bu beş ülkenin karşısında Türkiye’nin payı ise %0,1’den (binde birden) bile küçüktür.

⁶⁶ Bulutoğlu, s. 43.

⁶⁷ Oktay Sinanoğlu, *Hedef Türkiye*, Otopsi Yay., İstanbul, 2002, s. 145.

⁶⁸ Güngör Uras, *Milliyet Gazetesi*, Ekonomi Sayfası, 2.Ekim.2003.

Reagan'ın neo-liberal politikalarını başarısız kılan bir diğer etmen ise rekabeti koruma adı altında yapılan düzenlemelerin aslında büyük girişimcileri korumaya yönelik olmasıdır. Salt sanayi hasılasının artırılmasını ve böylelikle milli hasılanın artırılmasını hedefleme, bu başarılsa dahi sosyo-ekonomik açıdan her zaman başarı anlamı taşımamaktadır. Güçlenen büyük girişimci karşısında emek kesiminin katma değerden hak ettiği payı alamaması sonucunda gelir dengesi bozulmuş ve talepte de daralma yaşanmıştır. Serveti toplumun tabanından tavanına yöneltmiş olan ABD, dünyada gelir dağılımının en bozuk olduğu ülkelerden birisidir⁶⁹. Başkan Reagan'ın neo-liberal doktrin ve politikaları neticesinde bu durum daha da vahim bir hale gelmiştir. UNCTAD'a göre, 1977'de Amerikan ailelerinin en zengin %1'inin ortalama geliri, en yoksul %10'undan 65 misli daha fazlaydı. 1988'de bu rakam 115'e yükseldi; yine UNCTAD'ın 2600 araştırmaya dayanarak yayınladığı bir rapora göre⁷⁰ Çin, Rusya ve diğer eski sosyalist ülkeler de dahil olmak üzere, dünyanın hemen her yerinde orta sınıfın içi boşaltılmakta ve yoksullaştırılmaktadır.

Savaş ekonomisindeki gibi, ekonomik ilerlemenin neo-liberal politikaların başarısıymış gibi gözükmesine neden olan başka nedenler de mevcuttur. 1982 sonrası ABD ekonomisinde emisyon hacminin artması da neo-liberal başarının iç yüzünü araştırmada inceleme altına alınabilir. Öyle ki, Reagan döneminde para miktarının artışı monetarist değil Keynesçi etkiye dayandırılır⁷¹. Bazı yazarlar göre, neo-liberal politikalarla birlikte devletin tam istihdamı sağlama görevinden istifa ettiğini vurgulayarak tam tersi bir fikri ortaya sürerler⁷². Bretton Woods'tan beri USD'nin, uluslararası para standardının deyim yerindeyse "koruyucusu" niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. İnsanların pek azı, USD'ye yüklenen bu görevin onun güveninin yüksek olmasına dayandırır. En azından 1974 Petrol Krizi'nden sonra bu kesinlikle böyledir. Öyle ki 1974 Petrol Krizi'nin ana

⁶⁹ Alev Alatlı, Neo-liberalizm, <http://www.zaman.com.tr/2002/08/04/yorumlar/default.htm>, (12.10.2003).

⁷⁰ UNCTAD, *Trade and Development Report*, United Nation Press, Geneva, 1997.

⁷¹ Ölmezogulları, s. 134.

⁷² Michael Hardt ve Antonio Negri, *Dionysos'un Emeği*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 345.

kaynağının, karşılığı olmayan dolarların basılması sonucu dünyada oluşan dolar enflasyonu olduğu ortaya atılmaktadır⁷³. Bretton Woods'a göre altına çevrilen tek para USD'dir.

Sonuç olarak ABD, Reagan'ın yeni serbestlik (neo-liberal) politikalarıyla 1950'li yıllardan sonra başlayan ekonomik entegrasyon hareketlerinin nihai aşaması olan küreselleşme projesinin ilk hamlesini başlatmıştır.

2.1.3. Margaret Thatcher ve Neo-Liberal Başarısızlıklar

Ayırt etmek gerekir ki, İngiliz neo-liberalizmi ABD'dekinden daha önce başlar. Reagan'dan önce iktidarla tanışan Thatcher teoride Reagan'ın önünde olsa da, pratikte ondan daha hızlı olduğu söylenemez. Britanya'nın ilk kadın başbakanı Thatcher siyasi hayatında tıpkı Reagan gibi neo-liberal politikalarla hızlı bir yükseliş göstermiş ve ardından kısa sürede popülaritesini kaybetmiştir. Doğrusu, Haziran 1983 seçimlerinde yenilikçilere karşı almış olduğu başarının asıl nedeni, halkın neo-liberal politikalarla tıpkı ABD'deki gibi ekonomik kalkınmanın gerçekleşeceğine inanmasıydı. Keza, yine ABD'de olduğu gibi ekonomik reform paketinin açıklanmasının hemen ardından enflasyon büyük ölçüde düşüp, sterlin eski düzeyine çıksa da, sanayi üretiminin düşmesi ile işsizlik ağır düzeylere yükselmiştir.

Thatcher iktidarında halkın neo-liberal politikalara tepkisi Reagan'a olandan daha erken olmuştur. Daha 1984'de, özellikle ünlü "madencilerin grevi" başta olmak üzere, ülke çapında toplumsal çatışmalar baş göstermiştir. Thatcher'in grevlere karşı göstermiş olduğu sert tutum, onun halka karşı popülaritesini kaybetmesine yol açan nedenlerin ilk halkası olarak gösterilebilir.

Yine Reagan gibi Thatcher'ın da popülaritesini kaybetmesi çok zaman almamıştır. İngiltere'nin yıllardır Avrupa'daki entegrasyon hareketlerinde kendisini üstün görmesi, bu dönemde de sürmüş, başbakan Thatcher Avrupa Topluluğu'ndaki gelişmelere pek sıcak

⁷³ Bulutoğlu, s. 33-35.

bakmadığı gibi ülkesinde inatla sürdürdüğü liberal ekonomi politikasından da ödün vermeye yanaşmadığından giderek gücünü yitirmiştir. Kasım 1990'da parti liderliği için yapılan seçimde yeterli çoğunluğu alamayınca başbakanlıktan çekilmiştir.

2.1.4. Turgut Özal ve Türkiye’de Neo-liberalizm

Türkiye’de neo-liberalizmin başlamasını sağlayan Özal, siyasi hayatında ekonomiyi ve kalkınmayı her şeyin üzerinde tutan, ABD’ye yakınlığıyla bilinen bir siyaset adamıydı. İktidara gelmesinden sonraki ilk dört yıllık zaman zarfında başarılı bir profil çizen Özal, cari dengeleri aşan alt yapı yatırımları ve serbest ithalat yüzünden Türkiye’yi yüksek enflasyonla tanıştırmış ve tıpkı Reagan ve Thatcher gibi kısa sürede neo-liberal başarısızlığa uğramıştır. Fakat buna rağmen siyaset hayatında ilerlemeye devam etmiştir.

Özal’ın neo-liberal politikaları, ya da bazılarının deyimiyle **özalizm**, Türkiye’nin sömürge devleti olmasına neden olan gelişmeler arasında gösterilmektedir. Bu yüzden Türkiye’nin yönetimi ÇUŞ’lar, Brüksel ve Washington hattına ve IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlara devredilmiştir⁷⁴.

Nihayetinde, Özal’ın iktisadi politikaları yüksek enflasyona neden olmuştur⁷⁵. Bu durum 1990’lı yıllara kadar ekonomide örneği görülmemiş bir Türk Lirası’ndan kaçışa neden olmuş, TL’den kaçan halk aşırı miktarda döviz alımına yönelmiştir. Bunun sonucunda ABD’ye mürekkep ve kağıt maliyetine milyarlarca dolar faizsiz kredi vermek gibi bir durum ortaya çıkmıştır.

Özal’ın sanayi ve ekonomi politikalarında serbestliği getirmesinin amacı ona göre kalkınmanın önündeki engelleri ortadan kaldırmak idi. Ancak getirilen bu serbestlik sanayinin ve ekonominin bozulmasına, GSMH’nin düşmesine ve 1990’dan bugüne kadar bir dizi ekonomik krizlerin oluşmasına neden olmuştur.

⁷⁴ Erol Manisalı, *Dünyada ve Türkiye’de Büyük Sermaye*, Derin Yay., İstanbul, 2002, s. 67.

⁷⁵ Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, Bilgi Yay., Ankara, 1990, s. 266.

1980 neo-liberal devrimle yerleşen küreselleşme, hem Adam Smith'in "görünmez el" kuramının, hem de Hayek'in "doğal düzen" kavramının zannedildiği gibi ekonomiyi başarıya ulaştıracağı inancını yıkmıştır. 1989'da benimsenen yüksek reel ücret politikaları klasik iktisadi hesaba göre serbest piyasada "talebi artırıcı" bir beklenti yaratmıştır. Bu durum Özal'ın tam da beklediği gibi "yatırımları artırıcı" bir beklentiyle devam etmiştir. Yatırımlar artmış olduğu halde bu beklentinin neticede sonuçsuz kaldığı görülür. Birincisi, benimsenen neo-liberal politikalar çerçevesinde devlet sanayiye yönlendirmekten elini ayağını çekmiş, böylece "görelî karlılık" hesabına göre yatırımlar katma değeri düşük ve ticarete konu olmayan sektörlerle yönelmiştir⁷⁶. Bunu ithalatçı cazip kâra yol açan ikinci olay destekler. İkincisi ise, serbest ticaretin getirdiği ithalat serbestliği yüzünden "görünmez el"den beklenen mal talebi iç piyasa yerine dış piyasadan temin edilmeye başlanmıştır. Sonuçta bozulan cari denge ile ekonomi bir süre sonra krizle tanışmıştır.

1980'lere kadar olan planlı dönemde benimsenen "kalkınma ekonomisi", bu dönemden sonra yerini krizlerle mücadeleyle dayalı olan "kriz ekonomisine" bırakmıştır.

2.2. NEO-LİBERALİZM VE KÜRESELLEŞME

1970'li yıllarda ABD hegemonyasının inişe geçmesiyle birlikte, bir takım arayışlara girildiği görülür. Amerikan dolarının dolaşımdaki hızının düşmesi ve eski değerini yitirmeye başlaması, dünya ticaretinde bir takım hegemonik değişiklikler ilan etme gereğini hissettirmiştir. 1973'te hazırlanan Washington Uzlaşması'yla dünyanın "küreselleşme" döneminde olduğu resmen açıklanmıştır. Bu Uzlaşma'da küreselleşme, ürünlerin ve sermayenin sınırlar ötesi hareketi için devlet tarafından oluşturulan engellerin kaldırılması olarak belirtilirmiş ve hükümetlerin ana rolünün, kalkınmacılığın yanılsmalarına son vermek ve sınırların kısıtlamasız açılmasını kabul etmek olduğu emredilmiştir. Bu şekilde küreselleşmenin üçüncü dünyaya yavaş yavaş angaje edilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.

⁷⁶ Köse, Şenses ve Yeldan, s. 53.

1970'lerin devletler-arası kurumlarının bu jeo-stratejik mücadelelerde, önemli bir rol oynamaya başlamalarında, küreselleşmenin henüz bir başlangıç oluşturduğu gerçeği yeterli derecede ilgi çekmez. Ancak buna rağmen apaçık bir biçimde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın, Washington Uzlaşması'nın son derece aktif **zorlayıcıları** haline geldiği görülmüştür. Özellikle de IMF vermiş olduğu borçlar üzerine ciddi koşullar koymuş, bu koşullar genellikle ülke içi sosyal hizmetlerde önemli boyutlarda kesinti gerektirmiştir ve dış borçların ödenmesine herşeyin üstünde bir öncelik vermiştir.

Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ilk olarak 1940'larda tartışılmaya başlamasına rağmen (ki bunun ilk hali GATT idi), uluslararası ticarette ulaşım ve diğer olanakların artmasıyla, 1980'lerde daha da ileriye gidilmesine karar verilmiştir. Teorik olarak WTO, dünya sınırlarının açılarak ve serbest dünya pazarının genişletilerek karşılıklı alış-verişin hız kazanacağı anlamına gelmektedir. Oysa böyle ticaret ağlarının, tarihin hiçbir anında, entegre üretim süreçlerini içeren bir işbölümü eksenine dayandırıldığına inanılmaz⁷⁷. Küreselleşmeyi, masum bir ticaretleştirme silsilesinden ziyade, tüketim mallarından yoksun ancak buna rağmen zengin yeraltı kaynaklarına ve ucuz emek gücüne sahip dünya ülkelerinin **kapalı kapılarını aralamak** olarak ifade etmek daha mantıklı olmaktadır.

Küreselleşme kelimesinin altındaki edilgen kelime oyununu kaldırıp, küreselleştirme politikalarının fark edilmesi, onu neo-liberalizmle özdeşleştirmede yeterli olacak niteliktedir. Her yıl, Davos başta olmak üzere⁷⁸, dünyanın çeşitli yerlerinde yapılan çeşitli toplantılar ve zirvelerde, küreselleşmenin nasıl sistemli hale getirilmesini tartışmaktan öte neo-liberalizmin ne şekilde küreselleşmeye hizmet edeceği tartışılır hale gelmiştir.

⁷⁷ Frank ve Gills, s. 530.

⁷⁸ L. H. Summers, "Annual Meeting of The Association of Government Economists", IMF Conferences, New York City, Jan, 1999.

2.3. NEO-LİBERALİZMİ DÜNYAYA YAYMA ÇABALARI

1960'lı yılların sonlarından itibaren sınai üretim ve emek üretkenliğinde daralmayla birlikte işsizlik ve enflasyon oranları artmaya başlamış; iç ve dış pazarların daralmasıyla da sanayileşmiş ülkeler arasındaki rekabet kızışmıştı. Kızışan rekabet, birçok ülkede çeşitli sektörlerde ve firmalar düzeyinde bir krize yol açmıştı. Firmalar bu krizi ürün farklılaştırmasına giderek, ürün geliştirme sürecini kısaltarak, üretim maliyetlerini düşürmek için sendikasıztırma ve taşeronlaştırma yöntemlerine başvurarak, eski teknolojilerini ve üretim birimlerini düşük ücretli çevre ülkelere kaydırarak, AR-GE faaliyetlerine önem vererek aşmaya çalışmıştı. Bu uğurda planlanan tüm girişimler projenin yaygınlaştırılması ve tutundurulması açısından kapitalist ülkelere belli başlı misyonlar getirmiştir.

2.3.1. Ekonomik Bütünleşme Hareketleri

Bilindiği gibi neo-liberalizm, ilk nüvelerinin atıldığı ülkelerde kısa sürede büyük tepkiler almış ancak buna rağmen ticaretin serbestleştirilmesi açısından ona tüm dünya çapında işlerlik kazandırmak kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki, küreselleşmenin ara istasyonu olarak kabul edilebilecek olan son elli yılın dünya ekonomik entegrasyonları ancak neo-liberal zemin üzerinde kurulabilmiştir. Artık, 1980'lerde ekonomik entegrasyonun ve dolayısıyla küresel ticaretin başarı şartları şöyledir:⁷⁹

● **Kalkınma düzeyi, üretim yapısı ve kaynak donanımı:** Kapitalist ülkelerin ekonomik entegrasyona gideceği ülkelerde ilk baktıkları unsur, ölçek ekonomilerinin varlığı ve emeğin sermaye ve toprağa oranla daha ucuz olmasıdır.

● **Alt yapı imkanları:** Entegrasyona gidilecek ülkelerde ulaşım ve haberleşme ağı yaygın olmalıdır. Gerekirse bu alanlarla ilgili ithal mallar (mobil telefon, otomobil) özendirilmelidir.

⁷⁹ Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1993, s. 83-87.

●**Ödemeler dengesi ve döviz kuru:** Ülkeler, IMF veya Avrupa Ödemeler Birliği'nin hüviyetine girmelidirler.

●**Milli hakimiyet anlayışı:** Küresel hakimiyet ancak uluslar-üstü (supra-nasyonel) gücün eline devredileceğinden, ulusçuluk anlayışından vazgeçmek zorunludur.

●**Bölgesel yatırım politikası:** Güçlü şirketler, yeni pazarlar bulmak amacıyla rahatça yatırım yapabilmelidirler.

●**Ortaya çıkacak farklılıklar ve tazmin prensibi:** Burada entegrasyonun tüm ülkeleri kâra ortak olabilirken, zarardan ise buna sebep olan ülke (ki bu daima zayıf ülkelerdir) sorumlu tutulacaktır.

●**Tamamlayıcılık ve rakiplik tartışması:** Entegrasyonlar rakipler (aynı malları üretenler) arasında değil de, tamamlayıcılar (farklı malları üretenler) arasında olacaktır. Böylelikle küresel bir tekelleşme anlayışı benimsenecektir.

Avrupa Birliği örneğinde olduğu gibi, önce en iyilerle başlayan bütünleşme hareketi, daha sonra özendirilerek diğer ilgili ülkelerin üzerlerine çekilmesine sahne olmuştur. Üyeliğe kabul için ise istenilen tek şey neo-liberal politikalara geçiştir. Diğer birçok entegrasyon örneğinde olduğu gibi AB'de de merkez ve çevre (çevreden merkeze kaynak transferi) sistemi hakimdir. Bunlara gösterilecek en vahim örnek ise, birliğe tek taraflı imtiyazla girmiş olan Türkiye'dir. Gümrük Birliği'ne üyelik ile birlikte liberal dış ticareti benimseyen Türkiye'nin bu ticari ilişkiden aldığı karşılık, yıllık 10 milyar dolar gibi büyük bir ticari zarardır⁸⁰. Üstelik yine, neo-liberal politikalarla sosyal harcamalardan vazgeçen Batı Avrupa ülkeleri bu haksız kazançlarla kendi sosyal refah sistemlerini finanse etmektedirler denilebilir.

⁸⁰ Zaman Gazetesi (e-gazete); "Gümrük Birliği Türkiye'ye 70 milyar kaybettirdi!", Haberler, 06.07.2003, <http://www.zaman.com.tr/2003/06/07/marmara/h14.htm> (10.09.2003).

2.3.2. Özendirici Politikalar

Özendirici politikalar da ekonomik entegrasyon hareketleri kadar eskidir; Hayekçi neo-liberal düşünceye dayanır. Dünya ticaretinin sınırlarının kaldırılmasını amaçlayan kapitalist ülkelerce neo-liberalizm tüm dünyaya yayılmaya çalışılmaktadır. Bunlardan birincisi Hayek'in öğrencisi olan Friedman'ın neo-liberalizmi retorik bir dille dünyaya anlatmaya başlamasıdır. Bu tip neo-liberalizm anlatımını Peter F.Drucker gibi ünlü yazarlar da devam ettirir ve şirket yönetimlerine yerleştirmeye çalışırlar. Özellikle Drucker'ın, etkileyici anlatımıyla sıradan bütün insanları kendisine hayranlıkla inandırmayı başardığı söylenebilir:⁸¹

“..Neredeyse iki yüzyıldır devlet ne yapmalı diye hararetle tartıştık. Devlet ne yapabilir diye hemen hiç sormadık..”

“..Karizma bugün pek gözdedir. ... Hiçbir yüzyılda bizim yirminci yüzyıldaki kadar karizmatik lider yetişmemiş , hiçbirinin karizması bizimkilerin karizması kadar bol olmamıştır; ve gene hiçbir siyasi lider bu yüzyılın dört karizmatik dev liderinin yaptığı zararı yapmamıştır- Stalin, Mussolini, Hitler, Mao..”

Her iki örnek de görüldüğü gibi, bu gibi fikirler insanların düşünmedikleri konulara değindiği için *“ilk anlatı”* özelliği taşımakta ve bu yüzden doğruymuş gibi algılanmaktadırlar. İlk örnek alıntıda, devletin zayıf olduğu kabul ettirilmeye çalışılırken, her türlü devlet müdahalesi baskıcı rejimlerle özdeşleştirilmeye çalışılmıştır. Neo-liberalizm, bu tip anlatımlarla insanlara gizliden gizliye özendirilmekte veya en azından akla yatkın hale getirilmektedir.

⁸¹ Drucker, s. 61 ve 109.

2.3.3. Bağlayıcı Politikalar

Yukarıda belirtildiği gibi Batı'nın çeşitli yaptırımlar altında zorla kabul ettirmeye çalıştığı yasalar da buna eklenebilir. Örneğin 2002 yılında basına da yansıyan IMF'nin Türkiye'den istediği özelleştirme yasaları (*ünlü "15 günde 15 yasa" istemi*) buna örnek olarak gösterilebilir⁸². AB'nin aday ülkelerden istedikleri de, bu tip neo-liberal yaptırımlardır.

Borçlandırarak bağlama konusunda son yıllarda eşi benzeri görülmemiş bir başka olay da Uzak Doğu'da görülmektedir. Tayvan, Hong Kong gibi, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) ucuz (ve kayıt dışı) emek kaynağı olarak keşfettiği, Uzak Doğu ülkelerinde işçiler yaşamlarını sürdürebilmek için hastalık, evlenme gibi olağan dışı durumlarda borçlandırılarak ömür boyu düşük ücretle çalıştırılmaktadırlar⁸³.

Öte yandan Batı'nın petrol ve uranyum gibi değerli yeraltı kaynaklarını kendi tekelinde tutması da dünya devletleri için bağlayıcı özellik arz edebilmektedir.

2.3.4. Eğitim Politikaları

Yeni yönetim teknikleriyle işletmeleri neo-liberalleştirme çabaları, eğitime yapılan hamlelerle neo-liberalizmi geniş bir tabana yaymaya yönelik devam etmektedir. Bu eğitim politikaları birkaç alt başlık altında şöyle özetlenebilir:⁸⁴

- Bilimin kapitalizme araçsallaştırılması
- Emegin kapitalizme uyarlanması
- Bilginin metalaştırılması
- Öğretimin paralılaştırılması

⁸² "15 günde 15 yasa istemi" Türkiye-IMF ilişkileri tarihine geçmiştir. 28.03.2001 tarihli bütün ulusal gazeteler bu konuyu haber almışlardır.

⁸³ Platin Dergisi, "Borç Kölenin Kamçısı", Şubat 2003, s. 96.

⁸⁴ Bkz. Fuat Ercan, *Eğitim ve Kapitalizm*, Bilim Yay., İstanbul, 1998.

- Kapitalist kavramların mutlak doğrulaştırılması
- Devletin liberalizme yorumlanması

Modern toplumla, post-modern toplum arasındaki en belirgin fark ilkinde üretimin, diğerinde ise tüketimin ön planda tutulmasıdır. Bu yüzden de modern kültür kalıplarında okul, bantlara benzeyen sıralarıyla, süreye dayalı dersleriyle tıpkı bir fabrikayı andırmaktaydı⁸⁵. Post-modern kültürde bundan yavaş yavaş vazgeçildiği görülür. Dolayısıyla post-modern kültürün bağlı olduğu neo-liberalist yapı içersindeki eğitim anlayışının tüketime meğilli, hedonist ve Batıya bağımlı olmayı öğreten bir yapıya büründüğü aşikardır. Bunun içinde eğitim kurumlarını ticari bir kurum haline getirmek neo-liberalizmin önemli politikalarındandır⁸⁶.

2.3.5. Diğer Girişimler

Batı kapitalizmi 1880'den beri medyayı büyük bir silah olarak görmüştür⁸⁷. Medya sayesinde insanların düşüncelerine nüfuz etme, neo-liberal amaçlara ulaşmada en büyük araç olmuştur. Bazı medya kuruluşu sahiplerinin ülkenin sayılı zenginleri arasına girmesi, medyatikleşmiş yanlış kişilerin bu zenginlikten pay alması, medyanın istediği kişiyi iktidara getirebilmesi kapitalist güçlerin medyayı ele geçirdiğinin bir kanıtıdır. Bazılarına göre pek çok ulus, yöneticilerini kendileri seçtiklerine inanmaktadır⁸⁸.

Batı kapitalizmin neo-liberalizmi yaymak adına yaptığı profesyonel girişimler de vardır. Bunun için enstitüler ve vakıflar kurmuşlar ve bazı yayın evlerini kendi çizgileri doğrultusunda yönlendirmişlerdir. Liberal Düşünce Topluluğu, Friedrich-Naumann Vakfı bunlara örnek olarak gösterilebilir.

⁸⁵ Hasan Şimşek, *Kaostaki Türkiye*, Sistem Yay., İstanbul, 1997, s. 71.

⁸⁶ Erol Manisalı, *Türkiye ve Küreselleşme*, Derin Yay., İstanbul, 2002, s. 11.

⁸⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Stuart Hall, *Medya, İktidar ve İdeoloji*, Der ve Çev. M. Küçük, Ark Yay., Ankara, 1994.

⁸⁸ Texe Marrs, *İlluminati*, Çev. A. Çimen, Timaş, Yay., İstanbul, 2002, s. 43.

2.4. NEO-LİBERALİZMİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Liberal kapitalizm konusunda görüldüğü üzere Smith, Ricardo ve Malthus gibi klasik iktisatçılar, üretim – tüketim – dağıtım ilişkilerinin piyasa denilen her şeyin serbestçe alınıp satıldığı ortama terk edilmesi gerektiği inancına varmışlardı. Böylelikle devletin erk niteliğine her ortamda duyulan inanç iktisadi yaşamda bir anda gereksiz görünmeye başladı. Oluşturduğu sömürgeci düzen sayesinde 1920’li yılların sonuna doğru ortaya çıkan savaşlar ve ekonomik buhranlarla başarısızlığa uğrayan klasik liberal düşünce yerini devletin iktisadi yaşamda etkili olduğu daha sosyal ve daha insani bir düzene bırakmıştır. Eski düzende emeğin kötü yaşam ve çalışma standartlarına karşılık, kapitalizmin toplumun belli bir kesimine refah veren yaşamı, bu düzenle sona ermiş, ancak buna rağmen kapitalist eski düzeni geri getirebilmek için mücadeleden asla vazgeçilmemiştir.

Etik olarak kapitalistin geri gelişi dünya genelinde 1950’lere rastlar. Ticari ve ekonomik bütünleşme hareketlerinin başlaması, Türkiye dahil bir çok gelişmekte olan ülkede kapitalist liderlerin iktidara gelişi, İngiltere’de Churchill, ABD’de “komünist avcı” diye adlandırılan McCarthy dönemlerinin başlamasıyla eş zamanlıdır. Neo-liberalizmin klasik liberalizmden temel farkı, neo-liberallerin sermaye birikiminin ulaştığı aşama nedeniyle artık piyasa ilişkilerinin toplumsal ilişkileri tanımlayacak ölçüde bir egemenlik biçimine dönüştüğüne olan inanç, yani piyasanın rüştünü kesinkes kanıtladığına ilişkin derin güvendir. Bu sayede en güçlü olan piyasa düzeni, neo-liberalizmde her şeyi belirleyebilir.

Piyasaya hakim olma gücü, Batı kapitalist ülkelerde dünya markalarının yaratılması ve Doğu’yu kendi rızasıyla sömürme fikriyle başlar. Bu, daha ziyade felsefi ve kültürel bir akımdır. Tam da bu aşamada post-modernizm işin içine girmektedir. Gerçek anlamda neo-liberal ekonomi politikalarının kökenini oluşturan neo-liberalist (post-modernizmle uyumlu) düşünce eskiye nazaran diplomasi, siyaset ve askeri erkin üzerine kültür ve imaj gibi daha hassas konuları koyar. 1962 yılında grafiker Jim Schindler tarafında geliştirilen

Mc Donald's hızlı yiyecek logosu, gelişmekte olan ülkelerin kapitalist ülkelere bağlanacağı neo-liberal akımın öncü hareketlerindendir.

Neo-liberalizmi klasik liberalizmden ayıran bir diğer önemli noktadaysa, toplumsal ve siyasal alan iktisadi alan içinde ve iktisadi alana göre yeniden tanımlanmakta; birey profili, bilginin niteliği ve kalkınmanın biçimi yeniden düşünülmektedir. Dolayısıyla, denilebilir ki, yeni liberal akım, eskisinin özellikleri taşıyan ama ondan daha kapitalist, daha materyalist ve daha bireycidir. Hatta neo-liberalizm, insanoğlunun doğal ve normal yaşam biçimiymiş gibi takdim edilmekte⁸⁹, neden olduğu ekonomik krizlere, kıtlıklara rağmen, mümkün olan yegâne düzenmiş gibi dayatılmaya devam edilmektedir.

2.4.1. Bireysel Özgürlüğün Yeni Boyutu

Neo-liberalizmde bireysel özgürlük, davranışların serbest bırakılması, dileyenin dilediği yere gidebilme, dilediğini alıp-satabilme ve diğer bireylerin özgürlüklerini kısıtlamamak kaydıyla dilediğini yapabilme anlamına gelmektedir. Neo-liberalizmde emek sahibi ve sermaye sahibinin serbestçe hareket edebilmesi özgürlük olarak algılanmakta, ancak emeğin güçlü sermaye karşısında özgürlüğünün kısıtlanması bu düşüncenin tezatlığını ortaya koymaktadır.

Neo-liberalizmin savunucularından Can Aktan'a göre bireylerin siyasi hak ve özgürlüklerinin sağlandığı düzen olan demokrasi, sosyalist düzende yoktur⁹⁰. Oysa Noam Chomsky'e göre sermayenin denetimi olmaksızın demokrasi de mümkün değildir⁹¹.

⁸⁹ Vural F. Savaş, "Doğal Kaynak ve Çevre Sorunlarının Çözümünde Liberal Yaklaşım", Türkiye Uluslararası Liberal Düşünce Sempozyumu, Der. M. Erdoğan, Ankara, 1997, s. 95.

⁹⁰ Coşkun C. Aktan, <http://www.canaktan.org/politika/demokrasi/makaleler/demokrasi-liberalizm.htm>, (22.03.2004).

⁹¹ Bkz. Noam Chomsky, Dünya Düzeni; Eskisi Yenisi, Çev. A. Çakıroğlu ve diğerleri, Metis Yay., İstanbul, 1999.

2.4.2. Girişimcilikte Kuralsız Rekabet ve Çok Uluslu şirketler

Küreselleşme sonucunda sermayenin dilediği yerde kazanç araması, birçoğunun onlarca devleti satın alabilecek kadar güçte olduğu ÇUŞ'ların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu kuralsız rekabet sonucunda yatırımlar, kim ne şekilde zarar görürse görsün kapitalistin kazanmasına yönelik olmuştur. ÇUŞ'ların yabancı ölkelerde istihdam yaratan yeni yatırımlara gitmek yerine, var olan kârlı yatırımları satın almak yoluna gittikleri göröölür. Örneğin, Tikveşli firmasının Danone'ye, ya da, Demirbank'ın HSBC bankasına dönuştürölmesi buna örnek gösterilebilir⁹². Bugün "Doğrudan Yabancı Yatırım" olarak bilinen fonların yaklaşık 2/3 ilâ 3/4ü şirket satın alma ya da birleşme şeklinde gerçekleşir ve hemen her zaman işçi çıkarmaları ile sonuçlanır.

Kuralsız rekabette, inanılması güç servetler vergi dışı kalırken, mali yasalardan veya borsa denetiminden korkulmamaktadır. Toplumsal anlaşma gibi kavramlar söz konusu kişilere yabancıdır; kararlarını hemen uygularlar ve neredeyse tam bir özgürlük içinde hareket ederler. Bunun tek sebebi şirketlerin artık devlet kadar ve hatta devletten de güçlü olmalarıdır⁹³.

2.4.3. Devletin Ekonomiye Müdahale Sınırı

Neo-liberal politikalarla birlikte planlı anlayışa dayanan kalkınma ekonomisi eski önemini yitirmiştir. Bunun en büyük mazereti de, devletin ekonominin önünde engel teşkil etmesi ve sosyal refah harcamalarından dolayı ekonomik krizlere neden olduğudur. Oysa krizlerin başkaca nedenlerden ötürü ortaya çıktığı yukarıda da belirtilmiştir.

Neo-liberal düşünceye göre devlet, ekonomik sosyal kalkınmayı doğrudan sağlayan biri olarak değil; bir iş ortağı, bir katalizör ve işlerin yürümesini kolaylaştıran bir organizasyon olarak düşünölmelidir⁹⁴. Burada devletin harcamalarını sermaye

⁹² Alatlđ, a.g.m.

⁹³ Bkz. Jean Ziegler, Suçun Derebeyleri, Çev. A.C. Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.

⁹⁴ World Development Report, 1997, s. 18.

sahiplerinden yana yapması gerektiği savunulurken, bu harcamalardan doğacak kârın devlete nasıl döneceği düşündürücüdür. Keza, neo-liberaller vergilerin, yatırımlar önünde engel teşkil ettiğini savunurlar.

Genel anlamda Türkiye’de de örneklerine rastlanıldığı gibi, devletin ekonomi üzerinde olumsuz etkilerini de kabullenmek gerekir. Kamu malını istismar, ekonomik manevrada hantallık, bürokrasi, kayırmacılık gibi çeşitli sistem bozuklukları bunlara örnek olarak gösterilebilir⁹⁵. Ancak devletin sosyo-ekonomik etkinliğinin ortadan kaldırılması eskisinden daha berbat sonuçlar doğurmayacağı garantisini vermemektedir. Devletin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin (istismar, hırsızlık, bürokrasi, vb.), **toplumsal güven eksikliği** gibi başkaca nedenlere bağlı olduğu görülmüştür⁹⁶.

2.4.4. Yeni Devlet Anlayışı

1929 yılında liberalizmin yaratmış olduğu büyük krizin kaynağı azalan talep ve işsizlikti. Serbest piyasa ekonomisi düzenine göre işleyen ekonomi artık, istihdam yaratamıyor, gelirlerin ve buna bağlı olarak da talebin düşmesini engelleyemiyordu. J. M. Keynes’in çizdiği yeni yolda işleyecek olan ekonomi, devletin ekonomiye müdahalesini gerektiriyordu. Böylelikle tam istihdama ve efektif talebe yönelik başarının ancak devletin **planlı ve kontrollü** bir ekonomi politikasıyla gerçekleşeceğine inanıldı. 1930’lardan sonra ekonomide devletin etkinliği, bizzat üretici veya üretimi destekleyici olmanın yanında **adil dağıtım** olma özelliği de taşır. Bu sayede emeğin, ücretini hak ettiği seviyede almaya ve sosyal haklarından en hak ettiği seviyede yararlanmaya başladığı görülür⁹⁷. Üstelik bunun yanında ekonomide de önemli bir başarı sağlanmıştır.

Ancak ne var ki, kimine göre devletin eleştirilen bu etkinliği⁹⁸, pek fazla sürememiştir. 1970’li yıllar içersinde art arda yaşanan krizlerin sonucunda devletin

⁹⁵ İsmet Ergün, “Devlet ve Ekonomi” TÜHİS (der.), Prof.Dr. Nusret Ekin’e Armağan, Ankara, 2000, s.278.

⁹⁶ Fukuyama, Güven, s. 169.

⁹⁷ Gencay Şaylan, Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi, İmge Yay., Ankara, 2003, s. 117-121.

⁹⁸ Vural F. Savaş, Piyasa Ekonomisi ve Devlet, Beta Yay., İstanbul, 1987, s. 58-85.

ekonomideki etkinliği zararlı görölmeye başlanır. Burada bilinen ve bilinmeyen olmak üzere krizin iki *olası* nedeni vardır. İşte tam da bu aşamada neo-liberalizmin yerindeliği ve yerindesizliği fikir ayrımını fark etmek mümkündür. Öyle ki bu aşamada, neo-liberalizmin doğruları mı yoksa yanlışlarını savunduğu, ilk *büyük sorusu* ortaya çıkmaktadır. Krizin bilinen ve bilinmeye olmak üzere iki *olası* nedeni vardır; ancak bunlardan sadece bir tanesi doğrudur.

Krizin neo-liberalistler tarafından iddia edilen ve bilinen nedeni, müdahaleci devletin kaynakları artık etkin bir biçimde kullanamadıđı⁹⁹ ve bu yüzden ekonomik işleyişi aksattığı düşüncesidir. Emegın kapitalist karşısından yükselen ücreti ve geniş sosyal güvenlik hakları üretim dengelerini aksatmış (başka bir dille emegın insani koşullarda yaşaması dengeleri aksatmış), bu durum krize yol açmıştır. Bu krizin neo-liberalist çözümü: **Devletin etkinliğinin yeniden yorumlanması**¹⁰⁰, bu bağlamda **küçültölmesi ve düzenin Hayek'in savundu, o doğal piyasa düzenine bırakılmasıdır**¹⁰¹. 1997'deki Kalkınma Raporu'nda Dünya Bankası, devletin yapabileceklerini (*capabilities*) geniş kapsamlı bir biçimde yeniden yorumlar¹⁰².

Oysa krizin, hiç de devletten kaynaklanmayan, başka bir nedeni de öne sürölmektedir¹⁰³. 1960'lı yıllarda geniş sosyal devlet anlayışını uygulayan Batı Avrupa ölkeleri ve büyük bir sanayi atılımı yapan Japonya, dünya ekonomik gücü bakımından ABD'yi yakalamaya başlamıştır. Yani ABD ekonomisinde gerileme başlamıştır. Öte yandan yine ABD'nin, komünizme karşı dünyanın jandarmalığını üstlenmesi sonucunda, bu devletin aşırı ölçüde savaş sanayiine yatırım yaparak ekonomik dengesini bozmaya başladığı görölür. Bir yandan bozulan kamusal açık, diğer yandan Japonya ve Avrupa karşısında gerileme, ABD'de bir takım olumsuzlukların başlangıcını getirir. Bu açıkları kapatmak pahasına eldeki altının ötesinde dolar basmaya başlamasıyla Uluslararası Para

⁹⁹ Fukuyama, Güven, s. 139.

¹⁰⁰ Drucker, s. 61.

¹⁰¹ Hayek, Cilt: I, s. 56.

¹⁰² Bkz. World Development Report, The State in the Change World, 1997.

¹⁰³ Şaylan, 120.

Sistemi olan Bretton Woods da çöker (1971). Bretton Woods'a göre dünyanın para değeri olan dolardaki bu itibar kaybı, nihayetinde **dünyanın krizi** haline gelir. Ancak bu fazla paraları mala çevirmeyi planlayan ABD'nin, 1980'sonrası Basra Körfezi'nde savaş çıkartıp, silah karşılığında dolar alıp, dolar karşılığında petrol (petro-dolar) almak¹⁰⁴ amacıyla sorunun gerçek kaynağı her zaman gizlenmiştir. Üstelik de bunun yerine öne sürülen, **devletin başarısızlığı söylemi** de neo-liberalizmi desteklediği için Batı Kapitalizmi bir hamlede iki amacına da ulaşmayı başarmıştır.

Devlet artık gereksiz **sosyal harcama yapmayacak**, buna karşılık da kapitalistin işini yavaşlattığı için **vergileri de azaltacaktır**. Laffer'ın (Laffer Eğrisi) “vergi belli bir seviyeden sonra ekonomik kabiliyeti aksatır” sözüyle de desteklenen bu düşüncede devlet, önce mali açıdan zayıflatılmış, ardından devletin küçülmesi buna bağlı olarak kendiliğinden gelmeye başlamıştır. Böylelikle kapitalistin istediği gibi, sermaye üzerinde kamusal ve sosyal yükümlülükler ortadan kalkmaya başlamıştır. Bunun sonuçlarını son bölümde görmek mümkündür.

2.4.5. Sosyal Devletin Ekonomiye Etkileri

1930'lardan 1980'lere kadar başarıyla uygulanan sosyal refah sistemi, geniş halk kitlelerinin aynı anda memnuniyetini sağlamayı başarmıştır. Ancak ne var ki, kapitalistler sosyal refah harcamalarının hem devlet hem de işverenin sırtında ağır bir yük olduğunu öne sürerek devletin bu kurumlardan vazgeçmesi gerektiğini şiddetle savunmuşlardır. Emeğin toplam katma değerden alması gereken paya sağlıklı ve güvenli yaşam da dahildir ve bu ücret kadar doğal bir haktır. Ancak emeğin bu haklardan mahrum edilmesi, emeğin hakkı olan sosyal fonların (sağlık, emeklilik, vs..) kapitalistin cebine akması anlamına gelmiştir.

Hayek'e göre, Keynesçi politikalar çerçevesinde sosyal refah harcamaları için başvuru para ve maliye politikaları stagflasyon yaratmış ve bu da sisteme olan itibarı

¹⁰⁴ Bulutoğlu, 46-47.

azaltmıştır¹⁰⁵. Oysa sosyal refah harcamaları için hatayı burada aramak yetersizdir. Sistemin aksaması sosyal düzen yanında güven eksikliğinden de kaynaklanmaktadır. Öyle ki Avrupa, sosyal refah uygulamalarını başarıyla uygulamış ve hala da uygulamaktadır. *Sosyal refah harcamalarının aktüaryal dengesini bozan nedenlerin başında işsizlik, düşük ücretler ve kayıt dışı istihdam olduğu apaçıktır. Bu olumsuzluklar neden olan etmen olarak neo-liberalizmden şüphelenmemek yanlış değildir.* Neo-liberal ekonomik politikalarla emeğin sosyal devlet döneminde sermaye karşısında ulaşmış olduğu denge bozulmuş, sosyal devletin sağladığı iyileşme yerini göreceli yoksullaşmaya bırakmıştır¹⁰⁶.

2.4.6. Sendikasız Emek Anlayışı

Politikalarını uygulamada neo-liberalistler için engel teşkil eden en önemli organizasyonlar sendikalardır. Bilgi işçiliği ve esnek çalışma adı altında yeni yönetim teknikleriyle işçilerin bölünmesi sağlanmış ve böylelikle kitle sendikacılığı azalmıştır. Bu konuda sendikaların da duyarsızlığı göz ardı edilmez¹⁰⁷. Ancak yine de her ne kadar sendikalar nitelikli işçi yaratma yoluna gitmese de, sendikaların zayıflamasına neden olan başkaca nedenlerin mevcudiyeti onları zayıflamaktan alı koymamaktadır.

Devletin neo-liberal politikalar çerçevesinde çıkardığı iş yasaları da emeğin güçsüzleşmesine ve sendikaların zayıflamasına neden olan nedenler arasındadır. Üretim sistemlerinin esnekliği de, çalışma ilişkilerinde emekçilerin yüzyıllar süren mücadeleleri sonucunda elde edilmiş olan birçok kazanımın ortadan kaldırılması ve emek sürecinde kontrolün bütünüyle sermaye sahibine geçmesi anlamını taşımaktadır. Üretim sistemlerinin esnekleştirilmesi için yasa çıkarılması konusunda en büyük baskı IMF ve AB gibi neo-liberalizmi yanlısı supra-nasyonel örgütlerden gelmektedir.

¹⁰⁵ Friedrich A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics on the History of Ideas*, "The Campaign Against Keynesian Inflation", Chicago University Press, Chicago, 1978, s. 202.

¹⁰⁶ J.G.M. Hilhorst, "Industrialization and Local/Regional Development Revisited", *Development and Change*, Vol.29. 1998. s. 20.

¹⁰⁷ Alvin Toffler, *Yeni Güçler, Yeni Şoklar*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1992, s. 88.

İşsizliğin artışı ve sendikaların güç kaybetmesi bir çok tehlikeli durumu da beraberinde getirmektedir. Geçmişte binlerce kişiyle aynı safta olan vasıfsız işçi şimdi yalnız ve tek başınadır. Bu durumun özellikle işsiz kalmış ve yakın zamanda iş bulamayacak durumda olan vasıfsız emek üzerinde kitle eylemlerine yönelik potansiyel aday olma durumunu ve sendikal örgüt kültürünün kaybolması sonucunda oluşan bireyciliğin toplumsal travmaları ve bozulmaları gündeme getirmesi beklenebilir¹⁰⁸.

2.4.7. Gelir Dağılımında Değişen Düşünceler

Keynesçi devrimle başlayan müdahaleci devlet anlayışının amacı serveti geniş kitlelere yayarak¹⁰⁹ sosyal refahın yanında ekonomik istikrarı ve kalkınmayı da sağlamaktır. Keynesçi paradigmaya göre, rekabetçi piyasa ekonomisi ancak ideal şartlarda iktisadi faaliyetlerin koordinasyonunu (etkin kaynak dağılımını) gerçekleştirebilirdi. Yani gerçek yaşamda piyasa, ekonomik koordinasyonu sağlayacak güçlere sahip değildi. Oysa Hayek, piyasanın ideal şartlara asla kavuşamayacağını bir türlü kabullenmek istememektedir. Hayekçi *kozmos* düzen inancı, piyasa süreci ve konjonktür teorisi ile ilkelere (rules) dayalı otomatik iktisat politikalarını savunmaktadır¹¹⁰.

Neo-liberal politikaları uygulamaya koyanlardan Thatcher'ın gelir dağılımı görüşü ise Hayekçi görüşten daha ileri gider. Kısaca TINA (There Is No Alternative) adını verdiği neo-liberal söyleminde Thatcher uluslar, bölgeler, şirketler ve bireyler arası rekabetin şart olduğunu belirtmektedir¹¹¹. Daha ileri giden ise, fiziki, doğal, parasal ve insani kaynakların fakirin elinde ziyan olacağı inancıyla, onların gerçek sahiplerinde toplanması gerektiği düşüncesidir.

¹⁰⁸ Mehmet Zencirkıran, "Küreselleşme; Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *İş-güç e-dergi* (www.isguc.org) Cilt:3 Sayı: 1, 2002.

¹⁰⁹ Axel Leijonhufvud, *On Keynesian Economics of Keynes: A Study in Monetary Theory*, Oxford Univ. Press, New York, 1973. s. 318.

¹¹⁰ Yay, s. 167.

¹¹¹ George, a.g.m.

Küreselleşme olarak bilinen ekonomik liberalizasyonun ve teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ülkelerin ve insanların, gittikçe birbirlerine yakınlaşmasına rağmen gelir farklılıkları dünyanın en göze çarpan gerçeklerinden birisidir. Buna göre küreselleşme eşitsizliğe neden olmakta, modern teknoloji ve ekonomik liberalizasyon yoksulu daha da yoksul yapmaktadır.

Bugün dünya nüfusunun yaklaşık yarısı günde ortalama 2 USD gelirle yaşamak zorundadır. Dünya Bankası'na göre dünya nüfusunun 1/5'i, yani yaklaşık 1,2 milyar kişi 1 dolardan daha az bir gelire sahip bulunmaktadır. Buna ilaveten, dünyanın en zengin 20 ülkesinin ortalama gelirinin, dünyanın en fakir 20 ülkesinin ortalama gelirine oranı 40 yıl önce 20 kat iken, bugün bu oran yaklaşık 40 kata yükselmiştir¹¹².

2.4.8. Özelleştirme

Etik olarak özel girişimin ekonomiyi canlandıracağına inanan kapitalist düşünceye göre neo-liberal politikaların bir diğer kanadını da kamu girişimlerinin özel girişimlerin eline devredilmesi oluşturur. Burada amaç kamu girişimlerini satılarak devlete kaynak yaratması değil, satılan girişimin etkinliğinin artırılmasıdır. Neo-liberal düşüncede bunun yegane amacı devletin ekonomiye müdahaleden elini tamamen çektiğidir¹¹³. Özelleştirme (privatization) sözcüğü ilk defa 1983 yılında Webster's New Collegiate Dictionary'nin 9. baskısında yer almış ve "özel hale getirmek, sınai veya ticari hayattaki denetim ve mülkiyeti, kamu kesiminden özel kesime aktarmak" olarak tanımlanmıştır.

Türkiye'nin resmi özelleştirme kurumu ise özelleştirme felsefesini "*Özelleştirmenin ana felsefesi, devletin, asli görevleri olan adalet ve güvenliğin sağlanması yolundaki harcamalar ile özel sektör tarafından yüklenilemeyecek altyapı yatırımlarına yönelmesi, ekonominin ise pazar mekanizmaları tarafından yönlendirmesidir*" olarak tanımlamıştır¹¹⁴.

¹¹² World Development Report, *Attacking Poverty*, World Bank, Oxford University Press, 2001, s. 126.

¹¹³ Koray Degirmenci, "Özelleştirme ve Sosyal Devlet", <http://www.turkis.org/ozellestirme.htm>. (9.1.2003)

¹¹⁴ Bkz. <http://www.oib.gov.tr>

Bunun sonucunda maliyeti yüksek ancak getirisi düşük işler yine devletin idaresinde; maliyeti düşük ancak getirisi yüksek girişimlerse özel kişilere devredilecektir.

1980'li yıllardan itibaren IMF, Dünya Bankası, AB gibi bazı uluslararası kuruluşların baskısıyla dünyada birçok gelişmekte olan ülke kamuya bağlı kuruluşlarını özel teşebbüslere devretmeye başlamıştır. Dünya Bankası özelleştirmeyi başaran bütün devletleri, üstün devletler olarak nitelemektedir¹¹⁵.

2.4.9. Çevre Sorunlarının Artması

Üretimde ve tüketimde serbestliğin getirilmesi ve böylelikle insanların kendiliğinden iyiyi yakalayacağı düşüncesi liberal felsefenin temelini oluşturur. Neo-liberal politikaların ön gördüğü girişimlerin dünyanın her yerde kolaylıkla yapılması gereği ve bu konuda ülkelerden istenen yasal esneklik, üretim ve tüketimde kontrolsüz bir süreci başlatmıştır. Fakat ne var ki, bu kontrolsüz serbestlik beklenen iyi sonuçları getirmemiştir. Bugün dünyada serbest üretim sonucunda oluşan gazların atmosfere yayılması, **sera etkisi** yaparak küresel ısınmaya ve doğal ekolojik dengenin bozulmasına sebep olmuştur.

¹¹⁵ World Bank, Operations Evaluation Department, Precise No: 82, 1.1.1985. (Söz konusu departmanın 1.1.1985 tarihli ve 82 numaralı kararıdır.)

(İKİNCİ BÖLÜM)

EKONOMİ DÜZENİNDE EMEK

1. EMEK KAVRAMI

Herakleitos'un “*zıtlıklar dünyası*”ndaki gibi bir çok şeyin varlığını açıklamada kavramların zıddına bakılabilir. Dar anlamda, varlığı *kapitalistin* varlığıyla başlayan *ve/veya daha önce* de varlığından bahsedilebilen, kendisi açısından yaşamını idame ettirebilmek için *kapitalistin* işinde çalışan *insan ve/veya insan topluluğuna emek* denilebilir. Ancak kavramın tanımını salt bu şekilde ifade ederek, bu işi yapmak adına yeterli olacağına inanmak şüphesiz yanılığdan başka bir şey olmayacaktır.

Emek, dünya sistemi boyunca daha tanımdan başlayarak doğru kavranamama, doğru açıklanamama ve dolayısıyla doğru algılanamama sorunlarıyla baş etme mücadelesine girmiştir. Denilebilir ki, **emek sorunu kavramın tanımında başlar**. Bundan ötesi, felsefi gereklilikten yoksun, emeğin doğasını araştırmadan ve böylece olması gerekenin ne olduğunu düşünmeden onu yorumlamak, alıp işlemek ve bir yerlere koymak, konuyu bilimsel amaçtan uzaklaştırmaktadır.

1.1. GERÇEK ANLAMDA EMEĞİN TANIMI

Sosyo-ekonomik açıdan **kapitalist'in karşısına koyarak** emeği tanımlamak gerekir ki, bunun için de, tarihin gidilebildiği kadar en gerilerine gitmek ve emeği oradan tanımak mümkündür. Bugünkü dünya sisteminin kökeni konusunda yapılan araştırmalar, kökenin her seferinde daha da geriye gittiğini göstermişlerdir. Gills ve Frank, yaptıkları ampirik ve arkeolojik araştırmalarda birçok insanın Sanayi Devrimi'yle başladığına inandığı bugünkü dünya sisteminin kökenlerinin M.Ö. 2500'li

yıllara kadar dayandığını bulmuşlardır¹. Artıya el koyma tekniklerinin bilindiği üzere eskiden de haraca dayalı olmadığını; bunun beş bin yıldır, **düşük ücretler, “çeşitli biçimlerde” zorla çalıştırma, rant, devlet erki ve saire** olarak süregeldiğini savunmuşlardır.

Gidilebildiği kadar eskiye gidildiğinde birçok kişiye göre ilk olarak insan gücünü kullanma yolu *kölelik* olarak bilinirdi. Wood kapitalizmin başlangıcını, toprağın işlenmeye başlamasıyla başkalarının emeklerine el koyma eyleminin başlangıcına dayandırır². Oysa ticari kapitalizmin yapıldığı dönemde olduğu gibi malı temin edenden daha fazla kazanarak, dolayısıyla malı temin edenin emeğini de satın alarak başladığı kabul edilen kapitalizmin, malı toplayandan veya avlayandan çeşitli şekillerde zorla alınıp söz konusu kişilerin toplama ve avlama işlerinde harcadıkları emeğin de satın alınmadığına dair ortada bir delil de yoktur. Satın alınma işinde, mala karşılık mal veya cana karşılık mal (haraç) verme mübadelesini de hesaba katmak gerekir.

Cana karşılık bir şeyler verme elbette ki, teorik anlamda bir adalet duygusu taşımaz. Canını bağışlatmaya karşılık, hizmet verme işi her ne kadar adil olmasa da, yüz yıllarca sistemli bir biçimde işlemiştir. Toplama, avlama, üretme işinde harcanan gizli emeği satma/satın alma işi, bir yana bırakılırsa, insanın emeğini bir başkalarına adadığı **kölelik düzeni**, emek kavramının köküne giden ilk net kurumdur. Törüner ve Lordoğlu’na göre köleler önce ilkel toplumun ortak malı olmuş, üretimin ve ticaretin gelişmesiyle kişisel mal haline gelmiştir³.

Köle emeği “karşılık almadan artık-değer üretir” denmesi yanlıştır. Adam Smith’e göre bir köle yiyebildiği kadar çok yer; çalışabildiği kadar az çalışır. Ancak, Smith bunu fazlaca abartarak kölenin özgür emekten pahalıya geldiğini öne sürer⁴. Zira emeği, karşılık alıp almadığına bakarak da tanımlamak (tanımak) yanlıştır. Kapitaliste belli bir saat, gün, hafta, ay veya ömür boyu adanan emeğin karşılığında aynı veya nakdi bir değer alması onun köle olmadığı anlamına da gelmemektedir. Her durumda adanan emek, alınan karşılık (bu genel olarak ücrettir) kadar olmayabilir. Böyle

¹ A. G. Frank ve B. K. Gills (der.), *Dünya Sistemi*, Çev. E. Soğancılar, İmge Yay., Ankara, 2003, s. 204.

² Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, Çev. A. C. Aşkın, Epos Yay., Ankara, 2003, s. 106.

³ Mete Törüner ve Kuvvet Lordoğlu, *Çalışma Ekonomisi*, Beta Yay., İstanbul, 1991, s. 7.

⁴ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı, Alan Yay., İstanbul, 1997, s. 75.

durumlarda sermaye sahibine bedavadan bağışlanan emek bir nevi **kısmi kölelik** olarak algılanmalıdır.

Emeği tanımlamak (tanımak) kölelik ile başlasa da, bir kavram olarak emek daha farklı bir algılama gerektirir. Sosyo-iktisada konu olan emek doğru algılanmadığında her alanda sorunların baş göstermeye başlaması kaçınılmazdır. Dolayısıyla emeği doğru tanımlamak (tanımak) için onu:

- Tek başına mı, yoksa bir bütün olarak mı?
- Emeğin gücü olarak mı, yoksa emeğin sahibi olarak mı?
- Kol gücü olarak mı, yoksa beyin gücü olarak mı?
- Meta olarak mı, insan olarak mı?
- Bütün ücretliler olarak mı, yoksa bazı ücretliler olarak mı?

gibi bir takım ayrıştırmalar üzerinde tartışmak gerekir.

1.1.1. Tikel ve Tekil Kavramlar Olarak Emek

Marx'ın, emeğin bir bütün olarak algılanması gerektiğini anlatan sözleri şöyledir:⁵

“...Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. ...Emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan emekçilerin ürettiği ürün, topluluğunun ortak ürünü halini alır. Üretken emeğin maddi nesnelerin üretiminin asıl niteliğinden çıkartılan tanımı, bütünüyle alındığında, kolektif emekçi için de hâlâ doğrudur. Ama onu oluşturan üyeler teker teker alındığında artık geçerliğini yitirir...”

Üretim sistemleri içersinde üretilen ürünlerin hemen hiçbiri bir kişi tarafından, yani her bir parçası tek bir kişinin emeğiyle, oluşturulmazlar. Bu yüzden ki, ihtiyaçlar için üretilen ürünler kolektif bir emeğin eseridir. Her nasıl fabrikada çalışan bir işçi, örneğin bir anonim şirketinin sahiplerini tek bir işveren (kapitalist) olarak algılıyorsa,

⁵ Karl Marx, **Kapital**, Cilt:1, Çev. A. Bilgi, Sol Yay., Ankara, 1986, s. 520.

aynı şekilde kapitalist de işçileri tek bir bütün olarak algılaması gerekir. Ancak bu gereklilik tabi ki kapitalist için değil, emek için geçerlidir. Emegin maliyetini düşük tutmak açısından onun güçlenmesini istemeyen kapitalist, emegi her zaman *tekil* olarak algılamak istemiştir. Her halükarda ticari pazarlığını emek bireyleri üzerinde tek tek yapmak isteyerek, mümkün olduğu kadar emegin zayıf yönlerini kendi lehine kullanmayı yeğlemektedir.

Üretimde *tekil* emeğe giden ara istasyon, emek bireylerinin ortak ürüne kattıkları değerin bir bölümünün, diğer bir bölümüne göre az ya da çok olmasıdır. Ancak buna bağlı olarak ücretlerin farklı olması ücret pazarlığında farklılığı gerektirmez⁶. Yine ücretlerin farklılığı gibi, çalışma şartlarının veya çalışma sürelerinin farklılığı da bir bütün olan emegin bölünmesine sebep olan faktörler arasına sokulabilir⁷. Adam Smith, işi bölmeye yarayan makinelerin, kendilerine düşen işi kolaylaştırmak amacıyla işçiler tarafından sürekli geliştirilmeye çalışıldığına dair bir beklentiyi öne sürer⁸. Oysa pratikte bu tip buluşların emeğe ihtiyaç duymamaya sebep olduğu aşıkardır. Elbette ki, bu tip buluşlar insanlığın daha iyi şartlarda yaşayabilmesi açısından yapılmaktadır. Ancak bu buluşları somutlaştıracak parasal gücü elinde bulunduran taraf kapitalist olduğu için, buluş emegin değil kapitalistin işine yarayacaktır. Emek yine, daha önceden anlaşılmış olduğu zaman üzerinden, kapitalistin işinde seferber olmaya devam edecektir. Ancak bir anlamda Smith'in söz konusu cümleleri, *birebir işin içinde olmasından ötürü buluşlar konusunda emegin kapitalistten daha üstün olduğunu ima ettiği için*, doğruluk payı taşır. Ama emek asla, salt işi kolaylaştırsın diye, bu tip buluşlar bulmak için özel bir çaba sarf etmeyecektir. Bunun karşısında kapitalist emegin bu yönünü de satın alma yoluna gider. Bu tip buluşları para ve eş değer şeylerle ödüllendirerek emegi her zamanki gibi *tekilliğe* itebilmektedir.

Emek doğası ve zayıflığı nedeniyle **kolektif bir bütünlüğü ifade eden *tikel*** bir kavramdır. Bir emek, bütün emekleri temsil etmediği müddetçe hem kendisi hem de

⁶ Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, Çev. S. Belli, Sol Yay., Ankara, 1999, s. 20.

⁷ M. Yıldırım, "İşçi Sınıfının Bileşenleri ve Tarihsel Rolü Üzerine Notlar", *Sosyalist Barikat Dergisi*, Sayı: 2, Haziran 2002.

⁸ Smith, s. 23.

sınıfı, bir süre sonra gerçek emek olmaktan çıkıp kısmi de olsa köle statüsüne düşmektedir.

1.1.2. Emek Gücü ve Emeğin Kendisi Olarak Kapitaliste Bağlanan Emek

Daha sonra ayrıntılı bir biçimde değinilecek olmasına rağmen, bilindiği gibi kapitalistin kendi işinde çalışması için verdiği karşılığa ücret denilmektedir. Marx'a göre, kapitalist ücret karşılığında *emeği* satın alırken, buna karşılık emek ise kendisini değil *emek gücünü* sattığını zannetmektedir⁹. Aslında doğrusu, kapitalistin düşüncesidir. Çünkü emek yaşamak için çalışmaktadır ve bundan ötürü kapitalistin emeği yaşamıyla birlikte satın alması onun kendisini satın alması anlamına gelmektedir. Şüphesiz Marx düşüncesinde haklıdır. Şöyle ki, emek gücü özelliğinden ötürü sahibinden ayrılamayan ve sahibine yegane geçim kaynağı olan bir kabiliyettir ve asla sermaye gibi istenildiği zaman bekletilip kullanılamamaktadır. Yani günlüktür. Bu niteliğinden ötürü de yaşamın ta kendisidir. Zaten Ricardo'ya göre de ücret yaşamı devam ettirme kuramı olmakta ve emek, kendi yaşamıyla özdeşleşmektedir.

Emeğin kapitalistin işinde çalışırken yaşamını kiraladığı, özellikle tehlikeli işlerde daha çok fark edilebilmektedir. Buna rağmen kapitalist, hala emeği emek gücü olarak muhatap alıp, emeğin yaşama hakkını gasp etmektedir..

1.1.3. Kafa Gücü ve Kol Gücü Ayrımında Emek

Son yıllarda türetilen kavramlarla iş (çalışma kavramı), yapılış şekli itibarıyla sınıflara ayrılmaya başlanmıştır. Bedensel güç gerektiren işler makinelerle yaptırılırken, insana bilgi işleri atfedilmeye başlanmış ve böylelikle *bilgi işçisi* kavramı ortaya çıkmıştır. Hatta yine Sanayi Devrimi sonrası emeğin iş bölümüne maruz kalmasıyla zevksizleşen işin, bugün yerini haz verici hedonist işe bıraktığı görülmektedir¹⁰. İşin haz

⁹ Marx, Ücretli Emek ve Sermaye, s.19.

¹⁰ Veysel Bozkurt, Yeni Çalışma Etiği, Alesta Yay., Bursa, 2000, s. 49.

verme özelliği de bilgiye, yani deyim yerindeyse kafa gücüne, dayanmasından ötürüdür. Tüm bunlara karşılık çalışmanın sınıflara ayrılmasının, emeğin de sınıflara ayrılmasına ve bölünmesine neden olduğu göze çarpmaktadır.

Kafa gücü – kol gücü ayrımı ücret işlerinde her zaman mevcuttur. Marx, yaşamının işin aşırı bölündüğü standartlaşmış üretim ve tüketim dönemine rastlaması nedeniyle kafa emeğiyle kol emeği arasında bir can düşmanlığından bahseder¹¹. Fakat Marx'tan sonra kafa gücüyle kol gücünün iç içe geçmesi aslında yeni bir şey değildir. Pre-modern toplumlarda kafa gücüyle kol gücünün bir kişide birleştiği küçük üreticiler sistemini tam olarak incelemeyen Marx iki kere yanılmıştır. Şöyle ki, pre-moderndeki kafa gücü ile kol gücü her zaman ayrı ayrı karşılığını almaktaydı. Kol gücünü usta ve kalfaya göre daha fazla kullanan işçi, onlardan daha az para alıyordu. Çünkü onlar kafa güçlerinin karşılığını alıyordu. Marx yeni sistemin artık hep böyle gideceğini, kafa gücüyle kol gücünün asla artık barışmayacağını öne sürdü. Oysa liberalizmle daha güçlenen ve daha zenginleşen kapitalist, bu potansiyele sahip işçileri satın alarak kafa ve kol gücünü birleştirdi. Kol gücüyle çalışan işçileri de küçük şeylerle ödüllendirerek buna teşvik etmeye yöneldi.

Giddens, emeğin etkileşiminden faydalanılarak sinerjik artı değerın satın alınabileceğini hatırlatmıştır¹². Görünen manzaradan anlaşılacağı üzere Marx'ın direniş arzusuyla yaptığı ayrımsal hatayı, bugünün liberalistleri iyi bir biçimde değerlendirmişlerdir. Emeğin kafa gücü ve kol gücü olarak bölünmesi emeğin zayıflatılmasına yönelik yapılan bir girişimdir.

1.1.4. İktisadi Meta Olarak ve İnsan Olarak Emek

Emeğin Adam Smith'te, Ricardo'da ve diğerlerinde hep kapitalist çalışma ahlakı zemininde tanımlandığı görülür. Bu düşüncüyü reddeden Hardt ve Negri'nin Marx'ın iş olmayanın ötesi (horizon of non-work) diye adlandırdığı Marxist geleneğe de

¹¹ Marx, *Kapital*, s. 519.

¹² Bkz. Anthony Giddens, *Siyaset Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev. T. Birkan, Metis Yay., 1996.

başvurmak istemediği görülür¹³. Onlara göre toplumsal özelliklerin, toplumsallığın ve bizzat toplumun üretildiği çağdaş süreçler göz ardı edilmeyerek, diğer kaynaklar da elden geçirilmelidir. Gerçekten de sosyalistler emeği değer kuramı içerisinde sürekli çağdaşlık perspektifiyle inceler ve sadece insanilikten bahsederler. Düşüncelerinin yanlış olmamasının yanında, emeğin katma değerini topluma mâl etmeyi düşünmezler. Ulusların gerçek zenginlik kaynağının işlenmiş ürün olduğunu Smith¹⁴ kendisi itiraf eder. Ancak ona göre önce toprağa, sonra manüfaktüre, daha sonra da dış ticarete yönelen sermayedir. Emeğin burada adı geçmemektedir.

Liberalistler emeği her zaman, iktisatta matematiksel hesaplara konu olan bir üretim girdisi olarak görmüşlerdir. En basitinden Ricardo emeği *ölüme kadar zorlayan* bir arz-talep dengesi içerisinde ele alır. Kapitalistin emeğe mümkün olduğu kadar (ölmeyecek kadar) az değer biçmesi onun doğal davranışı sonucudur. Onlar için emek, her hangi bir insani değer ifade etmez ve etmek zorunda da değildir.

Emeğin bir meta olmayıp da insani bir değer olduğunu çağdaşlık ve hümanistlik söylemleriyle savunmak emek için tek başına yeterli olmayacaktır. Emek hem toplum için, hem de kapitalist için yarattığı refahın kendi insani meziyetinden kaynaklandığını idrak edilebilmelidir.

1.1.5. Ücretli Çalışan Olarak Gerçek ve Sahte Emek

Başlangıçtan beri gerçek emek kavramı konusunda anlatılmak istenen tanım çerçevesinde düşünüldüğünde akıllara ister istemez şu soru gelmektedir: Mesele olarak ücret tartışmaları (klasik okuldan beri) artık, emek tartışmalarıyla özdeşleştiğine göre, kapitalistin işinde çalışan bütün ücretliler emek tanımı içine girer mi? Bu soru üzerine yapılan tartışmalar şüphesiz, emeğin içinde onun bir üyesiymiş gibi görünen ama gerçekte öyle olmayan, kapitalist temsilcilerini teşhir etmek amacıyla yapılabilir.

İşverenler, ücretle çalıştırdığı işçileri arasından her zaman kendisine yakın temsilciler seçmek isterler. Emeğin açık veya potansiyel kapitalist düşmanlığına karşı

¹³ Michael Hardt ve Antonio Negri, *Dionysos'un Emeği*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 23.

¹⁴ Smith, s. 309-312.

her zaman bir güç olarak seçtikleri bu kişilerin genel itibariyle ücretleri de diğerlerine göre yüksek olmaktadır. İşsizlik oranının yüksek olduğu dönemlerde *sahte*¹⁵ emeğe ödenen bu parasal ödülün yerini, iş güvencesinin aldığı görülebilir. Bu karşılıklı alışverişte yazılı bir akit olmamasına karşın akdi bozma yetkisi yine kapitalistin elindedir.

Emeği zayıflatmaya yönelik kapitalist tarafında uygulanan bu sistem yüz yıllardır uygulanı gelmesine rağmen, hemen hiçbir sosyal bilimci bu konu üzerinde pek durmamıştır. Marx kapitalistin emek üzerindeki bu gücünü, devlet gücünü satın almayla sınırlar. Marx şöyle der:¹⁶

“..Burjuvazi, ücretleri "düzenlemek", yani bunu artı-değer yapımına uygun sınırlar içinde tutmak, işgününü uzatmak ve emekçinin kendisini normal bir bağımlılık durumuna sokmak için, devletin gücünü daima kullanır. Bu, ilkel birikim denilen şeyin esas öğelerinden biridir..”

Oysa emeğin zayıflığından faydalanan ücretler üzerinde doğacak tehlikeleri bertaraf etmek mümkündür. O halde kapitalist bilir ki, emeğin emek gücünden başka satacak bir şeyi daha vardır. Kısmen de olsa bu, emeğin sınıf haklarını satmasıdır. Bu durum emek kavramını tikellikten tekillığe yöneltmekte ve onun özünü bozmaktadır.

Sınıf haklarını satarak çıkar sağlayan *sahte* emek, bundan böyle *gerçek emek kavramı* tanımına uymamaktadır. Geniş ölçekli üretim yapan fabrika sisteminde bu kapitalist vekilliği, zincirleme bir ilişki arz edebilir. Yani vekilin vekili de olabilir. Bu genel de hiyerarşi atlamalarında gerçekleşmektedir. Ücretli bir işçi olan müdürler daha baştan kapitalist vekilliğini kabullenirler. Bunun arkasından müdürün altındaki şef de kendisini bu hizmete adayabilmektedir. Şeflerin altındaki mühendisler ve kravatlı işçiler de ya yüksek ücret aldıkları için ve ya da ayrıcalıklı oldukları için işçilerle mesafeli olması gerektiği hissine kapılırlar. Bu zincirlemede en kötüler ise, sadece atölye katındakilerin bilmesi gerektiği sınıfsal çıkarları veya emeğin kendisiyle ilgili özel konuları şeflerine ileten işçilerdir. Tüm bu gruplar, kapitalistin ücretli işçileri oldukları

¹⁵ *Sahte* emek kavramıyla anlatılmak istenen, bazı işçiler ücret karşılığı çalıştıkları halde, emek sınıf bilincine karşı hareket ettikleri için sınıfsal anlamda (gerçek anlamda) emek tanımı kapsamına girememektedirler.

¹⁶ Marx, *Kapital*, s. 753.

halde emek sınıfına giremezler ve emeğin bölünmesine neden olurlar. Ayrıca son yıllarda çıkan iş yasalarında da işveren vekilliği kavramı yeniden genişletilmiştir. Daha önceleri genel müdürler bu tanım içerisinde tek durumdayken, artık diğer müdürler ve şefler için de işveren vekilliğinin kabul edildiği görülmüştür. Atölye katında çalışan mavi yakalı sahte emek ve ofis katlarında çalışan kravatlı ücretli işçiler bu yasadaki faydalanamazlar.

1.2. EMEĞİN TOPLUMDA VE EKONOMİDEKİ ZAYIFLIĞI

Emeğin iktisadi üretim faktörleri arasında katma değerden aldığı payın diğerlerine nazaran sürekli düşük olması emeğin zayıflığını gösteren en belirgin unsurlardandır. Yine buna bağlı olarak ve başkaca nedenlerden ötürü emek “genel anlamda” toplumsal açıdan da zayıf bir kesimi temsil etmektedir.

Gerek bireysel açıdan, gerekse örgütsel açıdan emeğin kendi içinde barındırdığı istem dışı özellikler emeği bu zayıf konuma getirmektedir. Emeğin zayıflığı yönündeki tartışmalar sosyalist iktisatçıların hümanist yaklaşımları yanında ekonomik istikrar açısından çeşitli denge politikalarının kaçınılmazlığını öne sürmeleriyle devam ederler. Liberal iktisatçılar ise Adam Smith’ten beri, iktisadi doğal düzen içerisinde emeğin kaderini krizlere terk ederek sayılarının üretim kapasitesinin talep ettiği dengeye kendiliğinden ulaşacağına inanmaktadırlar.

Sosyalist iktisada göre, tanrının verdiği bedensel veya zihinsel nimet, her emeğe kendi değerini yaratma potansiyeli tanır. Bu potansiyeli harekete geçirecek güç ise ekonomiyi kapitalistin iktidarından çekip alması gereken devlettir. Her halükarda kapitalistin eline emanet edilen ekonomi olumsuz sonuçlar vermeye mahkumdur. Kendi değerini yaratma doğal arzusu içinde bulunan emek, liberal iktisatçıların ön gördüğü gibi sonunda iyiyi kendiliğinden bulacağı inancıyla devlet kontrolü dışında hareket ederse bu sefer kendi istihdamını kendisi yaratma yoluna gidecektir ve bu çoğu durumda bir plan ve intizam olmadığı için iktisadi açıdan bir başarısızlık olacaktır. Kronik bir biçimde büyüyen enformel sektör, devlet gereken istihdamı yaratmadığı için oluşan, katma değeri düşük ve çoğu durumda yasa dışı işlerin yapıldığı bir düzen halini

almıştır. Batı kapitalizmi ise kendi işleyişine sekte vuran bu düzen karşısında yasal veya teknolojik savunma mekanizmaları geliştirmeye çalışsa da başarısız kalmaktadır. Bunun gibi birçok olumsuzluğun nedeni kapitalisti daha da güçlendirmek amacıyla iktisadi başı boşluğu savunan liberal iktisatçıların politikalarıdır. Fakat bu olumsuzluklardan zayıf olan emek, kapitaliste ve rantçıya nazaran daha fazla etkilenmektedir.

Marx'ın liberal iktisatçıların düşünceleri içersinden en çok eleştirdiği kanı, kapitalistin zenginleştikçe bundan emeğin de nasibini alacağıdır¹⁷. Aşağıda sunulacak olan ekonomik göstergelerde de görüleceği gibi, bunun hiç de böyle olmadığı anlaşılabilecektir. Dolayısıyla kapitalist, kazancı artıkça güçlenmekte ve emeğin zayıflığından daha fazla istifade etmektedir.

1.2.1. Ekonomik Açıdan Emeğin Zayıflığı

Emek üzerine yapılan tartışmalar en çok ücret üzerine yapılmakta ve bu konu emek için kapitaliste nazaran daha fazla hayatilik arz etmektedir. Buna rağmen yüz yıllardır iktisadi pazarlıkta emek ücret konusunda kapitaliste yenik düşmektedir. Bunun nedeni ise hem emeğin genel zayıflığından ötürü ücretinin düşük olması, hem de ücretinin düşük olmasının onu zayıf kılması gibi bir iç içelik durumudur.

Genel anlamda toprak, sermaye ve girişimin tek bir kişi de toplandığı göz önüne alındığında emeğin kapitalist karşısında ücret denen tek bir geliri vardır. Ücret emeğin yaşam kaderini belirleyen ve çoğu durumda yaşamını devam ettiren tek etmendir. Çok düşük düzeyde oluşacak sefalet ücretleri sosyal barış ve toplumsal huzur için potansiyel bir tehlike olarak görülmektedir. Oysa ücretlerin düşük olmasının kapitalistin de hoşlanmayacağı ekonomik düzensizlik, verimsizlik ve kriz gibi olguları destekleyici etkisi vardır. Bunun en anlaşılabilir yanı ise ekonomide talebin düşmesidir. Daha uzun vadede telafisi zor bozuklukların kaynağı olarak görülebilmelidir. Örneğin emeğin zayıflığından ötürü onun Ricardocu anlayışla sadece geçimlik ücrete layık görülmesi, gelirin küçük bir kesimde toplaşması sonucu uzun vadede eğitimsiz, kültürsüz ve üretime katkısı olmayan nesillerin yetişmesi mümkündür.

¹⁷ Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 43.

Emeğin ücreti aşağı doğru esnektir. Ücretler reel anlamda düşmeye başladığında, eski seviyesine yükselmesi uzun zaman alır ve zordur. Aynı kanı, tersi durum için kapitalistin kazancında da mümkündür. Kapitalistin kazancı da yükselmeye başladığı zaman kolay kolay normal seviyelere düşmez. Bunu aşağıdaki tablodan da anlamak mümkündür.

TABLO.1:

GSMH'ın Üretim Faktörleri İçindeki Dağılımı (%)

	Süleyman Özmucur'un Hesaplamalarıyla Faktör Gelirleri İçindeki Paylar*			Adil Temel ve Mehmet Ali Kelleci'nin Hesaplamalarıyla Faktör Gelirleri İçindeki Paylar**			DİE'nin Hesaplamalarıyla Faktör Gelirleri İçindeki Paylar***		
Yıllar	Tarımın Payı	Maaş ve Ücretler Payı	(Kâr, Faiz, Rant)	Tarımın Payı	Maaş ve Ücretler Payı	Kâr, Faiz, Rant	Tarımın Payı	Maaş ve Ücretler Payı	Kâr, Faiz, Rant
1973	41,1	26,3	29,4	-	-	-	-	-	-
1978	33,1	30,4	33,5	-	-	-	-	-	-
1983	30,3	30,2	36,6	-	-	-	-	-	-
1984	20,1	22,6	55,1	21.84	21.74	56.42	-	-	-
1985	20	20,4	57,1	22.18	19.40	58.43	-	-	-
1986	18,4	20,4	58,5	20.92	17.26	61.82	-	-	-
1987	19,9	23,4	55	20.81	17.20	62.16	20.7	20.7	64.2
1988	18,2	26,8	53,1	18.81	20.26	60.93	21.5	21.5	63.2
1989	17,6	24,3	56,3	18.84	20.91	60.95	24	24	61.8
1990	17,6	24,6	56,5	17.87	24.86	57.27	27.2	27.2	58.3
1991	18,1	30,2	49,5	18.78	28.91	52.31	31.9	31.9	53.1
1992	15,5	34,6	47,6	16.13	35.49	48.37	31.7	31.7	53.6
1993	15	34,4	48,2	15.65	34.82	49.54	30.9	30.9	54.1
1994	14,8	32,8	50,1	15.87	35.57	49.76	25.5	25.5	59.1
1995	-	-	-	-	-	-	16.2	22.2	61.6
1995	-	-	-	-	-	-	15.1	24.2	60.7

* Süleyman Özmucur, *Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler*, Bogaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1996, s.66.

** Adil Temel ve Mehmet Ali Kelleci, "Milli Gelirin Fonksiyonel Dağılımındaki Gelişmeler (1980-1994)", *Yeni Türkiye*, Sayı: 6, Ankara, 1996, s.174.

*** <http://www.die.gov.tr> (bu sitedeki ilgili makro göstergelerin tümünden faydalanarak derlenmiştir).

Yukarıdaki tabloda anlaşılabacağı üzere, planlı sanayileşme döneminden beri Türkiye’de ücretli çalışanların milli gelirden aldığı pay rakamlarının 1991 ve 1992 yılı sayılmazsa %20 ila %30 arasında seyrettiği görülmektedir. Buna karşın, sayıları ücretli kesime göre çok daha az olan kar, faiz ve rant sahiplerinin %29’dan %50’lere doğru bir yükseliş kaydettiği görülmektedir. Burada kente kayan tarım kesiminin kazancıyla birlikte, emeğin kazancının son yirmi beş yılda sürekli kapitalistin cebine aktığını görmek mümkündür. Ayrıca bu göstergeden emeğin zayıflığıyla ilgili iki farklı mesajı da almak mümkündür. Bunlardan birincisi, 1983’teki Özal dönemiyle birlikte uygulamaya konan neo-liberal politikalarla, emeğin milli gelirden aldığı payı %30’dan %20 düzeyine gerilerken, arta kalan fark kapitalistin cebine **transfer edilerek** kapitalistin kazancı milli gelir içersinde %30’lardan %60’lara kadar yükselmiştir. Fakat yöneticiler, halka düşen gelirlerin alt yapı yatırımlarına transfer edildiğini beyan etmişler ve buna rağmen halkın gözünden düşmemeyi başarmışlardır. Oysa gelirlerin ne tarafa aktığı aşıkardır. İkinci önemli mesaj ise, DİE’nin verilerine göre 1994 Krizi’nin ardından, 1995 ve 1996’da kapitalist kazançların tekrardan tırmanışa geçmiştir. Bu durum ise emeğin zayıflığından ötürü **ekonomik krizlerden en çok etkilenen ve en çok fedakarlık gösteren taraf** olmasının kanıtıdır.

1.2.2. Sosyal Açıdan Emeğin Zayıflığı

Kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin yaşamını idame ettirebilmesi için sürekli çalışmak zorunda olan emek her açıdan olduğu gibi sosyal açıdan da kapitaliste bağımlıdır. Emek gücü sermaye gibi biriktirilip saklanamamakta, her gün çalışmaktan başka çaresi olmadığı için toplumun en zayıf kesimini oluşturmaktadır.

Emeğin çalışma zorunluluğu karşısında kapitalistin en çok yaptığı hareket mümkün olduğu kadar çalışma sürelerini yukarıya çekmek ve gerektiğinde ailenin diğer bireylerini de iş gücüne çekmektir. Bu durum sonucunda emek tümüyle sosyal hayatını kapitaliste bağışlamaktadır. Hardt ve Negri’nin bu konudaki analizi çarpıcıdır:¹⁸

¹⁸ Hardt ve Negri, s. 26.

“...Emeğin dönüşüm sürecinde son yıllarda tanık olduğumuz en önemli ve en genel olgu, fabrika-toplumu diye adlandırdığımız bir topluma geçiştir. ...Diğer bir deyişle, üretim mekanı olarak fabrikanın ayan beyan çöküşü, fabrika üretim rejimi ve disiplininin çöküşü anlamına gelmiyor, daha çok bunun, artık, toplumdaki belli bir mekanla sınırlı olmadığını gösteriyor...”

Yine Marx da emeğin kapitaliste sattığı şeyin **bizatihi kendi yaşama etkinliği** olduğunu belirtir¹⁹. İş yasaları her ne kadar emeğe çalışma özgürlüğü ve sosyal hayattan yararlanabilme özgürlüğü tanısa da pratikte bunun hiçbir zaman uygulanmadığı görülür. Örneğin kapitalistin, işini kaybetme korkusunda olan bir işçiden fazla çalışma rızası almasına gerek yoktur. İhtiyaçlarını gidermekte zorlanan işçi ise elbette ki fazla çalışmaya hayır deyemeyecektir. Ücretlerin düşük olması, emeği fazla çalışmaya iten en büyük etmendir. Açlık sınırının altında belirlenen asgari ücretle çalışmak zorunda kalan her işçi fazla çalışmayla yaşamsal ihtiyaç açıklarını kapatma yoluna gitmektedir.

Yüksek bir çoğunluğun çalışmak zorunda olduğu **vardiyalı düzen**, emeği sosyal açıdan zayıflatan bir diğer etmendir. Teoride yasalar yine her ne kadar bu konu hakkında da insani sınırlar getirmeye çalışsa da, pratikte bazı işçilerin haftalarca, hatta aylarca gece çalıştığı görülmektedir. Sürekli gece çalışan bir işçi ise zamanla kendisini sosyal açıdan yalnız ve zayıf hissetmektedir. Ayrıca karı-kocanın çalıştığı durumlarda aile içi kopukluk, uzun süre görüşememe, çocukların anne-babasını nadiren bir arada görme gibi sosyal bozukluklar da baş gösterebilmektedir.

1.2.3. Bireysel Açıdan Emeğin Zayıflığı

Gerçek anlamda olması gereken emek kavramından bahsederken emeğin tikel bir kavram olduğu ve tekil olarak ele alındığı taktirde kapitalistin kölesi haline geleceğine daha önce değinilmişti. Örgütsel olarak birçok açıdan zayıf bir kesimi oluşturması hesaba katıldığında, bireysel anlamda emeğin daha da zayıf olduğu anlaşılabacaktır.

¹⁹ Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye**, s. 21.

Sosyalist düşüncenin liberal düzene baş kaldırışından beri emek sınıfı farklı bir uca çekilmek suretiyle, toplum sürekli ikiye bölünmeye başladı. Hatta Marx ve Engels bu bölünmüşlüğü tarihin tamamına atfetmeye kadar ileri gittiler²⁰. Emegin bir çok hakkını doğru şekilde savunmasına rağmen, onu bireysellikten kurtararak sınıf içinde homojenize etme çabaları, sorgulandıklarında Marx ve Engels'in fazla ileriye gittiklerini gösteren olgulardır. Örneğin lonca sisteminde çırağın kalfaya ve ustaya kin güttüğü yönündeki söylemler Marx ve Engels'in tam doğru analizleri olarak gösterilemez. Nitekim her ne kadar belli bir dönem başarsalar da, zaman uzamında Marxist sınıf anlayışının amacından saptığı görülmür. Emegin bireysel hareket etmesi onun zararına olsa da, Marxist radikal sınıf anlayışıyla hareket etmesi ona kar getireceği anlamına gelmemektedir.

Gerçek anlamda sınıf bilinci emegin toplum içindeki konumunu fark ettirmeye yöneliktir. Bu konum, emegin üretime yapmış olduğu ortak katkı sonucu, ortak haklara ve sorunlara sahip olduğu ve bu sorunları el birliği ile aşma gereğidir. İktisadi dengeyi düzenleyen arz-talep kavramı fiyat düşürücü bir rekabet ortamı sunmaktadır. Malların sahipleri sayıca artmaya başladığı zaman oluşan rekabet bir anda malların fiyatlarını düşürücü bir etki yapmaktadır. Eğer liberalistlerin gördüğü gibi emek gücü bir meta olarak ele alınmaya başladığında ve buna eş zamanlı olarak sahipleri bölünerek sayıca artırıldığında tam da kapitalistlerin beklediği gibi değeri düşmektedir. Ortaya hak edilenden çok düşük, tamamen spekülative hareketin ucuzlaştırdığı bir emek değeri çıkmakta, hak edilip de alınmayan miktar ise spekülative etkinin bir rantı olarak kapitalistin cebine akmaktadır. Benzer durum menkul kıymet borsalarında büyük spekülativeörlerin küçük yatırımcıları kışkırttığına görülebilir. **Birbirlerinden habersiz biçimde hareket eden küçük yatırımcıların, büyük yatırımcıların yönlendirmesi sonucu ellerindekileri satmaya başlaması ve bunun sonucunda fiyatların büyük yatırımcıların istediği seviyeye düşmesiyle bu alımdan ileride doğacak rant yukarıdaki durumla benzeşmektedir.**

Modern örgütlenmeler olan işçi sendikaları, emegin toplu hareketini sağlamakta ve emegin birbirleriyle yarışarak kendi değerini düşürmesini önlemektedirler.

²⁰ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Communist Manifesto*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1948/communist-manifesto/index.htm> (12.10.2003).

Sendikaların klasik işlevini oluşturan toplu iş sözleşmeleri, emek ile kapitalist arasındaki güç dengesinin kurulmasında temel ve evrensel kurumlar olup, sosyal politikanın gelişmesinde de önemli bir konuma sahiptirler. Liberal yaklaşımda sendikaların bağlayıcılığına karşı çıkılır. Kapitalist düzenin hakim olduğu dönemlerde hükümetlerin çoğu, arkalarındaki emek kitlesinin güçsüz, buna karşın kapitalist grubun güçlü olmasından ötürü, uluslararası sendikal kongrelere katılmamışlar veya katılsalar bile bağlayıcı kararlara karşı çıkmışlardır²¹.

Hiçbir biçimde kapitalizm emeğin örgütlenmesini istememiştir. Çünkü bireysel açıdan emek çalışmaktan başka çaresi olmadığı için kapitalistin istekleri karşısında zayıf kalmaktadır. Bu şekilde her şartı kabul etmeye müsaittir.

1.2.4. Mekansal Açıdan Emeğin Zayıflığı

Fırsatlar, dünyanın neresinde olursa olsun emeğin kendi bulunduğu mekanda olmadıkça onun için hiçbir anlam ifade etmeyecektir. 1950'lerden beri dünya üzerinde gerçekleştirilen sınırları kaldırma operasyonu ve tam ekonomik serbestlik, kapitaliste sağladığı kadar emeğe fayda sağlamamaktadır. Hatta kapitalistin genişleyen imtiyazları karşısında emeğin gücü daha da zayıflayabilmektedir.

Fukayama'ya göre Nietzsche'nin doğal düzende öngördüğü eşitsizlik (*megalothmia*) anlayışı²², liberal düzenin bir sonucu olacaktır. Hatta bu sonuç ona göre liberalizmin çöküşüne de sebep olabilir. O nedenle, der Fukuyama, Amerika gibi çağdaş bir demokrasinin başkalarından daha üstün gördüğü önemli bir hareket alanı sağlaması şaşırtıcı değildir. Ona göre liberal bir toplumda birinci ve en önemli etmen ekonomik faaliyet ve özellikle de girişimdir. Özal'ın 1980'li yıllarda Türkiye siyasetinde özeyiş haline getirdiği ekonomik üslup da "önce ekonomi-önce girişimci" şeklinde olmuştur²³. Oysa 1980'li yıllarda Türkiye ekonomisinde görüleceği gibi liberal girişimcilik ihtiyaca

²¹ Aysen Tokol, *Uluslararası Sosyal Politika*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1995, s. 6.

²² Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Z. Dicleli, Gün Yay., İstanbul, 1999, s. 310.

²³ Hasan Cemal, *Özal Hikayesi*, Bilgi Yay., Ankara, 1990, s. 85.

göre değil, arzulara göre hareket etmiştir²⁴. Ne var ki, liberal düzende, arzuların yönlendirdiği girişimcilik katma değeri düşük ve ticarete konu olmayan işlere yönelebilmekteydi.

Liberal açıdan mekanın sınırsızlaşması **mobilitesi düşük** olan emek için faydalı olmamaktadır. Aynı ülke içinde farklı bir yerde veya her hangi bir ülkede doğmuş olan iş fırsatı aile, yerleşme gibi hantallaştırıcı etmenlerden ötürü emek için pek bir anlam ifade etmeyecektir O halde denilebilir ki, emek bulunduğu mekanın fırsatlarıyla yetinmek zorundadır.

Bulunduğu mekandaki iş fırsatlarının azlığı oradaki emeğin değerini de ucuzlaştırmaktadır. Bundan başka, bölgedeki halkın emek kültürünü benimsememiş olması, bulunduğu bölgedeki eğitim olanaklarını zayıf olması emeği zayıflatan başkaca etmenlerdir.

Emeğin bu şekilde ucuzlaması **yüksek mobiliteye** sahip kapitalist için mali açıdan bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Aynı ülke içinde bir çok firmanın satış ofisleri nüfusun yüksek olduğu yerde kurulurken, üretim tesisleri ucuz emeğin bol olduğu kırsal yerlerde kurulabilmektedir. Tablo I'de görüleceği üzere tarımsal kazancın yaklaşık %60'lık kısmı (26,2 puan) yirmi beş yıl içinde sermaye, faiz ve rant gelirlerine kaymıştır. Bu durum bulunduğu mekandan başka gidecek yeri olmayan tarım toplumunun ekonomik serbestlik sonucunda malını ve mülkünü satarak kapitaliste ucuz emek olmasının en belirgin kanıtıdır.

2. HAK KAVRAMI

Emek için hak kavramından bahsetmek yüz yılların sosyo-ekonomik tartışmalarının kaynağı olmuştur. Hatta ve hatta hiçbir iktisadi tartışma emeğin olan ve olması gereken hakkı üzerine sürekli ve ateşli bir biçimde bugüne kadar süre gelmiş değildir. Bu tartışmada emek, sürekli hak arayan (mağdur), kapitalist ise hakkı kabul

²⁴ Ahmet H. Köse, Fikret Şenses ve Erinc Yeldan (der.), İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 37.

etmeyen durumda çatışmaktadırlar. Ancak sonuçta, hukuk normları da emeği “hakkını aramada güçlük çeken” taraf olarak kabul etmiş ve yasaları, ağırlıklı olarak, emeği korumaya yönelik tahsis etmiştir²⁵.

Üretimde artı değeri yaratmada en büyük paya sahip olan emeğin, ilk hakkı olan ücret, kapitalist tarafından sürekli aşağıya çekilmek istenir. Bunun yanında ücretten başka, bazıları tarafından hak olarak bile algılanmayan, sağlık hakları, emeklilik hakları veya boş zaman haklarından da bahsedilebilir. Hakkı aramak için ise, bütün bunlara hak niteliği kazandıran sebepler tespit edilip, hak kavramını doğuran nedenler ortaya konulmalıdır.

2.1. EMEĞİN HAKLARI

Elbette ki, yapmış olduğu çalışma karşılığında emeğin alması gereken bir ücret hakkı vardır. Hatta emeğin katma değere eklediği payın karşılığını alması onun ideal hakkıdır²⁶. Ancak bu çoğu zaman böyle olmamaktadır. Yüzyıllardır emeğin ücretini belirlemeye yönelik tartışmalar çeşitli noktalar üzerine odaklansa da, pratikte emek verilebilecek en düşük değerle önceden satın alınan ve ücretini aşan artı değerın tamamı kapitaliste kalan bir üretim gücüdür.

Liberal iktisatçılar gibi emeğin hakkını sadece ücret olarak değerlendirmek ve ücreti de arz-talebe göre belirlemek, emeğin diğer haklarını göz ardı etmeyi ve böylece gasp etmeyi ifade etmektedir. Yukarıda emek kavramı konusunda açıkça belirtildiği üzere, kapitalist sadece emek gücünü satın aldığını öne sürse de, gerçek anlamda emeğin kapitaliste sattığı kendi yaşamıdır.

Emeğin kapitaliste sattığı, daha doğrusu satmak zorunda kaldığı şey, kendi yaşamı olduğunda ortaya başka hakların çıktığı görülmektedir. Adil ücret hakkının yanı sıra emeğin sağlık, yaşlılık güvencesi ve boş zaman gibi sosyal hakları da talep edilmesi gereken diğer haklardır. Ancak emeğin talep ettiği hakları bunlarla da sınırlı değildir. Servet elde etme hakkı ve yine hakkını araması için anayasalar tarafından da tanınan

²⁵ Münir Ekonomi, *İş Hukuku*, İTÜ Yay., 1984, s. 13-21.

²⁶ Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 12.

örgütlenme (sendika kurma) hakkı emek hakları listesine eklenebilecek diğer haklar olarak gösterilebilir. Bu sebeptendir ki emek, toplumun ve üretimin en büyük gücü olarak, sadece asgari yaşam hakkıyla sınırlı tutulmamalıdır.

2.2.1. Emeğin Adil Ücret Hakkı

Engels, Marx'ın "Ücretli Emek ve Sermaye"sine yaptığı katkıda, klasik iktisatçıların emeğin ücretini belirlemede nasıl da açmaza girdiklerini ve tutarsızlıklarını vurgular²⁷. Adam Smith ilk analizinde emeği bir *meta* olarak görmüş ve malların katma değerini emek-meta değerine göre belirlemeye başlamıştır ve buna **doğal fiyat** demiştir²⁸. Ancak bu durum emeğin fiyatını belirlemede bir çelişki ortaya çıkarmıştı. Üstelik bu çelişki metaların fiyatını belirlemede üretim maliyetleri kriterini de alt-üst ediyordu. Öyle ki, madem bir meta olan emeğin üretim maliyeti neydi, sorusu ortaya çıkıyordu.

Adam Smith bu açmaz karşısında doğallık kuramından vazgeçerek **piyasa fiyatı** kavramına eğilmiştir. İşte burada arz-talep denilen görünmez elin gücünden bahsederek piyasa fiyatının doğal fiyatı kendi talebine uyduracağını savunmuştur. Ricardo da **doğal ücret** kuramıyla bunu destekler.

Klasik iktisadın en çok eleştirilen kuramı hiç şüphesiz Ricardo'nun ücretler konusunda geliştirdiği kuramıydı. "*Adil olan*"ın anlamını değiştiren bu kavram aynı zamanda felsefede adalet kavramının da yeniden sorgulanmasını gerektiriyordu. Hayek rekabeti *katallaksi* denen bir oyuna benzeterek farklı oyuncuların olduğu bir oyunda adaleti saçmalık olarak niteler.²⁹

".. bu oyunda ortaya çıkacak sonuç önceden bilinmez ve her zaman kazananlar da kaybedenler de olacaktır. Benzerleri gibi bu oyunun da adil olmasında ve kimsenin hile yapmamasında ısrar etmekte haklıyızdır; ama farklı oyuncular için sonuçların farklı olmasını istememek saçma olurdu.."

²⁷ Marx, Ücretli Emek ve Sermaye, s. 9.

²⁸ Smith, s. 56.

²⁹ Friedrich A. Hayek, Kanun Yasama Faaliyeti ve Özgürlük, Cilt: 2, (Sosyal Adalet Serabı), İş Bankası Yay., 1995, s. 105.

Biraz kaderci ve biraz da narsisist bir yaklaşımla herkesin seviyesini bilmesi gerektiği öne sürülmekte ve kazancın farklılığı elite alt tabaka farkını ortaya çıkarmaktadır. Hayekçi felsefi neo-liberalizmi Thatcher çok iyi uygulamıştır. Thatcher'in söylemi, uluslar, bölgeler, şirketler ve bireyler arası rekabet üzerine kuruluydu. Güçlüyü güçsüzden ayırmayı esas alan söylem, fiziki, doğal, parasal ve insan kaynaklarını (zayıfın elinde çarçur olacağı gerekçesiyle) güçlünün emrine tahsis eden söylemdi.

Liberal iktisatçıların bu farklı anlayışı adil ücret kavramını çarpıcı bir değişime uğratmıştır. Adam Smith'in de başaramadığı gibi, doğal ücretin adil bir dayanağı yoktur ve sistemli ve bilimsel olduklarına inandıkları tezlerin aslında açmazlarla dolu olduğu anlaşılır. Klasik iktisatçıların meta fiyatlarını belirlemede maliyetlere bakma tekniğinin, meta olarak görülen emeğin fiyatını belirlemede açmaz ile sonuçlandığı görülür. Bu, liberal iktisadın açmazlarından sadece bir tanesidir. Örneğin **geçimlik ücret**'in emek arz-talep dengesini belirleyeceği Ricardocu anlayış, ardında emek için sonsuza kadar geçimlik ücretin uygulanacağı gizli olguyu barındırmaktadır. Çünkü doğal ücret kuramına göre arz-talebin dengelenmesinde geçimlik ücret sabit değişkendir. Bu durumda geçimlik ücretin altında ölerek veya hastalanarak iş piyasasından çekilecek ve piyasa dengeyi bulana kadar bu ilerleyecektir. Denge sabit değişken olan geçimlik ücret üzerinden sağlanacaktır. Bu gizli olguyu birçok liberal iktisatçı teşhir etmek istemez. Öte yandan başka bir tutarsızlık da, doğal ücrete karşılık gelen çalışma süresinin belirlenmemesidir. Nitekim, kapitalist tarih boyunca ücretleri düşük tutmanın yanında çalışma sürelerini uzatma konusunda da mücadele göstermiştir³⁰. Eğer doğal ücrete karşılık gelen çalışma süresi insanın sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya olanak tanıyan bir süre ise idi, ki bunu onlar çok iyi bilmekteydi, o zaman işçiler hayatta kalabilme mücadelesi içerisinde çalışma sürelerini ister istemez kendileri uzatmak isteyeceklerdi. Bu da kapitalistin tam da istediği gibi bir şeydir. Ücretler hayatta kalabilme seviyesinin altına düştüğünde, bu sefer çalışma süreleri hayatta kalabilme seviyesini yakalayabilmek için artacaktır. Bunu, böyle bir kuram olmadığı halde, doğal ücret kuramına bakarak, **doğal çalışma süresi kuramı** olarak ifade etmek mümkündür.

³⁰ Frank ve Gills, s. 262.

Görüldüğü gibi liberal iktisadi düzende işçiler adil ücret seviyesinin altında çalışmaktadırlar. İşçinin adil ücret hakkını vermeye yönelik çeşitli kuramlar da geliştirilmiştir.

2.2.1.1. Adil Ücret Arayışları

Ücretin neyin karşılığı olması ve neye göre hesaplanması gerektiği konusunda tartışmalar iktisat tarihi boyunca süregelmıştır. Adam Smith'in başlattığı ve Ricardo'nun doğal ücret kuramı, ücret hesaplaması yapmadığı için ücret kuramları sınıfına girmemesi gerekmektedir. Hayek'in de anlatmak istediği gibi, zaten liberalizmin her hangi bir adalet arayışı yoktur. Ona göre adalet kavramı *kozmos* dediği kendiliğinden doğan düzenlerin sonuçlarına uygun değildir³¹. Farklı bir anlayışla liberaller düzenin adaletsizliğe dayandığına inanırlar. Hayvanlar alemindeki ekolojik düzeni, farklı bir canlı olan insan türüne uygulamayı mantıklı görürler.

Ücret konusunda sosyalist iktisatçılar hem emeğin hakkı olan karşılığı alması açısından, hem de iktisadi işleyişin sağlıklı bir biçimde işleyişi açısından farklı tekniklerde ücret hesaplamaları geliştirmişlerdir. Bunların kimileri bazı noktalarda anlamsız kalsa da ekonomik ve sosyal verimlilik açısından doğruluk payı olan kuramlardır.

2.2.1.1.1. Pazarlık Gücü Kuramı

J. B. Clark, S. ve B. Webler ve A. Pigou tarafından geliştirilen bu kuram, kapitalist ve emek arasındaki pazarlık gücüne dayanır. İşçi sendikalarının işveren veya işveren sendikaları ile tuttuğu toplu pazarlıkta, ücretin seviyesi tamamen tarafların pazarlık gücüne bağlıdır. Bu karşılıklı pazarlıkta işverenin işçiye olan talebiyle, işçinin iş olan talebi belirleyici iki karşıt etmendir.

Ücretin ekonomik değil sosyal bir olgu olarak görüldüğü bu kurama göre emeğin verimliliğine bakılmaz. Fakat buna rağmen bir çok sosyalist bunu adil olarak

³¹ Hayek, Sosyal Adalet Serabı, s. 101.

nitelemektedir. Hatta aşağıda değinilecek olan verimliliğe dayalı marjinal ücret kuramını da eksik ve gayri adil olarak görürler.

Sosyalist düşüncülerin ücreti *salt* sosyal bir olgu olarak görmeleri emeğin ekonomik boyutunu ve ekonomik eylemini göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Liberalistlerin emeği *salt* ekonomik bir olgu olarak görme hatasına düşmelerine karşılık, sosyalistlerin de bu tek yönlü bakış açısı toplumu için gerekli olan ekonomik verimliliği zayıflatmaktadır.

2.2.1.1.2. Marjinal Verimlilik Kuramı

Von Thünen, J. B. Clark, K. Menger gibi iktisatçıların geliştirdiği bu kuram azalan marjinal verimlilik yasası üzerine kurulmuştur. 20. yüzyılın ilk yıllarında geniş bir tartışma alanı bulan bu kurama göre ücreti işçinin üretimi ve verimliliği belirlemektedir. Üretim maliyetlerini emek üretiminden düşülmesi sonucu bulunan miktar işçiye ödenecek ücrettir.

Marjinal verimlilik kuramı ilave işçi kullanımını da belirlemektedir³². Bu durum emeğin kendi arasında ücret adaleti yapan bir olgudur. Öyle ki, üretime katkısı olmayan her emek, diğer arkadaşının sırtından geçineceği için piyasada yer bulamayacaktır. Bu kuram tarafların pazarlık gücünü dikkate almadığı için yetersizdir³³. Ona göre adil olan hem pazarlı gücü, hem de verimliliklerdir.

2.2.1.1.3. Satın Alma Gücü Kuramı

Ücretlerin yüksekliğinin, aynı zamanda satın alma gücünü de yükselteceğine inanan bu kuram, Keynesçi düşünceye dayanmakta ve soruna toplam talebin artırılması yönünde yaklaşmaktadır. Ücretler ve satın alma gücü düştüğünde buna bağlı olarak üretim azalacak ve yine buna da bağlı olarak işsizlik artacaktır.

Bu kuramın doğruluğu satın alma gücünün üretimin üzerine çıkması ve bunun sonucunda enflasyona neden olmasıyla son bulur. Fakat buraya kadar kuramın

³² Törün ve Lordoğlu, s. 77.

³³ Sami Güven, *Sosyal Politikanın Temelleri*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1995, s. 160.

doğruluğu inkar edilemez. Efektif talebin düşmesiyle işsizliğin arttığı zamanlarda devlet kontrolüyle uygulanabildiğinde başarılı olacağı kanıtlanmıştır.

2.2.1.1.4. Ücret Fonu Kuramı

J. S. Mill'in 19. yüzyıl ortalarında geliştirdiği bu kurama göre kısa dönemde bir ülkede ücretler için sınırlı bir fon ayrılmaktadır. Bu fonun bir bölümü sermaye, diğer bir bölümü ise üretim için gerekli makine teçhizata ayrılan amortisman giderleridir. Fonda toplanan ücret, ülkenin toplam emeğine taksim edilerek kişi başına düşen ücret miktarı hesaplanır.

Emek sayısı, fondaki ücretten bağımsız olarak artıyorsa bu durumda kişi başına düşen ücret düşmektedir. Bu şekliyle marjinal verimlilik kuramına benzese de, onun kadar adil değildir. Komünist sistemde benzer bir uygulama alanı bulan bu kuram verimliliği düşürücü bir etki yapmaktadır.

2.2.1.1.5. Artık-Değer Kuramı

Her ne kadar Marx öncesi ütöpik sosyalistler tarafından adil ücret adına ortaya atılsa da, sistemli ve analitik bir biçimde ilk defa Marx tarafından geliştirilen bu kuram geçimlik ücret ve ücret fonu kuramının bir bileşeni niteliğindedir.

Marx'a göre ücret işçinin yarattığı artık-değer üzerinden verilmelidir. Genel emek için belirlenmiş bir geçer akçe, sermayeye sürekli bir artık-değer yaratmaktadır. Örneğin bir tarla işçisinin o dönem için günlük çalışma karşılığında 5 groşen alacağı daha önceden belirlenmektedir. O tarla işçisi tarla sahibine 10 groşen de kazandırsa, 20 groşen de kazandırsa alacağı ücret yine 5 groşen olacaktır. Aradaki fark da tarla sahibinin artık-değeri olacaktır. Yani bir tarla işçisi sadece domates veya soğan üretmemekte, aynı zamanda sermaye de üretmektedir³⁴.

³⁴ Marx, Ücretli Emek ve Sermaye, s. 35.

Artık-değer kuramına göre kapitalist için üretilmiş olan sermayede emeğin de hakkı vardır ve önceden belirlenen emek ücretleri her zaman gayri adildir. Bu durum sermayenin emeği ön varsaymasıdır.

2.2.1.2. Gayri Adil Ücretin Sınırı: Asgari Ücret

Buraya kadar emek ve değer arasındaki ilişkinin tek yönlü bir biçimde ele alındığı görülmüştür. Marxizm alt yapının üst yapıyı belirlemesi söylemini, emeğin (alt yapının) değeri (üst yapıyı) belirlemesi şeklinde uygulamıştır. Bazı yazarlara göre ise bugüne kadar emeğin toplumsal planda değer yaratıcı bir kaynak olduğu hiç hesaba katılmamıştır³⁵. Bu olgu emeğin topluma değer vermesine karşılık kendisinin değer görmemesi anlamına gelmektedir. Ancak devlet bu değersizliği elinden geldiği kadar sınırlamaya çalışır. Yasal müeyyide ile ücretin alt sınırını belirleme işi, *toplumsalı* koruma amacına yönelik yapılan bir eylemdir.

Bazı yazarlar, asgari ücreti sosyal devlet anlayışının bir gerekliliği ve kamu vicdanının huzuru olarak da algılamışlardır³⁶. Bununla birlikte asgari ücret aynı zamanda bir gelir dağılımı dengeleyicisi olarak da algılanabilir. Tablo I’de görüldüğü gibi gelirin kapitalistin elinde toplanması ücretlinin ve diğer meslek gruplarının kazançlarının kapitaliste transferi anlamına gelmektedir. Oysa asgari ücretin uygun seviyede yükselmesi bu gelir dağılımının dengeleyici bir etki yapabilmektedir. Her ne kadar asgari ücret niteliksiz işçileri korumaya yönelik olsa da, nitelikli işçileri de yakından ilgilendirir. Öyle ki nitelikli işçi ücretleri de asgari ücretin artmasıyla artış görmek zorundadır. Yani 500 lira alan bir mühendis, asgari ücretin 100 liradan 150 liraya çıkması durumunda, ücretini 750 liraya çıkartma talebinde bulunacaktır. Hiçbir nitelikli işçi asgari ücret seviyesinde çalışmak istemez.

Görüldüğü gibi asgari ücret sosyal bir ücret olmanın yanı sıra Keynesçi etkiye sahip ekonomik ağırlığı da olan bir ücrettir. Özellikle gelirin kapitalistin elinde toplandığı dönemlerde devletin bu politikayı uygulaması şarttır. Asgari ücret için “İşverenin oğlunun bir gecelik gazino masrafı bile değil!” türündeki söylemler doğru

³⁵ Hardt ve Negri, s. 25.

³⁶ Güven, Sosyal Politikanın Temelleri, s. 168.

olmasının yanı sıra asıl amaca yönelik değildir³⁷. Bilinmesi gereken asgari ücretin ekonomik ağırlığıdır.

2.2.1.2.1. Asgari Ücretin Eğretiliği

Emeği korumak isteyen asgari ücretin (ve diğer ücretler de dahil) en zayıf noktası enflasyon ve devalüasyonlar karşısında erimesidir. Örneğin devalüasyonlar karşısında her şeyin iki katına çıkmasıyla emeğin ücreti bir anda yarı yarıya inmektedir. Öte yandan, asgari ücretlinin sağlık haklarından tüm aile yararlanırken, ücretin formülü “bir kişinin aylık geçimi” olarak hesaplanmaktadır.

Sosyal bir ücret olan asgari ücretin hesaplanmasına bakıldığında sosyallikle yankından uzaktan bir ilişkisi olmadığı görülür. Neo-liberal devrimden sonra asgari ücret (yasal tanımı gereği) gelişmekte olan ülkelerin hemen hepsinde sadece **bir kişinin** aylık ihtiyaçlarına göre hesaplanmaktadır. Bu hesaplamanın altından toplumun büyük bir kesiminin evlenmemesi gerektiği mesajı çıkarılabilir. Yani 1980’li yıllardan beri devlet işverenlerin etkisinde kalarak toplumun direği olan aile kurumundan da vazgeçmiştir. Öte yandan asgari ücretin, ailenin diğer fertlerini kapsamaması, ucuz olan ücret karşılığında emeği fazla çalışmaya ve ikinci kez sosyallikten uzaklaşmaya zorlamaktadır. Bu nedenle asgari ücrete sosyal ücret demek yersiz ve yanlıştır. Bir üçüncü etmen ise asgari ücreti bir kişi bazında hesaplamak, ailenin diğer fertlerini de istihdama zorlamak anlamına gelmektedir. Bu durumda sayıları artan emeğin, kendi ücretini düşürmesi söz konusu olacaktır.

2.2.2. Emeğin Sosyal Yaşam Hakkı

Liberal iktisadi düşünce doğal ücret, geçimlik ücret veya asgari ücret gibi kavramlarıyla, inkar edilemez bir biçimde, emeğin yaşam boyu çalışmasını ve çalışmak için yaşamasını ön gören bir düşünceydi. Kapitalistin emekle yaptığı iktisadi ilişkide

³⁷ 2004 yılı asgari ücret görüşmeleri esnasında uzlaşmaya yanaşmayan işveren kesimi için, Başbakan Recep T. Erdoğan’ın “Asgari ücret - Bir gecelik gazino masrafı” eşleştirmesi, 15.Aralık.2003 günü tüm yazılı ve sözlü basında yer almıştır.

sadece emek gücünü satın aldığını öne sürmesi ona ne kadar da keyfi bir meta olarak baktığının en basit kanıtıydı. Oysa emek kapitalistin işine emeğiyle değil hayatıyla katılmaktaydı.

İşe hayatını adayan emeğin üretime kattığı değer için alacağı karşılığın sosyal yaşamın altına inmemesi gerekmektedir. Öte yandan ücretleri sürekli aşağı çeken kapitalist karşısında ihtiyaç duyulan kazanç açığını telafi edebilmek için insani sınırların üzerinde işe koşulmak da emeğin hakkı değildir. Şu halde emeğin hakları iki nokta arasında gelişir. Bunlardan birincisi emeğin katmış olduğu değer karşılığında alması gereken ücrettir. Bu hakkı emeğin kendisi arar ve ideal olan haktır. İkincisi ise işgücü piyasasında kapitalistin emek ücretlerini aşağıya çekme mücadelesinde yatar, ki her seferinde kapitalist başarılıdır. Emeğin zayıflığından ötürü ücretinde yaşanan düşme, onu hem üretime hem de tüketime katılmada insanilikten uzaklaştırır. Dolayısıyla emek, bu haklarıyla insani yaşam ve çalışma seviyesinin altına inme hakkına sahiptir. Bu hakkı ise iyi bir halka sahip olması gereken devlet arayacaktır. Asgari hakkı temin etmek, emek sorunlarını ortadan kaldırma anlamına gelmemektedir. Ancak asgarinin altına inen hak, hem bireysel, hem toplumsal açıdan hem de uzun vadede kapitaliste dahi tesir edebilecek olan bazı olumsuzlukları da beraberinde getirecektir.

Bunun içindir ki, hayatını hak ettiği şekilde yaşaması için alması gereken ücretin yanı sıra sağlıklı, sosyal ve geleceği güvenceli bir yaşam da her işçinin en temel hakkıdır. Ekonomik tabanını oturtmuş bütün medeni toplumlarda bu koşullar en iyi şekilde temin edilmektedir. Sosyo-ekonomik açıdan tam başarıyı yakalayamamış ve batı kapitalist ülkeler tarafından yönlendirilen toplumlar ise bu koşulların çoğunu sağlayamamaktadırlar.

2.2.2.1. Sosyal Yaşam Hakkı ve Devlet

Sosyal devletlerin çoğunda, emeğin sosyal hakları tüketici bir kavramı çağrıştırmaktan ziyade üretici ve verimliliği artırıcı bir dinamik anlamına gelmektedir. Bu erdemi yakalayabilmiş toplumlarda üretimin kalitesinin emeğin kalitesinden

kaynaklandığı bilinir³⁸. Emeğin kalitesiz koşullara tâbi olduğu toplumlarda ise üretimin de kalitesi aynı olmaktadır. Çok uluslu şirketlerin fakir ülkelerde ürettikleri mallar da ya basit üretim gerektiren ya da insanı tahrip edici (mikro-chip'ler, radyoaktif'ler) etkiler yapan işlerdir.

Sosyal refahın sunumu açısından Batılı kapitalist devletlerin uyguladığı politikalar, gelişmekte olan ülkelerin uygulamalarına asla model olamamaktadır. Ancak buna rağmen Batılı kapitalist ülkeler, gelişmekte olan ülkelere bu konuda baskılar yapabilmektedir. Politikaların birbirine model alınamamasının tek nedeni ise ülkeler arası değişkenlerin niteliksel ve niceliksel farklılığıdır. Örneğin gelişmiş ülkelerin çok uluslu şirketlerden gelen çeşitli dış ticaret gelirleri ve ucuz emek rantları mevcutken, böyle gelirleri olmayan gelişmekte olan ülkeler için, vergileri düşürmeyi ve sosyal harcamalardan vazgeçmeyi önermek yanlış olacaktır.

Yüzyıllar boyu salt kârdan başka bir şey düşünmeyen kapitalist için, sosyal haklar sürekli kârı azaltıcı etmen olarak görülmüştür. Devleti sosyal refah devletinden vazgeçirerek, sosyal hakları kapitalistin inisiyatifine bırakmak onları tamamen ortadan kaldırmak anlamına gelecektir. Sosyal haklar ekonomik ve sosyal istikrarın sağlanması için devlet tarafından korunmak ve gerektiğinde tahsis edilmek zorundadır³⁹. Devlet bunun için işverenlere yaptırım yapma yetkisine sahiptir. Gelişmemiş toplumlarda ise devlet işverenlerin kontrolüne girdiği için emeğin sosyal haklarıyla ilgilenmekten vazgeçmektedir. Devletin kapitalistin kontrolüne girmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenler;

- Emeğin zayıflaması, kapitalistin güçlenmesi
- Devletin borç batağına girmesi
- Seçilme hakkının zenginlerin eline geçmesi
- Batı kapitalist ülkelerinin seçimleri yönlendirmesi⁴⁰

gibi çeşitli nedenlerdir.

³⁸ Bkz. Jeffrey Pfeffer, *Rekabette Üstünlüğün Sırrı İnsan*, Çev. S.Gül, Sabah Yay., İstanbul, 1999.

³⁹ Pir Ali Kaya, "Sosyal Adaletin Teorik Çerçevesi Üzerine Bir Değerlendirme", Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan, Der: TÜHİS, Ankara, 2000, s.229-244.

⁴⁰ Texe Marrs, *İlluminati*, Çev. A. Çimen, Timaş, Yay., İstanbul, 2002, s. 43.

Kapitalistin devleti kontrol altına almak istemesinin en büyük nedeni, onu, vergi karşılığında sağlamakla yükümlü olduğu sosyal haklardan vazgeçirmektir. Yüklü bir sosyal payı olan asgari ücretler de belirlenirken genelde, eğer devlet erki işverenin kontrolündeysen, işverenlerin rızasını almak için büyük uğraşlar verilir. Hatta asgari ücretleri ve buna bağlı olarak diğer ücretleri yasal bir düzenek içerisinde işverenlerin belirlediği söylenebilir.

Bir diğer önemli husus da işçi yasalarının hazırlanmasında veya değiştirilmesinde devletin işverenlerin tesiri altında kalmaması gerektiğidir. Çünkü işverenler daima çalışma sürelerini uzatmak, çalışmayı esnekleştirerek sorumluluklardan uzaklaşmak, fazla mesai ücretlerini ucuzlatmak veya tazminatlardan kurtulmak için çaba göstermektedirler. İş yasaları, sosyal güvelik yasaları, sendika ve toplu pazarlık yasaları bu yüzden işverenler için sevimsiz yasalardır. İşverenler emeğin sosyal haklarını koruyan bu yasaları türlü yollarla delmek istemekte, hatta işçinin yaşamını bile tehlikeye düşürecek kadar sosyal yaşam hakkını hiçe saymaktadır. Tüm sebeplerden ötürü, zayıf olduğu için kendisini savunmakta güçlü çeken emeğin sosyal hakkı devletin sorumluluğundadır.

2.2.2.2. Emeğin Sosyal Hakları

Toplumun büyük bir kısmını oluşturan üretken emek kesiminin ürettiği mal ve hizmetler karşılığında alması gereken ücret kadar ayrı bir önemi sahip hakları mevcuttur. Ancak buna rağmen bu gibi haklar bazı kesimlerce sanki bir **lütufmuş gibi** görünmekte, emeğe sunulan fazladan bir hizmetmiş gibi algılanmaktadır⁴¹. Bu durum, işverenlerin işçilere sunulması gereken sosyal haklardan kaçınmasına, işçilerin de iş bulabilmek uğruna işverenlerin bu tavrına katlanmalarına yol açmaktadır. Bu gün dünyanın birçok ülkesinde oluşan yedek işsizler ordusu emeğin sosyal haklarından mahrum bir çalışma hayatına sebep olmaktadır. Çünkü sosyal haklar, açlık savaşında kaybedilmektedir. Örneğin Orta Amerika'da -Guatemala, El Salvador, Nikaragua, Honduras, kronik açlık hüküm sürmektedir: 1992 ile 2002 arasında aç insanların oranı 5

⁴¹ Yusuf Alper, "Yeniden Yapılanmanın Eşiğinde Sosyal Güvenlik", Çimento İşveren Dergisi, Nisan 1999, s.10-23.

milyondan 6.4 milyona yükselerek yüzde 33 artmıştır. Latin Amerika'da "informal işçiler" denilenler - emeklilik, sağlık, sigorta hakkı ve düzenli iş olanağı olmayıp düşük ücrette çalıştırılanlar artık işgücünün yüzde 60'ını aşmaktadır⁴². Tüm bu verilerin emeğin sosyal haklarının aşınmasına ve ileride doğacak bir kavram değişikliğine neden olabileceği düşünülmelidir. Yani emeğin sosyal haklarının değişik nedenlerle ortadan kaldırılması, zamanla sosyal hak niteliğini kaybetmesine yol açacağı bilinmelidir.

Kapitalistin işine tüm yaşamıyla adanan emek, ücretin yanında, sağlık, gelecek güvencesi, beslenme ve boş zaman gibi çeşitli haklara sahiptir. Bireysel tatminin yanı sıra ekonomik verimlilik ve iş kalitesi açısından da emeğin sosyal hakları önemli bir etmendir. Daha çarpıcı olan ve pek çok kesim tarafından farkına varılmayan bir önemli unsur da, sosyal güvenlik harcamalarının **birikimin farklı bir modeli** niteliğinde olmasıdır⁴³. Sosyal güvenlik birikimleri (pirimler) üretimin bir getirisi olarak sermaye niteliğinde gizli bir artık değer konumundadır. Oysa neo-liberalistlere göre sosyal güvenliğin, sermayenin önünde bir engel teşkil ettiği öne sürülmektedir.

Emeğin sosyal yaşam hakkı ele alındığında emeği salt kendisiyle ve emek gücü sahibi olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Bu yanlışlığın nedeni ise emeğin yaşamıyla değil de emek gücüyle işe koşulduğuna inanmaktır. Bu durum emeğin yaşamında **bakmakla yükümlü olduğu kişiler** adı altında yeni bir kavram doğurmaktadır. Bu kavram emeğin haklarını aile bazında ele almayı gerektirecektir. Kapitalist açısından aile de, emek için verimliliği, kaliteyi ve istikrarı artırıcı bir etmendir. İşe bağlılık, düzenlilik ve işyerinde ahlaki sağlamak açısından işçilerinin evli olmalarını istemlerine karşın, sosyal harcamalardan kaçınmaları kapitalistin iki yüzlülüğünü gösteren örneklerdendir. Emeğin bütün sosyal hakları, ki buna ücretin sosyal boyutu da dahildir, bireyi ve bakmakla yükümlü olduğu kişileri (eş, çocuk ve/veya ana, baba) kapsamaktadır.

⁴² Bu veriler <http://www.sendika.org/belgeler/ilo-2003/html> (11.10.2003) adresinden alınmıştır.

⁴³ Ahmet İnsel, Neo-liberalizm: Yeni Hegemonya Dili, Birikim Yay., İstanbul, 2004, s. 57.

2.2.2.2.1. Sağlık Hakkı

Bütün yaşamıyla kapitalistin işine koşulan emeğin ve ailesinin, hayatın birinci gereklerinden biri olan sağlık hakkı, liberal anlayışa göre serbest piyasa koşullarına bırakılması önerilse de, önemi yüksek olmasından ötürü devlet tarafından güvence altına alınmıştır⁴⁴. Devlet ise bu hizmeti yapabilmek için finansmanın bir kısmını emeğe, bir kısmını da işverene yüklemektedir. İşverenin işinde riske atılan sağlık için ise mali yükümlülüğün tamamı işverenindir. İşçi, işverenin işinde çalışırken veya iş ile ilgili her hangi bir eylemi yaparken iş kazasına ve kalıcı ya da geçici meslek hastalıklarına uğrama riskine sahiptir. Ateş kazanlarının üzerinde çalışan ağır işçi için de, bilgisayar başında çalışan bilgi işçisi için de bu risk geçerlidir. Bu yüzden işten kaynaklanabilecek bütün sağlık risklerine işveren katlanmak zorundadır.

Öte yandan işverenin işinde çalışan işçinin uğradığı iş kazası veya meslek hastalığının tedavi maliyeti (bu çoğu durumda ömür boyu da olabilir) işverenin daha önce ödemiş olduğu miktarı aşabilmektedir. Her ne kadar sağlık hakkı aktüaryal denge içersinde tahsis edilse de, dengeyi aşması durumunda devlet başka kaynaklarını buraya aktarmak zorunda kalmaktadır. Bunun finansmanı yine işçi ve işverenden alınan kazanç vergilerine yüklenir, ki bu vergilerin kapitalist kesimden daha fazla alınması gerekmektedir.

Emeğin üretime devamlı olarak katılabilmesi ve verimli olabilmesi de onun sürekli sağlıklı olmasını gerektirir. Bakmakla yükümlü olunan aile de aynı nedenlerden ötürü aynı sağlık haklarına sahiptir. Emeğin sağlık hakkını aile bazında geniş tutmak, ilk başlarda kavram konusunda değinildiği gibi emeği birey olarak değil de bir bütün olarak algılama temeline dayanmaktadır. Bu olgunun tıpkı asgari ücretin ele alınmasında olduğu gibi, bireysele indirgenmesi emeğin önünde duran en büyük tehlikelerdendir. Keza 1982'den beri asgari ücret bir kişi içinken, asgari ücretlinin sosyal hakkı hala tüm aile içindir. Bu durum asgari ücretin eğretiliğini gösterirken, sosyal hakların asgari ücrete benzemesinden korkulur.

Kapitalist yüz yıllardır tamamen olmasa da kısmen, gerek kaçak işçi çalıştırarak, gerek işçileri ağır işlerde çalıştırarak, gerekse uzun süre çalıştırarak emeğin sağlığını

⁴⁴ Onur Öymen, *Geleceği Yakalamak*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 2000, s. 339.

hiçe saymaktadır. Buna rağmen sağlık harcamalarını yüksek bulmakta, kabullenememekte ve girişimciliği engelliyor bahanesiyle devlete baskı yapmaktadır.

2.2.2.2.2. Gelecek Güvencesi Hakkı

Her insan geleceğe güvenle bakabilmeyi, başka bir deyişle yarını görebilmeyi bir ihtiyaç olarak hisseder. Emegın gelişen kapitalist baskılar karşısında ancak gündelik yaşamını idame ettirebilecek kadar kazanabilmesi, geleceğine tedirginlikle bakmasına yol açmıştır. Oysa emegini her gün kullanmak zorunda kalan emek, hem günlük ihtiyaçlarını karşılamak, hem de yaşlandığında kendisine ve eşine bakabilmek için çalışmaktadır. Emegın gelecek güvencesi (emeklilik) de tıpkı sağlık güvencesindeki gibi devletin garantisi altındadır. Yine devlet bu hizmetin finansmanını aktüaryal denge içersinde emekten ve kapitalistten gerektiği oranlarda sağlamaktadır.

Devletin aktüaryal sisteme tabi tuttuğu emekli aylıkları, işleyişi gereği emegın ücretiyle orantılıdır. Yani yüksek ücret alan işçi emekliliğinde yüksek aylık alırken, düşük ücretli işçi ise düşük aylık alacaktır. Kapitalistin sosyal güvenlik harcamalarından kaçarak kaçak işçi çalıştırması veya düşük ücretle işçi çalıştırmaları devletin sosyal güvenlik sistemindeki aktüaryal dengeyi bozmaktadır. Bu ise işçilerin yaşlandıklarında düşük aylık almalarına sebep olmaktadır. Devletin ücretlerdeki, asgarilik güvencesi, yaşlılık aylıklarına uygulanmamaktadır. Gelişmemiş ülkelerin çoğunda yaşlılık aylıkları oldukça düşük seviyelere kadar düşmektedir.

Batılı ülkelerde sosyal güvenlik harcamaları düşürülmekte ve dünyanın geride kalan ülkelerine de bu düşüş önerilmektedir. Bazı yazarlar, emeklilik ödeneklerinden kaçışın, refahı artırdığı söylentilerini çeşitli rakam araştırmalarıyla yıkmaya çalışmıştır. Örneğin emeklilik harcamalarını azaltan ülkelerde intihar oranlarının yüksek olduğunu göstermektedir ve böylece halkın mutlu olmadığını öne sürmektedir⁴⁵. Eğretiliği ispatlamak için bir takım uzak ilişkiler kurmaya gerek yoktur. ABD ve birçok AB ülkesi emeklilik aylıklarını hazineiden ödemektedir. Hazineiden yapılan bu ödemeler, her ne kadar ademi tahsis ilkesine göre yapılırsa da bütçe içersinde bir karşılık bulacaktır. Bu

⁴⁵ Öymen, s. 337.

karşılık ise çok uluslu şirketler aracılığıyla gelişmekte olan ülkelerden transfer edilen üretimdeki ucuz emek gelirleri ile tüketimdeki marka rantlarının (Mc. Donald's, Coca Cola, Marlboro vs.) yanı sıra silah gelirleri oluşturmaktadır. Petrol ve diğer yer altı kaynakları rantları da buna eklenebilir. Dolayısıyla Öymen'in analizi doğruluk payı olsa da gerçekten uzaktır.

İster ademi tahsis sistemiyle devletin hazineden gerektiği kadar pay ayırarak olsun, isterse aktüarya sistemiyle toplanan kadar pay ayırarak olsun emeğin gelecek güvencesi ülkelerin gelişmişlik düzeyinden etkilenmektedir. Ülkeler gelişmişlik düzeyine ise önce kendi emeklerini yerel ve uluslararası kapitaliste sömürmediği sürece ulaşacaktır. Üçüncü bölümde bu daha ayrıntılı bir şekilde görülecektir.

2.2.2.2.3. İş Güvencesi Hakkı

Emeğin işverenin işinde çalışması açısından genel özelliklerine bakıldığında; *bağımlılık, zorunluluk, süreklilik* gibi birçok özellik göze çarpmaktadır. Dikkat edildiğinde emeği de tanıtan bu özelliklerin bir *zayıflık* paydasında toplandığı görülmektedir. Bu sayede emek, malum özellikler çerçevesinde zayıflığını yenmek için çeşitli yollara başvurmayı kendisine hak bilmektedir. Kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayabilmek için kapitaliste *bağımlı* olan emek, *sürekli* emek gücünü değere çevirmek *zorundadır*.

Bu *bağımlılığı sürekli* yerine getirmek *zorunda* olan emeğin, ücret ve sağlık kadar ayrı bir öneme sahip “çalışmaya devamlılık, işsizlikle yüz yüze kalmama” anlamına gelen *iş güvencesi* hakkı da vardır. Ancak kapitalist, her zaman arzuladığı “her şeyden önce kâr” düzeninde emeğin iş güvencesi kavramını pek kabullenmek istemez. Konjonktürel dalgalanmalarda en ufak bir kâr azalması karşısında marjinal verimliliğin milimetrik düşüşünü önlemeye yönelik işçi çıkartma yoluna rahatlıkla gitmek isteyen işveren için iş güvencesi hep bir engel teşkil etmektedir. Hatta, 1985 yılında TİSK Başkanı Halit NARİN, “işçi çıkarmak doğal bir haktır” savunmasını

yapmış, böylelikle işe hayatıyla koşulan emeğin onları için *kullanıp atılabilen* bir meta olarak ele aldığını farkında olmadan itiraf etmiştir⁴⁶.

1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 23/1. maddesinde "herkesin işsizliğe karşı korunma hakkı vardır" denilmektedir. ILO'nun 158 sayılı sözleşmesi de iş güvencesini konu almaktadır. İşsizliğe karşı korunmanın kapitalist tarafından ekonomik verimliliğe aykırı olarak görülmesi, aynı zamanda kapitalistin ekonomi teorilerine de ters düşmektedir. Bu, liberal iktisadi anlayışın eğretiliğini gösteren birçok çelişkiden sadece biridir. *Ricardo'nun doğal ücret kuramına göre işçinin ölmeyecek kadar ücrete layık görülmesi dikkate alındığında, doğal bir hak olduğu iddia edilen işten çıkarmanın işçiyi ölüme terk etme anlamına geleceği göze çarpmaktadır. Aynı durum asgari ücretli için de geçerlidir.* Ayrıca Adam Smith'in görünmez el kuramı dikkate alındığında "gerektiğinde işten çıkarma ve verimlilik için bunu engellememe" anlayışı, yine Smith'in "işçinin güvenceli işi tercih etmesi" anlayışla ters düşer. Kârın düştüğünü sezen işçi, sıranın ona gelmesini beklemeden başka iş arayışına girecek ve yaptığı işten de soğuyacaktır. Bu inanç topyekûn ters bir etkiyle verimliliği azaltıcı bir etki yapacak ve görünmez el başarısız kalacaktır. Öte yandan Smith, iş güvencesini ek bir hak olarak değil de ücretin bir parçası olarak görmektedir⁴⁷. Ona göre güvenceli ama düşük ücretli iş, güvencesiz ama yüksek ücretli işe göre üstündür.

Kapitalistin iş güvencesine şiddetle karşı çıkmasına karşın, emek için hayati bir değere sahip olan iş güvencesi hakkını koruma yetki ve gücü de, tıpkı sağlık hakkında olduğu gibi **devletin** elindedir. Devlet bu hakkı korumak ve tahsis etmek için iş ve sosyal güvenlik yasaları çıkarır. Genelde bu konudaki iş yasaları sorunun kendisiyle mücadele etmeye yönelik iken, yine bu konudaki sosyal güvenlik yasaları da sorunun sonuçlarıyla mücadele etmeye yöneliktir. İş yasalarında işten çıkarmayı zorlaştıran maddeler (ispat, tazminat, vs.), tahsis edilirken, sosyal güvenlik yasalarında da bir kısmı işçiden bir kısmı da işverenden finanse edilen işsizlik ödenekleri oluşturulmaktadır. Birincisindeki amaç küçük kar azalmalarında keyfi işten çıkarmaları önlemek iken, ikincisindeki amaç işsizliğin riskini iki kesime yaymaktır.

⁴⁶ Halit Narin'in bu sözü 12.Şubat.1985 günü Milliyet Gazetesi'nin baş sayfasında yer almıştır.

⁴⁷ Smith, s. 91.

Güçlenen kapitalistin, devlet yönetimini kendi kontrolüne alması devletin iş güvencesi hakkındaki yasaları işveren lehine çıkarmasına sebep olmaktadır. Bu durum ise düşük ücret, sigortasız istidamın getirdiği olumsuz sosyo-ekonomik sonuçlardan daha kötü sonuçlar doğurabilmektedir. Hırsızlık, gasp, cinayet, toplu yağma (Arjantin örneği), intihar gibi birçok toplumsal travmaların kaynağında işsizliğin olduğu aşikardır.

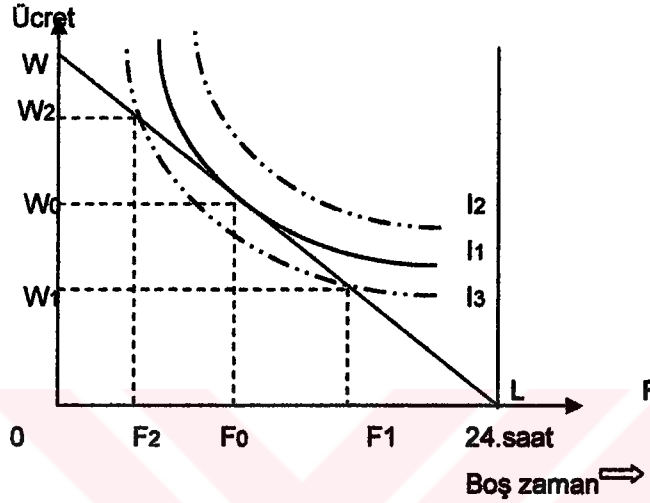
2.2.2.2.4. Boş Zaman Hakkı

Yüzyıllardır süregelen kapitalizmin mücadelesi, bütün insanları liberal doktrin adı altında bir takım politikalar uygulayarak mümkün olduğu kadar ucuza kullanıp, onlardan mümkün olduğu kadar fazla getiri sağlamaktı. Tere Marrs, buna “köleleştirme projesi” der⁴⁸. Smith, Ricardo ve Malthus dönemlerinde emeğin üretimin bir parçası, bir maliyet unsuru ve bir meta olarak görülmesi yazılı kaynaklarda ispatı olan inkar edilemez köleci anlayışın örnekleridir. Daha sonraları, sonucunda kaçınılmaz bir biçimde büyük krizler doğuran bu anlayışa devletin karşı çıkması, ki çünkü (devletin) kendi bekâsı da tehlikeye girmişti, kapitalisti başka yollara başvurmaya yöneltmişti. Bu kez devlete karşı mücadele göstermek zorunda olan kapitalist, kârından ödün vermemek için değişik mazeretler öne sürmeye başladı. “Kâr elde edememe”, “yatırımlara gidememe” veya “ihracat yapamama” gibi sorunların nedeni, emeğin ücretinde veya çalışma saatlerinde aranmaya başlandı. Öyle ki, bu tartışmalar, emeğin hayatta kalma sınırını belirleyen asgari ücret için bile haftalarca sürecektir. Uluslararası ticaretin serbestleşmesiyle birlikte ülke içinde (düşük ücretlerden ötürü) toplam talebin düşmesi de kapitalist için olumsuz etki yapmamaktadır.

Kapitalistin düşük ücretler kadar arzuladığı bir başka ekonomik faktör de yüksek çalışma saatleridir. Keza düşük ücretlerin çalışma sürelerini artırıcı etkisi de bire birdir. Her ne kadar yasayla, fazla çalışma normal çalışmadan daha fazla ücretlendirilse de, ki bazı işverenler bunu da suiistimal etmeyi başarırlar, ücret düştükçe fazla çalışmanın değeri de düşmektedir.

⁴⁸ Marrs, s. 9

Emeğin bir meta olarak algılanmayıp da insan unsurunu değişken olarak belirlendiği çalışma ekonomisindeki “çalışma ve boş zaman tercihi” analizleri boş zamanın değerini belli eden mikro ölçeklerdir.

SEKİL 1: Emeğin Boş Zaman Tercihi

Şekilde görüleceği gibi, W_2 Ücretiyle $|F_2L|$ kadar çalışılıp ancak, $|OF_2|$ kadar bir boş zaman elde edilecektir. Ya da W_1 ücretiyle $|OF_1|$ kadar geniş bir boş zaman olacaktır. I_3 fayda eğrisine göre bu iki olay arasında fayda açısından fark yoktur. Ancak daha cazip olan I_1 kayıtsızlık eğrisi emeğe daha cazip bir çalışma ve boş zaman imkanı sunmaktadır. W_0 ücretiyle ideal bir çalışma ve ideal bir dinlenme, uyuma ve diğer ihtiyaçları giderme süresi sunulmaktadır. Böylelikle kişi daha çok gelir getirirse de çok çalışmayı boş zamana ikame etmektedir.

Sosyal açıdan ele alındığında boş zaman, ekonomik bir tercihten ziyade vazgeçilemez bir ihtiyaçtır. 18. yüzyıl Sanayi Devrimi'yle birlikte dinlenmesiz ve yoğun bir biçimde kapitalistin işine koşulan emek, ancak 20. yüzyılın ilk yarısında günlük ve haftalık dinlenme olanağı bulabilmiştir. İki yüzyıl boyunca emek bir çeki hayvanı gibi aralıksız işe koşulmuştur. Roma dilinde *zahmet*, *yorgunluk*, *acı*, *ıstırap* anlamına gelen “labour” kelimesi, çalışmanın eskiden neyi ima ettiğini açıklayan

terimlerdir⁴⁹. Avrupa’da hafta tatilinin ilk ilan edildiği hafta, ünlü fotoğrafçı Henri Cartier Bresson’un objektifine takılanların emeğin zahmet, yorgunluk ve acıdan kurtuluşunu resmedişini Nuray Sancar şöyle anlatır:⁵⁰

“...Birbirine kesintisizce eklenen haftalar boyu durmaksızın çalışan koca bir işçi kitlesi, çolukları çocuklarıyla pazar günlerinde “tembellik hakkı”nı kullanmaya başlıyor; gezintilere çıkıyor, ağaç gölgelerinde dinleniyor, serin sulara yüzüyor, sinemaya veya dansa gidiyor, komşularıyla gevezelik ediyordu. ...bu boş zaman gelecek haftaki yoğun iş günleri için işçinin kendisini fiziksel, moral ve duygusal olarak yeniden ürettiği, işe tazelenmiş olarak dönmek için elinden geleni yaptığı, kısa ama değerli bir zaman parçası olmuştur...”

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 24. maddesi gereğince de herkesin dinlenmeye, eğlenmeye, özellikle çalışma süresini makul ölçüde sınırlandırmaya ve belirli dönemlerde ücretli izne çıkmaya hakkı vardır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan yukarıdaki gelişmeler, boş zamanın resmedilen sosyal manzarası yanında, fiziki açıdan çalışmaya ve verimliliğe olumlu etki göstermiş, bu durum sürekli çalışmak zorunda olan emek için boş zamanın bir hak olduğunu anlaşılır kılmıştır.

2.2.3. Emeğin Örgütlenme Hakkı

Diğer haklarda olduğu gibi, emeğin bu hakkında da “doğal ihtiyaç”tan doğan bir “hak” söz konusudur. Her nasıl doğal bir ihtiyaç olan nefes alma bir hak ise, örgütlenme, ortak hareket etmeye yönelik girişimde bulunma da emek için bir haktır. Örgütlenme ihtiyacı “zayıf birey”in korunması amacına yönelik olduğu için sanki bireysel bir ihtiyaçmış gibi görünse de, faaliyeti gerçekleştirenle faaliyetin amacı arasındaki mesafeyi en aza indiren toplumsal bir ihtiyaçtır⁵¹.

⁴⁹ Veysel Bozkurt, Yeni Çalışma Etiği, s. 16.

⁵⁰ Nuray Sancar “Hem İş Hem de Tembellik Hakkı İçin” Evrensel e-dergi, http://www.evrensel.com/kultur_sanat/01/05/2003.htm (15.11.2003).

⁵¹ Ahmet İnsel, “ÖDP Ekonomi Politikaları Üzerine” Birikim Dergisi, Sayı: 103, 2002. s. 22-28.

Emeğin örgütlenmesinde bahsedebilmek için önce işçi sınıfı kavramını tanımak gerekmektedir. Bu güne kadar yapılan en büyük hata, ki daha çok bunu bazı işçi partileri yapar ve oyların ancak sınırlı bir kısmını alırlar, işçi sınıfını toplumdan soyutlayarak, sanki toplumun ayrı bir öznesi gibi tanımaya ve tanımlamaya çalışmaktır. Bunun kaynağı, Marx ve Engels'in *Manifesto*'suna kadar dayanmaktaydı. Uzun süren işçi işveren savaşlarının sonucunda iş bırakma eylemleri (grevler), makineleri tahrip etme, işe (daha fazla) yabancılaşma – işten soğuma gibi bir takım olumsuz kurguları da ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar hak aramaya yönelik gerekli bir hareket gibi gözükse de, makro anlamda işi yavaşlatıcı bir etki yaptığı aşikardır. 20. yüzyıl'ın ilk çeyreğinde bu olumsuz havayı sezen İngiltere, Fransa gibi bazı Batı ülke hükümetlerinin gerekli önlemler alıp, yumuşatıcı politikalar izlediği görülür⁵². 1919 Paris Barış Konferansı, “düşmancı işçi sınıfı”nın işverenlere karşı açtığı savaşta, işverenlerden çok ülke ekonomisinin zarar görmesi üzerine düzenlenmiş olan bir yumuşatma organizasyonuydu.

Örgütlenmiş emeği temsil eden “işçi sınıfı”nı yanlış algılamak emeğin bu hakkını çürüten en büyük etmenlerdendir. Hakkın amacını aşması durumunda oluşan yanlış anlaşılma toplumun genel kesimine yayıldığında, hakkın hak olmaktan çıkıp bir tür suç olduğu algılanabilmektedir. Dünyanın bir çok yerinde işçi sorunları konulu mitingler ve yürüyüşler, taşlı sopalı saldırılara ve polis – halk çatışmalarını sahne olmaktadır. Hatta devletin varlığının temsilcisi olan güvenlik güçlerine karşı yapılan bu çatışmaların farkında olmadan anarşik bir havaya büründüğü sezilebilir. Bu durumda, olayların doğruluğu veya yanlışlığı bir yana, emek için bir örgütlenme hakkından bahsetmek yersiz ve yanlış olacaktır. Böylelikle, yüzyıllardır (*Manifesto*'dan beri) süren emeğin örgütlenmesinin bir hak olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır.

En doğal haliyle emeğin örgütlenmesi, işçinin ücretini, boş zamanını ve sağlığını korumasına yönelik olmaktan ziyade, toplumun ve ekonomik refahın bekâsı için kaçınılmazdır. O halde burada örgütlenme hakkının iki farklı modelinden ve birinin yanlış iken diğerinin olması gereken olduğundan bahsedilebilir. Birincisi, bu klasik ve

⁵² Tokol, s. 11.

hatalı olandır, işçi sınıfını topluma meydan okuyan bir topluluk yaratmaya yöneliktir. Marx ve Engels şöyle der:⁵³

“...Bugüne kadarki tüm toplum tarihi, sınıf mücadelesi tarihidir. Özgür ile köle, patrisyen ile pleb, senyör ile serf, lonca ustası ile çırak, kısacası, ezen ile ezilen, birbiriyle sürekli bir karşıtılık içinde bulunmuş, birbirine karşı gizli ya da açık kesintisiz bir mücadele sürdürmüş, bu mücadele ya tüm toplum yapısının devrimci bir dönüşümüyle, ya da mücadele eden sınıfların hep birlikte çöküşüyle sonuçlanmıştır.”

Burada yapılmış olan telkin, toplumu bölmeye ve ayırmaya yönelik olduğu gibi, verimsizdir de. Buradaki emek örgütlenmesinin tek tanımı “ezenin ezilene karşı örgütlenmesi” biçimindedir. Oysa doğru olan bölünmüşlüğü değil, bütünlük içinde bütünlüğü gerçekleştirmektir. Yani emek bütünlüğü, toplumsal bütünlüğün bir parçasıdır/olmalıdır denilebilir. İşte bu da emek örgütlenmesinin ikinci tip ve modern modelidir. *İlk örneği 1919 Paris Barış Konferansı’nda görülen bu modelin, en büyük sağlayıcısı (server) devlet olmakta, olmadığında ise örgütlenme, yerini kısmen de olsa çatışmacı tip birinci model örgütlenmeye bırakmaktadır.* Yani devlet emek örgütlenmesini desteklemediği takdirde, ki bu desteklememe işi yasalar veya politikalar aracılığıyla sendikaları ve dernekleri kısıtlama veya ortadan kaldırmayla olur, uzlaşmacılık, yerini çatışmaya devredecektir. O halde emek örgütlenmesi hak olmaktan çıkıp suç olmaya başlayacaktır.

Bugün gelişmiş ülkelerin tümünde emek örgütlenmesi düzeyli bir biçimde desteklenmekte ve korunmaktadır. İsveç, Hollanda, Danimarka, İngiltere ve daha birçok Avrupa ülkesinde emek örgütlenmesi mümkün mertebe uzlaşmacı bir yönde yürütülüp, çatışmacılığa meydan verilmemektedir⁵⁴.

⁵³ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Communist Manifesto*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1948/communist-manifesto/index.htm> (12.10.2003).

⁵⁴ Bkz., Aysen Tokol, *Avrupa Topluluğuna Üye Ülkelerde Sendikal Hareket*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 1993.

2.2.3. Emeğin Servet Hakkı

Gerek *Kapital*'de, gerekse *Ücretli Emek ve Sermaye*'de Marx emeğin servet yaratabilirliğinden bahsetmez. Onun için servet çalışma dışı yollarla edinilmiş bir birikimdir⁵⁵. Buna ücretli emeğin ücretinden kısılarak elde edilen birikim de dahildir⁵⁶. Gerçek şu ki, 19. yüzyıl vahşi kapitalist ekonomide, emeğin servetten ziyade, kendisini geçindirecek kadar gelir elde etmesi onun için bir şanstı. Keza **dengelerin altında** seyreden gelir ve servet politikaları, sonunda ekonomik krizin (1929 – Büyük Buhran'ın) davetçisi olmuştur.

Son yıllarda küçük ve orta işletmeler (KOBİ'ler) hakkında bir takım söylentiler oldukça artmaya başlamıştır. Örneğin Türkiye ekonomisi için bilineni: *İstihdamın yarısından çoğunu KOBİ'lerin sırtladığıdır*. Bugün birçok küçük işletmenin, özellikle sanayi sektöründekilerin, kurucularına bakıldığında, bu kişilerin o dalda çalışmış ve belli birikimlerle iş kurabilmiş eski emekçiler olduğunu görebilmek mümkündür. Bugün ne var ki, birçok gelişmekte olan ülkede iş kurabilmek için elde edilen birikimin atadan kalma menkul veya gayri menkul kıymetlerle sınırlı kaldığı söylenebilir. Var olan değeri satarak elde edilen sermayenin yanında, çalışarak biriktirilen servet elbette ki daha makbul olmaktadır.

Serveti biriktirme (tasarruf eğilimi yaratma) ve bunu yatırımlara yöneltme görevi, bunu yapabilme gücüne sahip olan devletin görevidir. Serveti geniş kitlelere yaymaya çalışmanın, devletin görevlerinden biri olmasının sebebi, sosyal dengeyi sağlamak kadar, ekonomik verimliliği de artırmaktır. Ulus olarak tüketimin gerekli seviyede tutulması ve üretimin yükselmesi için toplumsal tasarrufun değerlendirilmesi devletin en büyük görevi olmalıdır.

Devlet tasarruf teşvik fonları oluşturarak bunu yapabilir. Bu konuda Almanya'nın örnek başarısı söylenebilir, ancak bunun yanında Türkiye'nin Tasarruf Teşvik Fonu (TTF) adı altında yapmış olduğu girişim tam anlamıyla başarısız olmuştur. İşçi ücretlerinden yapılan kesintilerin faizleri, tüketimde harcanmak için kişilere dağıtılırken, ana paraları da değerini yitirmiş paralar olarak halka dağıtılmıştır.

⁵⁵ Marx, *Kapital*, s. 162.

⁵⁶ Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 30.

Dolayısıyla amacının tam tersine hizmet etmiş ve doğru olmadığı halde Thatcher'ın söylemini desteklemiştir. Thatcher'ın güçlüyü güçsüzden ayırmayı esas alan söylemi fiziki, doğal, parasal ve insani kaynakların, zayıfın elinde çarçur olacağı gerekçesiyle, güçlünün eline tahsis edilmesi gerektiğini savunan söylemdir⁵⁷.

Servet geniş kitlelere yayılmadığı müddetçe, sosyo-ekonomik denge sürekli bozulmaktadır. Her üretken emeğin, toplam katma değerden birikim payı alması gerekmektedir. Marx'a göre alınmayan her artı değer, kapitalistin emekten gasp ettiği bir hakır⁵⁸. Bu eylem emeğin kronik sömürülmesiyle devamlılık arz ederken, daha kötüsü çevrimsel krizler yaratmaktadır⁵⁹. Emeğin birikim ve servet hakkı, hem emeğin refahı için (toplumsal refah için) hem de ekonomik süreklilik için yerine getirilmek zorundadır.

3. EMEĞİN SORUNLARI

Bugün sosyal ve ekonomik sorunların kaynağına bakıldığında büyük bir payı üretici emekle ilgili sorunların oluşturduğunu görebilmek mümkündür. Düşük ücret, işsizlik, ağır çalışma şartları gibi başat sorunların ekonomik gelişmeyi sağlayamayan toplumlarda hala baş gösterdiği aşıkarken, gelişmiş ülkelerde bunların hemen hemen tamamının ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Yumurtanın mı tavuktan yoksa, tavuğun mu yumurtadan çıktığı deyimindeki gibi “gelişmişlik” ile “sorunlar” arasında birbirini tamamlayıcı bir ilişkinin olduğu fark edilebilir⁶⁰. Yani ekonomik zayıflığın emek sorunlarını desteklediği gibi, emek sorunlarının da döngüsel olarak ekonomik zayıflığı desteklediği görülmektedir. Keza yukarıda değinilen emeğin zayıf yönlerinden ötürü de, ekonomik sorunların hissedilebilirliği ve yükü, kapitaliste nazaran emekte daha baskındır.

⁵⁷ Susan George, *Conference on Economic Sovereignty in a Globalising World*, Bangkok, 24-26.Mar.1999 <http://www.globalexchange.org/economy/econ101/neoliberalism.html>.(22.01.2004).

⁵⁸ Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, s. 30.

⁵⁹ Frank ve Gills, s. 285.

⁶⁰ Erol Manisalı, *Ahtapot*, Derin Yay., İstanbul, 2003, s. 50.

İşsizlik ve istihdam sorunu, ücret sorunu ve ağır çalışma koşulları (kayıt dışı çalışma da dahil) kendi içinde birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici bir nitelik arz etmektedirler. İşsiz kalma korkusu, emeği düşük ücretle veya ağır çalışma koşullarıyla çalışmaya zorlayabilmektedir; keza düşük ücret veya **ağır çalışma koşulları da işsizliği destekleyebilmektedir. Örneğin ücretin olması gerekenin yarısı kadar olması veya günde sekiz saat yerine on altı saat çalışma, bir işçinin başka bir işçi yerine bedavadan çalışması olarak nitelenebilir.** Yukarıda bahsedilen hak kavramları dikkate alındığında, ki hak oldukları da ispatlanmaktadır, normalde altı kişinin yapacağı bir işi normal çalışma sürelerinin üzerinde çalıştırarak dört kişiye yaptırmak iki kişiyi istihdamın dışına bırakmakla eş değerdir. Öte yandan işsiz kalan mutsuz iki işçiye karşılık, söz konusu dört işçinin mutlu olduğunu söylemek de mümkün değildir. Yani fazla süreli ve düşük ücretli çalışma, beraberinde mutsuz edici başkaca sorunlar da getirebilmektedir. Bunun en belirgin örneği toplumsal yabancılaşımadır – işçilerin yaşamlarının büyük bir kısmını işte geçirmesi, bayram düğün gibi önemli günlere iştirak edememe, aile fertlerini veya arkadaşları görememe, ve bunlar gibi...

Görüldüğü gibi emek sorunlarının birbirlerini destekleyici ve içinden çıkılması güç bir duruma sevk edici olduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi hayati sorunlar, devletin “sosyal devlet” yetkilerini kullanmasını gerektirmekte, sosyal devletin gerekliliğini bir kez daha anlaşılır kılmaktadır.

3.1. İŞSİZLİK

Ekonomilerin üretkenliğini frenleyen, toplumun bozulmasına, yozlaşmasına sebep olan en büyük sosyo-ekonomik işlev bozukluğu niteliğinde olan işsizlik, en basit tanımıyla potansiyel emeğin üretime katılamaması anlamına gelmektedir. Kavramı sorun yapan nedenlerin başında ise emeğin kendisine has zayıf yönleriyle desteklenmiş etmenleri sıralamak gerekmektedir. Tek yaşam kaynağı olan ücretin kesilmesi, emeği ailesiyle birlikte olumsuzluklar dünyasına terk etmektedir

En kötüsü olan sürekli işsizlikten, kötünün iyisi niteliğindeki geçici işsizliğe kadar işsizliğin her çeşidi toplumu ve ekonomileri tahrip edici bir etkiye sahiptir. Bu

bağlamda işsizliğin tanımına bakıldığında, konunun önemini bilen ile bilmeyen arasında ayırım yapmak mümkündür. İşsizliği tanımlamada, resmi kaynaklar soruna biraz iyimser bakmaktayken, emek üzerindeki tesirin rakamlarda gösterildiği kadar iyimser olmadığı görülmektedir. ILO ve Türkiye Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) tanımına göre işsiz, son bir hafta içerisinde bir saat dahi olsa hiçbir işte çalışmayan emekçidir⁶¹. Yine ILO ve DİE literatüründe en tehlikeli işsiz kitleyi oluşturan *şevki kırılmış işçiler* de işsizlik oranına dahil edilmemektedir. Keza işsizlik türlerinden bazıları da sorun olarak görülmeyerek, iktisadi doğallık çerçevesinde irdelenmektedir. Emegin kısa süreli işsiz kalmasından sonra bir iş bulmasıyla birlikte başka bir emegin geçici işsiz kalması ve bunun dönüşümsel olarak aynı rakamda kalması (*yapısal işsizlik*) enflasyon ve ücretlere olumsuz etki yapmadığı için zararsız olarak nitelenmekte ve sorun olarak üzerine gidilmemektedir⁶².

İşsizlik türlerini şöyle kısaca tanımlamakta fayda olacaktır:

3.1.1. Açık İşsizlik

Çalışabilecek durumda olup, cari ücretler seviyesinde iş arayıp da bulamayanların toplamıdır. Genel kabul görmüş açık işsizlik türleri dört ya da beş tanedir.

3.1.1.1. Geçici (friksiyonel) İşsizlik

Bir dönemde işsizlerin kısa vadeli yer değiştirmesinden doğan işsizliktir. Oysa geçici de olsa işsizlik, devamlı çalışmak zorunda olan emek için bir birikim kaybıdır. Bu olumsuzluğu yukarıda anlatılan “emeğin servet hakkı”nı da örselediği söylenebilir. Bundan başka, örneğin emeğin emeklilik ve sigortalılık haline de olumsuz etkisi vardır.

⁶¹ T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, *Ekonomik Kavramlar ve Göstergeler*, Ankara, 1997, s.25

⁶² Seyfettin Gürsel ve Veysel Ulusoy, *Türkiye’de İşsizlik ve İstihdam*, Yapı Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1999, s. 82-88.

Geçici işsizliğin daha da önemli boyutu her işsizlik türünde yaşandığı gibi emek üzerinde oluşturduğu psikolojik tahribattır⁶³. Nitekim hiçbir işsize, tekrar iş bulabileceğine dair, ya da eski kalitede iş bulabileceğine dair bir senet verilmemektedir. Geçici işsizlik süresi, uzun da sürebilmekte, sürekli hale de dönüşebilmektedir.

Zaim'e göre iktisadi açıdan bu durum hayırlı bir durumdur ve takriben %3-5 seviyelerinde seyretmesi faydalıdır⁶⁴. O halde devlet ekonomi için faydalı olan bu durumu emek için zararlı olmayacak biçimde önlemler almakla yükümlüdür. Genelde devletin işsizlik sigorta fonu oluşturarak önlem aldığı görülür. Devletin yaptığı çalışmanın bununla kalması yeterli değildir. İşsiz kalan dönemlerde, mesleki eğitimler verebilir. Öte yandan işsizlik döneminde işçinin sigortası da duraksamaktadır ve asgari ücretle çalışan bir işçi için işsizlik ödeneği devletin öngördüğü hayatta kalabilme seviyesinin altındadır.

3.1.1.2. Konjonktürel İşsizlik

Ekseri dayanıklı tüketim malları üreten sektörlerde (otomotiv, beyaz eşya, vb) kriz dönemlerinde malların tüketimi uzun olduğundan ötürü talebin diğerlerine nazaran daha çabuk düşmesi sonucu oluşan işsizliktir. Bu durum “emek türemiş bir taleptir tezini” de destekler.

Konjonktürel işsizlik türü aynı zamanda kapitaliste nazaran emeğin krizlerden daha fazla etkilendiğini ispatlamaktadır. Yine Zaim'e göre konjonktürel dalgalanma dönemlerinde işçi çıkartmak kadar, ücretleri düşürmekte şarttır⁶⁵. Bazı işveren kesimleri kriz dönemlerinde istihdam yaratmak için sosyal harcamaların ve yüksek ücretlerin düşürülmesinden yana bir çözüm önermektedirler⁶⁶. Hatta yabancı sermayenin de sırf bu yüzden ülkeye gelmediğini öne sürmekteyken, sosyal harcamalardan vazgeçilerek, ulusal emeğin yabancı sermayeye tahsis edilmesini savunmaktadırlar.

⁶³ Çiğdem Kocatepe ve Diğerleri, “İşsizlik Psikolojisi”, İş-güç e-dergi (www.isguc.org), Cilt:2 Sayı:1, 2000.

⁶⁴ Sabahattin Zaim, Çalışma Ekonomisi, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1992, s. 146.

⁶⁵ Zaim, s. 148.

⁶⁶ Tuğrul Kudatgobilik, “TAYSAD 24. Olağan Genel Kurul Toplantısı” Mess İşveren Gazetesi, Sayı:748, Ocak 2002.

3.1.1.3. Teknolojik İşsizlik ve Yapısal İşsizlik

Teknolojik gelişmelerden ötürü yapılan işin geçerliliğini yitirmesi sonucunda oluşan kaçınılmaz işsizlik türü teknolojik işsizliktir. Bu durumun iktisadi faktör dengesizliği ve istihdam kaynağı yetersizliğinden ötürü müzmin hal alması da yapısal işsizlik olarak nitelendirilir. Yapısal işsizliğe başkaca nedenler aransa da, hepsinin teknolojik değişimden kaynaklandığı görülebilmektedir.

Yapısal işsizlik, genelde küçük işyeri veya geleneksek işlerin yapıldığı işyerlerinin, teknolojik ve kültürel değişime ayak uyduramaması sonucu oluşan bir işsizlik türüdür. Örneğin eski tip sistem olan klasik defter sistemiyle çalışan on kişilik bir muhasebe departmanının, muhasebe paket programlarının geliştirilmesiyle bir kişiyle işi idare etmesi yapısal işsizliktir. Aynı durum hidrolik torna tezgahlarının bilgisayarlı sisteme (CNC) geçmesinde de yaşanabilir. Eskiden on kişinin yapmış olduğu işi, bu durumda bir kişi yapmakta, dolayısıyla dokuz kişi yapısal işsiz olarak piyasada beklemeye geçmektedir.

DİE yapısal işsizliği, enflasyon ve ücretlere olumsuz etki yapmadığı için zararsız olarak algılamaktadır⁶⁷. Teorik olarak yapısal değişimin meydana getirdiği işsizlik elbette ki bir süre sonra kendisine o dalda yeni istihdamlar yaratacaktır. Örneğin bilgisayarın icat olmasıyla sayıları azalan muhasebecilerin yerini, bilgisayar satıcıları, tamircileri veya eğitimcileri alacaktır. Ancak mikro anlamda bilgisayar sektöründe çalışacak olan yeni işçi, daha önce işsiz kalan eski muhasebeci olmayacaktır. Eski muhasebecinin başvuracağı yollar sınırlıdır ve eskisi kadar iyi değildir. En iyi ihtimalle, başka bir firmada iş bulacaktır, ancak bu birçoğunun yakalayamayacağı bir şanstır. İkinci olarak bulabilirse, düşük ücrette benzer işlerde çalışabilecektir. Bundan başka işsizliğe dayanamayıp eksik istihdama katlanarak “ne iş olsa yapabilme” şansı da vardır. Hiçbiri olmadığı takdirde kendi istihdamını yaratması ve işportacılık, pazarcılık gibi kayıt dışı işlere de yönelmesi mümkündür. Seçenekler çoğaltılabilir. Ancak hiçbiri hatta ve hatta hepsinin toplamı eski işi kadar tatmin edici olmayacaktır. Sonuç olarak pratikte

⁶⁷ T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Kavramlar ve Göstergeler, s.24 - 26

yapısal işsizliğin ekonomiyi sarsmadığı söylene de, emeği derinden sarstığı rahatlıkla görülebilmektedir.

3.1.1.4. Mevsimsel İşsizlik

Bu işsizlik türü, adından da anlaşılacağı üzere mevsimsel nedenlerden ötürü talebin durmasıyla, sektörün bir dahaki mevsime kadar üretimden çekilmesi sonucunda oluşan işsizliktir. Çok kısa bir biçimde örneklerle belirtmek gerekirse, dondurma gibi yazlık sektörler kışın talep olmadığından ötürü ürün arzı yapamazken, aynı şekilde soba sektörü de yazın ürün arzı yapamamaktadır. Bu nedenle türemiş bir talep olan emeğe de bu dönemlerde ihtiyaç duyulmamaktadır.

Mevsimsel işsizliğe en çok maruz kalan kesim tarım emekçileri olurken, bunu meşrubat, mevsimlik konserve ve inşaat sektörleri takip etmektedir. Yapılacak daha fazla bir şey olmadığı için devletin bu işsizliğe diğerlerine nazaran daha az eğilmesi uygun görülebilir. Ancak yine de bu sorunu kendi haline bırakmak dengeli sosyo-ekonomik politika açısından doğru değildir. Her nasıl mevsimlik sektörden kazanç sağlayan kapitalist, çalışmadığı mevsim için de fiyat artırmaya gitmekteyse (genelde mevsimlik malların efektif talebi yüksektir o yüzden fiyat artırmaya gerek kalmaz), işçinin de çalışmadığı mevsim için ücret artırımına gitmesi doğaldır. Ancak bu normal çalışanın iki katı olarak olduğunda gayri adil bir durum arz edecektir. Onun için de üretimin yapılmayacağı mevsimde dinlenileceği hesaba katılarak aşırıya kaçılmadığı müddetçe fazla çalışma uygun görülmelidir. Ayrıca, mevsimin sonunda bir daha ki yıl tekrar çalışabileceğine dair bir anlaşmaya gitmek emeğin doğal hakkıdır.

3.1.2. Gizli İşsizlik

Çalışır durumdaki emeğin elinde olmayan sebeplerden ötürü kapasitenin altında çalışarak eksik istihdama tabi olmasına gizli işsizlik denir. Kapasitenin altında çalışma kısmi süreli çalışmalarda olduğu gibi, tam zamanlı çalıştığı halde yapabileceğinden daha basit ve dolayısıyla daha düşük ücretli işlerde çalışma olarak eksik istihdam da olabilmektedir.

Genellikle açık işsizlik oranının yüksek olduğu dönemlerde gizli işsizliğe zoraki bir talep vardır. Örneğin işsiz kalan ve bir türlü uygun işi bulamayan bir mühendis, hayatını idame ettirebilmek için garsonluk mesleğini seçmek zorunda kalabilmektedir. Bu durum mühendisin eksik istihdam edilmesi anlamına gelmektedir.

Devletin süregelen (kronik) açık işsizlikle ilgilenmemesi sonucunda, iş arayan nitelikli işsizlerin verimsiz ve eksik işlere yöneldiği görülebilir. Bu durum ulusal üretim gücü potansiyelini düşürürken, kayıt dışı veya katma değeri düşük sektörlerin canlanmasına neden olabilmektedir. Sonuç olarak ihtiyaç duyulan katma değeri yüksek mallar, ithal edilmek zorunda kalmakta, devlet bir taraftan borçlanma yoluna giderken, diğer taraftan da cari dengeler açık vererek krizler ortaya çıkabilmektedir.

3.2. YOKSULLUK

Emeğin iş bulamadığı durumlarda ne gibi zorluklarla karşılaştığı ve bunun ulusal sosyo-ekonomik yapıyı nasıl olumsuz etkilediğini gördükten sonra, istihdama katılabilen emeğin de eski halinden daha iyi bir konumda olmadığı görülmektedir. Tabi bundan ilk elde emeğin kendisi olumsuz etkilenirken, uzun vadede (ki bunun telafisi de uzun vade alır) tüm toplumun ve ekonominin, hatta kapitalistin de olumsuz etkileneceği aşikardır.

Maalesef yüzyıllar boyu emek yoksullukla mücadele ederek yaşamaya çalışmıştır. Ricardocu liberal anlayışa göre emek arz ve talebini dengeleyici bir mekanizma olarak ele alınmıştır – yoksulluk yüzünden ölüm ve çoğalamama emek arz ve talebini dengeye getirir (doğal ücret teorisi).

1930'larla birlikte sosyal devlet anlayışına geçilmesiyle, emeğin bir dönem olsun yoksulluktan daha az etkilendiği görülür. Devletin, emeği arkalaması ve emeğin örgütlenmesine izin vermesi sonucunda hakkını alabilen emek, yoksulluktan kurtularak hem kendi refahı hem de ülke ekonomisi yükselme eğilimi göstermiştir. O dönemde sanayileşmeyi gerçekleştirmiş bütün ülkeler bugünkü seviyelere o yıllardaki sosyal refah politikalarıyla gelmişlerdir. Yine aynı dönemde sanayileşememiş fakir ülkeler,

bugün sanayileştikleri halde sosyal refah tabanını oluşturamadıkları için gelişmemektedirler⁶⁸.

Sosyal refah devletinin ve sosyalizmin çöküşünden sonra, sona eren politik iki kutuplu dünya, Özsoy'un deyimiyle, bu kez ekonomik içerikli iki kutba ayrılmıştır: **Zenginler ve yoksullar**⁶⁹. 1980'li yıllarla birlikte kalkınma ekonomisinin yerini yoksulluk ekonomisi aldığı görülmektedir. Daha önceleri kalkınma ve yatırım planlarıyla ilgilenen hükümetlerin, sosyal devlet anlayışının ortadan kaldırılmasıyla birlikte enflasyon, açlık sınırı gibi yepyeni kavramlar üzerine ekonomi programlarını geliştirdikleri görülmektedir.

Eskiden olduğu gibi bugün de emeğin bir bölümünün yoksulluk sınırının altında ücret aldığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda bazı ülkelerin yoksulluk sınırı altındaki nüfus oranlarını görebilmek mümkündür.

TABLO.2:

Bazı Ülkelerin Yoksulluk-Nüfus Oranları*

ÜLKELER	ARAŞTIRMA YILI - 1	(%)	ARAŞTIR MA YILI - 2	(%)
Türkiye**	1990	10,3	2001	10,3
Brezilya	1990	13,1		
Çin	1996	<2	1998	<2
Hindistan	1992	33,7	1994	30,5
Romanya	1994	20,4		
Rusya***	1994	30,9		

* Kaynak: World Bank, **World Development Report 2000/2001**, s.280 – 281.

** Bu veri UNDP 2003 Türkiye Raporu, 1990 – 2001 arası ortalama değer.

*** Toplam ulusal oran

⁶⁸ Fikret Şenses, **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 192.

⁶⁹ Esin Özsoy, "Kalkınma-Yoksulluk İkilemi ve Türkiye", **İş-güç e-dergi (www.isguc.org)**, Cilt:5 Sayı:1, 2003.

Sosyal refah devletini planlı bir şekilde yerleştirmiş olan batı ülkelerinde yoksulluk altında yaşayan emek kesimi, %0,1'e yakın (binde birden az) bir oran oluştururken, komünist Rusya dahil, sosyal refahı gerçekleştirememiş sanayi ülkelerinde bu oran %30'lara kadar çıkmaktadır.

Bu konuda yoksulluktan kurtulmaya yönelik Dünya Bankası'nın çok ilginç bir çözüm önerisi göze çarpmaktadır. Dünya Bankası'nın yoksulluk konulu hazırlamış olduğu rapora göre geri kalmış ülkelerin yoksulluktan kurtulmaları için önerilen tek çözüm yolu, yer altı (petrol, altın vb.) ve yer üstü kaynaklarının (tütün, şeker, vb.) işlenişinin yabancı sermaye devredilmesi olarak gösterilmektedir⁷⁰. Oysa yoksulluktan kurtulmanın ilk yolu, ulusal bağımlılıktan kurtularak, kendi kendine yetebilen kaynakları güce çevirmektir. Aksi taktirde hem fiziki hem de beşeri kaynakların Batı'nın istediği gibi ucuza tahsisi, emek için yoksulluğu daha da içinden çıkılmaz hale sokacaktır.

3.3. TOPLUMSAL YABANCILAŞMA

Daha önceleri, yabancılaşıma kelimesi emeğin işe yabancılaşması yani işin bilincinden koparak işi yapması anlamında kullanılmaktaydı. Sadece bunun için kullanıldığından ötürü de tek başına yabancılaşıma kelimesi kendisini ifade etmekte yeterliydi. Oysa emeğin yaşamında yabancılaşılabileceği şeyler işi ile sınırlı değildir.

Bir köle için, sahibi dışındaki herkes yabancıdır. İş bittikten sonra kavuşacağı bir ailesi veya birlikte bir şeyler içip sohbet edeceği bir dostu yoktur. Köleyi böyle bir hayata terk eden tek etmen işidir. Çünkü işi gereği sürekli sahibinin emrinde olmak, her dakikasının sahibinin işine harcamak veya hazır etmek zorundadır. Tarihte başkasının hesabına çalışmak anlamında ilk emek tipi köledir.

Marxist düşünceye göre emeği (işe) yabancılaşımaya iten etmen kapitalizmdi. Durkheim ise bu etmenin kapitalizm değil, üretim ilişkilerinin birleştiği endüstri toplumu olduğunu iddia ediyordu. Bunun nedeni ise aşırı iş bölümüydü. Durkheim başlangıçta iş bölümünün, işe yabancılaşıma getirse de *organik dayanışmadan* ötürü

⁷⁰ Bkz., World Development Report, *Attacking Poverty*, World Bank, Oxford University Press, 2001

kişilerin birbirlerine bağlanacağını inanmaktaydı. Ancak “The Division of Labour”ın ikinci baskısında (1902) Durkheim’ın olumlu düşüncesinin yerini olumsuz düşünceye bıraktığı gözlenir⁷¹. Yabancılaşma topluma yayılır. Ancak onun analizinde bu genişleme, kişisel hırs ve arzulardan kaynaklanmıştır. Yani yabancılaşmada suç bireye atılmıştır.

Ne Marx ne de Durkheim kapitalistin bitmek tükenmeyen işinden ötürü emeğin toplumsal yabancılaşmasını sentez edememişlerdir. Marx kapitalistten kaynaklanan bir yabancılaşmadan bahsetmesine rağmen, bunu sadece işe yabancılaşma olarak görebilmiştir. Durkheim ise işe yabancılaşma gibi toplumun da birbirine yabancılaşacağını fark etse de bunu yanlış nedenlere atfetmiş, kapitalistten kaynaklandığını sezememiştir. İşin gereklerinden ötürü aşırı iş bölümü ve düşünmeyen işçiler yaratmanın revaçta olduğu günlerde, sosyologların iş içindeki yabancılaşma sorunuyla ilgilenmeleri normaldir. İş dışındaki sakatlığı irdelemek modernite boyunca hiç gerçekleşmemiştir. Ta ki, postmodernistlerin, modernizmin endüstri toplumu üzerinde yapmış olduğu tahribatı sezmelerine kadar emeğin toplumsal yabancılaşmasından bahsedilmemiştir. Harvey sosyal zamanı “aile zamanı” olarak niteler ve *sosyal zamanın nasıl “sınai zamanı”na kurban edildiğini* şöyle açıklar:⁷²

“..Modern toplumda Hareven’in deyimiyle “aile zamanı”nın (yani çocuk yetiştirmede, akrabalık şebekeleri aracılığıyla bilgi ve varlıkların kuşaklar arasındaki aktarımında içkin olan zaman) nasıl sermaye birikiminin dur durak bilmeyen devriminden doğan teknolojik ve mekansal değişimin ezici ritmine uygun bir biçimde emeği çeşitli görevlere yeniden ve yeniden tahsis eden “sınai zaman”ın taleplerini karşılayabilmek için seferber edildiğini görebiliriz..”

Gerçekten modernitenin içkin zamanı ortadan kaldırdığını görebilmek mümkündür. Ancak postmodern yaklaşımın bunu ortadan kaldırdığı söylenemez. Henry Ford’un işçilerine uyguladığı “sekiz saat – beş dolar” uygulaması haricinde, emeğin endüstri devriminden beri sosyal yaşamı hiçe sayılarak işe koşulduğu söylenebilir.

⁷¹ Keith Grint, *Çalışma Sosyolojisi*, Çev. V. Bozkurt, Alfa Yay., 1998, s. 118.

⁷² David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, Çev. S. Savran, Metis Yay., İstanbul, 1997, s. 228.

Ücretin düşürülmesiyle emeği dinlenmesiz çalışmaya iten çalışma koşulları, artı yine ücretin düşürülmesiyle eş ve çocukların kapitalistin işinde çalışmak zorunda kalması emeği sosyal yaşamdan soyutlanmaya itmiştir. Vardiyalı çalışma veya gece çalışmasının da, “aile zamanı”nı öldürücü etkisi bu hesaba katıldığında, olay daha da anlaşılır bir hal almaktadır. Aile birlikteliği, akraba ve arkadaş cemiyetleri kapitalistin bitmek bilmeyen işi içersinde örselenmektedir.

3.4. EMEĞİN DİĞER SORUNLARI

Emeğin bireysel ve toplumsal tahrip edici sorunları oldukça geniş bir yelpazeyi oluşturur. Bazı yazarlar bu sorunları insani çerçeveden irdeledikleri için, çözüm girişiminde bulunmamayı insaniyete yakışmamakla eleştirirler. Oysa *emek sorunu sosyal bir sorun olmanın yanı sıra, ulusal bir ekonomik sorundur* ve birçok ekonomik sorunun kaynağını oluşturur. Ekonomik ve sosyal yapının iç içe geçmişliğinden ötürü her iki sorun da birbirini desteklemektedir.

Emeğin işsizlik sorunu birey kadar ülke ekonomisinin verimliliğini etkilerken; yoksulluk, iktisadi talebi, eğitimsizliği ve sosyal huzuru azaltır. Keza sosyal yabancılaşıma da toplumsal dayanışmayı, inancı ve bütünlüğü bozmaktadır. Emeğin kendisine ve ulusuna olumsuz etki yapan daha birçok sorunu vardır.

Emeğin *gerek kendisi, gerek çocukları olarak eksikliğinden ötürü eğitimden mahrum* olmaktadır. Özel eğitimin, devlet eğitimine ıskonto edilmesi Durkheim’in doğuştan sonra geldiğine inandığı eşitsizlik anlayışını destekler⁷³. Thurow ise sosyo-ekonomik yaşamı bir futbol oyununa benzeterek, oyuncuların kazanmak için değil ama sayı yapmak için eşit şansa sahip olmasını önerir⁷⁴.

Emek *yeni bilgileri takip etmekte ve bilgilerini pratiğe dönüştürmekte güçlük çekmektedir*. Emeğin teknik bilgi desteğini sendikalar dahil hiç kimse sağlamamaktadır. Kaliteli emek de beklentilerini karşılamadığı için başka ülkelere göç etmektedir. Eğitim aşamasında bile teknik bilgi sanayi ile bütünleştirilmeden verilmektedir. Örneğin

⁷³ Grint, s. 119.

⁷⁴ Lester C. Thurow, *Sıfıra-Sıfır Toplumu*, Çev. N. Himmetoğlu ve D. Erberk, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1989, s. 283.

sanayide bilgisayarlı torna tezgahlarının (CNC) yaygınlaşmasına karşın, zanaat okullarında hala eski tezgahlarla eğitim yapılmaktadır. Devlet, özellikle üniversitelerin sanayi ile işbirliği yapmasına destek vermediği için, öğrenciler iş hayatına atıldıklarında onca bilgi donanımlarına rağmen adaptasyon sorunu çekmektedirler.

Emeğin *bir diğer sorunu da, örgütlenememedir*. İşsizlik, yoksulluk ve yabancılaşıma gibi etmenlerin emeği kayıtsız şartsız çalışmaya itmesi, kapitalistin tam da istediği gibi örgütlenmeyi ve ortak hak aramayı ortadan kaldırmıştır.

Sonuç itibarıyla bakıldığında, genel anlamda ve *gerçek* anlamda emeğin toplumun diğer kesimlerine kıyasla daha çok mağdur olan bir insan kitlesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölüm Birinci Bölüm'le bağdaştırıldığında, 1930'lar ila 1970'li yıllar arasını kapsayan dönemde emeğin mağduriyetinin biraz olsun hafiflediği söylenebilir. 1980'lerle birlikte sosyal devlet anlayışının ortadan kaldırılmasıyla 1930'lar öncesi (vahşi kapitalist) döneme tekrardan geri dönmüş ve emek tekrar ağır sorunlar içersine terk edilmiştir. Kapitalistten yana olan eski liberalizmin yeni versiyonu anlamındaki *neo-liberalizm* emeği derinden etkilemiş ve onun zayıflığını fırsat bilerek kapitalistin daha da güçlenmesine olanak tanımıştır. *Şüphesiz, neo-liberalizmin tahrip etkisi emekle sınırlı kalmayacaktır*. Ekonomik krizlerin, toplumsal bozulmaların tarihteki gibi yeniden tekerrür etmesi muhtemeldir.

(ÜÇÜNCÜ BÖLÜM)

NEO-LİBERAL EKONOMİ DÜZENİNİN EMEĞE YANSIMALARI

1. DEĞİŞEN ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ VE EMEĞİN KARŞISINDAKİ ASIL GÜÇ

Bugüne kadar klasik anlamda endüstri ilişkileri *emek, kapitalist ve devlet* üçlemesi üzerine kurulmuştu. İktisadi ve sosyal literatürde hala böyle algılanan bu sistemin yeni dünya düzeninde artık geçerliliğini kaybettiğini söylemek gerekecektir. Zira, mal ve hizmet üretiminin yapıldığı endüstri sisteminde, ilişkilerin daha da karmaşık bir hal aldığı, güç dengelerinin değişmesinin yanında, işin içine yeni güçlerin de girdiği bir gerçektir. Siyasetin ve ekonominin bu denli iç içe geçtiği bu yıllarda, yeni güçlerden bahsederken ve bunların endüstri ilişkilerindeki nüfuzunu tartışırken, emeği ve neo-liberalizmi karşılaştırmaya (dövüştürmeye – *matching*) endüstri ilişkilerinin yeni profilini çıkararak başlamakta fayda olacaktır.

Dünya tarihine bakıldığında, “idari birim olarak güç”lerin en büyüğünün devlet olduğunu görmek mümkündür. 20. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde devletin eski gücünü yitirmeye başladığı görülür. Bunun nedeni ise, geniş dünya tarihinde sadece yarım yüzyıla sığdırılan büyük iki dünya savaşıdır. İki dünya savaşının ardından, askeri, siyasi, ekonomik veya sosyal - insanı ilgilendiren tüm kararların devletin üzerinde kurulacak güç ve güçlere devredildiği görülür. Endüstri ilişkilerinde de köklü değişim yaratan bu güçler, başta Avrupa bütünleşme hareketi olmak üzere¹, uluslar-üstü (supra-nasyonel) birlikler, kuruluşlar ve örgütlerdir. Bazı yazarlar bundaki amacı uluslararası

¹ Bkz., İbrahim S. Canbolat, *Uluslarüstü Sistem: Avrupa Birliği*, 2.Baskı, Alfa Yayını, İstanbul, 1998.

işbirliğine olan ihtiyaç olarak niteler². Bunun yanında bir diğer önemli amaç da, devletin gücünü kaybetmesinin ardından güçsüze karşı yeni bir güç yaratmak olmuştur. Bunun için de devleti güçlü yapmak için inşa edilmiş bazı değerlerden (milliyet, dil, din, kültür, vb) vazgeçmek veya bunları yeniden yorumlamak gerekmiştir.

1.1. ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİNİN YENİ BOYUTU VE EMEK

Endüstri ilişkilerinin en etkili ayağı olan devletin, yerini başka birimlerin alması, şüphesiz endüstri ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştı. Birlikler, kuruluşlar ve örgütlerden oluşan bu yeni güçlerin ortak özelliğine bakıldığında, “tüm dünya”yı içine alan bir sistemin ortaya çıktığı görülür. AB gibi birlikler, IMF gibi kuruluşlar veya Dünya Ticaret Örgütü-WTO gibi örgütlerin küresel etkinliği, uygulamak istenilen politikaların, ki bu neo-liberalizmdir, etki alanının “tüm dünya” olduğunu açıklayabilmektedir.

Küreselleşmenin başlamasıyla birlikte iktisadi ve ticari serbestliğin devlet sınırlarının dışına çıkması, endüstri ilişkilerini neo-liberal akım diye adlandırılacak olan yeni sistem içersinde şekillendirmişti. Bu sisteme göre, endüstri ilişkilerinde *güçlü kapitalist* için her zaman gerginlik kaynağı olmuş *güçsüz emek* de yeniden yorumlanacaktı. Devlet erkinin ortadan kalkmasıyla eş zamanlı bir biçimde toplumsal sorumluluğun da ortadan kalkması, kapitalistin emek üzerindeki emellerini gerçekleştirmeyi daha da kolaylaştıracaktı. Dünya siyasi ve ekonomik entegrasyon sürecinin yerleşmesi ile birlikte bu hesapların uygulamaya konulduğu görülür. Birinci bölümde değinildiği üzere, 1980’li yıllar emeğin yeni konumunu belirleyecek olan projenin başlatıldığı yıllardır.

Projenin güç odaklarından bahsetmeden önce, projeyi biraz daha açmakta fayda olacaktır. Zira, bu proje söz konusu güç odaklarının karşısında kalan ve yüzyıllardır istikrarsız bir konumu olan emeği *istikrarlı bir zayıf kitle yapmayı* amaçlamaktadır. Bu, başka bir deyişle, dünyada büyük sermaye ve zayıf toplum ayrımını

² Veyssel Bozkurt, Avrupa Birliği ve Türkiye, Alfa Yay., İstanbul, 1997, s. 58.

gerçekleştirmektedir³. Zayıf toplum ise, bireyleri, zayıf olmaya en yatkın kesim olan emek haline getirerek yaratılacaktır⁴. Toplum “emek”leştirilerek köleleştirilecektir.

1.1.1. “Emek”leştirme Projesi

Neo-liberalizmin emeği sömürme projesinden önceki bir başka etkileyici projesi, sömürülecek emeği çoğaltmadır. Diğer bir deyişle toplumun tümünü bağımlı emek haline getirmektir. Burada bahsedilen sav asla emeği incitmez. Toplumun tümünü bağımlı emek haline getirmeye karşı çıkmak, emeğin kendisine karşı çıkmakla eş anlamlı değildir. Karşı çıkılan nokta sadece toplumsal köleleştirme eylemidir.

Klasik iktisada göre arz – talep dengesinde emeğin değeri, diğer metalar gibi sayısı artıkça düşen bir faktördü. Neo-liberalizm ile birlikte klasik iktisattaki bir çok kuramın geri dönmesi, emeğin yine sömürülen konuma gelmesini sağlamıştır. Doğal ücret kuramındaki gibi sayıları artan emeğin fiyatının düşeceği beklentisi, kapitalist güçleri emeğin sayısını artırmaya yöneltmiştir. Bu durum, neo-liberalizmin emeğe yapmış olduğu olumsuz etkinin sadece bir boyudur. Emekleştirme projesinin temelinde, sayıyı artırarak fiyatı düşürmekten ziyade toplumsal sınırları belirginleştirip hizmetkar sınıf diye tanımladıkları emeği zenginliklerden kopararak, dünyayı sahiplenme arzusu yatmaktadır. Gerçekten de Petras’ın makalesinde “dışlanmışlar” sınıfının yaratılmaya çalışıldığını anlamak mümkündür:⁵

“...Dışlananların büyük bir bölümü, üretim ve dağıtımda önemli ya da yaşamsal bir role sahiptirler: Gördükleri ev işleri, profesyonellerin ya da zenginlerin karlı etkinliklerle uğraşmalarını sağlayan ev hizmetçileri olarak; bankerler, sanayiciler ve profesyoneller için bürolar, fabrikalar ve lüks evler inşa eden inşaat işçileri olarak; imalatçılar için bitmiş ürünler satan işsizler ya da yarı-işsizler olarak bu rolleri yerine getirirler..”

³ Erol Manisalı, *Dünyada ve Türkiye’de Büyük Sermaye*, Derin Yay., İstanbul, 2002, s. 117.

⁴ Texe Marrs, *İlluminati*, Çev. A. Çimen, Timaş, Yay., İstanbul, 2002, s. 9.

⁵ James Petras, “Grito de los Excluidos -dışlananların çılgığı”, Çev. www.sendika.org., Orijinal metin: <http://www.rebellion.org>, Erişim adresi: http://www.sendika.org/belgeler/petras_10subat2003.html (23.01.2004)

Neo-liberalist düşüncenin de desteklediği gibi buradaki dışlananlar karakterine uyabilecek tek yapı emektir. Yeni endüstri ilişkileri sisteminin, *zayıflatılmış* emek ayağı oldukça geniş bir kitleyi kapsamaktadır. 1980'li yıllarla birlikte, Batı'nın elinde tekelleşen zirai ürünler ve akaryakıt karşısında tarlasını ve sabanını satıp emek sınıfına katılan yoksul (ya da yoksullaştırılmış) köylü bu projenin bir parçasıdır. Yine, 1990'lı yıllarla birlikte, çok uluslu şirketlerin mallarının satıldığı büyük alışveriş mağazalarının (süper marketlerin) karşısında iş yapamayıp da, vasıfsız işçi olarak emek sınıfına katılmak zorunda kalan küçük esnaf da bu projenin bir parçasıdır. Neo-liberalizmin yarattığı büyük sermayenin karşısında halkın bağımlı ve güçsüz emeğe dönüştürüldüğü görülmektedir.

1.1.2. Çekirdek Emeğin Güçsüzleştirilmesi

Çekirdek emek ya da *asıl emek* kavramını kullanmaktan kast, emeği bölmek olarak algılanmamalıdır. Neo-liberal politikalarla birlikte emeğin dışındaki diğer orta tabakanın da emek sınıfına katılmak zorunda kalmasıyla, kapitalist için vasıfsız ve ucuz, ama asıl emeğin değerini düşüren bir ikinci emek sınıfı (buna enforemel sektör de dahil) yaratılmıştır. Ucuz oldukları için ve onların artık emeklerinden başka satacak bir şeyi kalmadığı için (çünkü küçük sermayelerini satmak zorunda kalmışlardır) **ikinci kademe emek** gücü her türlü koşullarda çalışmak zorunda kalan bir emek gücü olmuştur. İkinci kademe emek gücünden emekleştirme projesinde bahsedilmişti. Neo-liberal ekonomik düzenin bir de çekirdek emeğe olumsuz yansımaları vardır.

Çekirdek emek kavramını açıklamak gerekirse, onlar kapitalistin işine *fikirsel değer* katan asıl emektir. Mesleği konusunda bilgiye sahip, verimli ve etkili işçi sınıfı olarak nitelendirilebilir. Bu özellikleriyle onlar ikinci kademe emeğe nazaran kapitalist karşısında biraz daha söz sahibidirler. Bu sayede haklarını daha iyi şekilde arayarak kapitaliste biraz masraflı olabilmektedirler⁶.

Neo-liberal politikaların başat amacına bakıldığında, çekirdek emeğin söz sahipliğini yıkmaya girişimini yakalamak mümkündür. Birinci bölümde bahsedildiği gibi,

⁶ Michael Hardt ve Antonio Negri, *Dionysos'un Emeği*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 267.

bireyciliği yaratma, devletten güçlü çok uluslu şirketleri güçlendirme, sendikacılığı zayıflatma gibi emeği ve halkı zayıflatmayı amaçlayan bütün misyonların; yeni iş yasalarıyla, devlet yönetimini ele geçirme ve hedonist özendirme yöntemleriyle gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bugün için neo-liberalizmin bu amacına ulaştığı söylenebilir.

1.1.2.1. Neo-liberalist İş Yasalarının Emeği Güçsüzleştirme

Neo-liberal felsefeden etkilenecek hazırlanmış iş yasaları, emeği güçsüzleştirmede en etkili yöntemdir. Batı'nın kontrolünde olan neo-liberalist hükümetlerin çıkarmış olduğu iş yasalarının temel amacı, esnek (tutarsız) çalışma yaşamını uygulamaya koyarak çekirdek emeğin sınıf bilincini bertaraf etmektir. Bugün gelişmekte olan birçok ülke hükümetlerinin Batı kapitalizminin kontrolü altında olduğunu inkar etmek güçtür⁷. Türkiye'de neo-liberalist iş yasasını uygulamaya koyan hükümet de aynı kontrolün güdümünde yasayı çıkarmıştır⁸. Gelişmekte olan ülkelerde iktidara neden hep neo-liberalistlerin geldiği aşağıda tartışılacaktır.

Neo-liberalist iş yasaları emeği çeşitli kollardan güçsüzleştirmektedir. Bunları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- *Emeğin bütünlüğünü bozmaktadır:* Bu yeni iş yasalarının en belirgin özelliği emeği çalışma modelleriyle farklılaştırarak ortak özellikleri ortadan kaldırmasıdır. Öte yandan iş güvencesini ortadan kaldırdığı için de emeğin devamlılığını bozduğu gibi, sendikal özgürlüğü de kısıtlamaktadır.

- *Emeğin kontrolünü kapitaliste vermektedir:* Bazı yazarların da belirttiği gibi emeğin gücünün ve çalışma zamanının kontrol altına alınması bunun ilk etkisidir⁹. Ancak kontrol altına alma işlemleri bununla da kalmamaktadır. Kıdem gibi veya iş güvencesi ve ücret gibi birçok konuda işverenin lehine yapılan değişikliklerle emeğin geleceğinin ve sosyal yaşamının da kontrol altına alındığı görülür. Emeğin tümünden

⁷ Marrs, s. 59.

⁸ Bu tezi, Güngör Uras, Milliyet Gazetesi, "TÜSİAD Devlete Sipariş Verdi" başlıklı yazısıyla onaylar, 27.Mart.2003.

⁹ Fuat Ercan, "İş Kanunu Sermayeye Ne Kazandı?", 29.09.2003 tarihli e-makale, erişim adresi: http://www.sendika.org/arsiv/makale_arsiv_eylul_2003.html (23.01.2004).

kapitalistin kontrol altına girmesine neden olan bu gelişmeler, neo-liberalizmin toplumun geri kalanını *emekleştirme* ve ardından bütün emeği *köleleştirme* projesinin bir kanıtıdır.

- **Emeği sıradanlaştırmaktadır:** Daha önce klasik liberal iktisatta görülen, emeğin sıradan bir girdi olarak ele alınması ve işe yabancılaştırılması, neo-liberalist iş yasalarında emeğin işten soyutlanarak sıradanlaştırılması olarak ortaya çıkar. İşten kolay çıkarma veya işe keyfi çağırma modelleri emeği heterojenize ederek onu işten, işyerinden ve dolayısıyla emek kimliğinden koparılması amacını gütmektedir. Örneğin deneme süresinin uzatılması, ayrı bir geçici istihdam modeli yaratabilmektedir.

- **Ticari Riski Emeğe Yüklemektedir:** Emeğin kolayca işten çıkarılmasını sağlayan yeni yasalar, emekten kaynaklanmayan kriz dönemlerinde veya yine emekten kaynaklanmayan girişimcilik zararlarında emeğin işinden olmasına izin vermektedir. Bu durumda ekonomik olumsuzların cezasını emek ödeyecektir, denilebilir.

Emeği son derecede güçsüz hale getiren neo-liberalist yasaların gayri adil niteliği oldukça geniş kapsamlıdır.

1.1.2.2. Neo-Liberalist Çözümlerin Emeği Güçsüzleştirme

Neo-liberal politikalarla birlikte artan emek sorunları karşısında *bazı kesimler* tarafından önerilen neo-liberal çözüm yolları da emeği güçlendirmekten çok zayıflatmaktadır. Neo-liberalistler tarafından endüstri ilişkilerinde emeğin konumuna yönelik geliştirilen çözüm yollarının çözüm olmadığını fark etmek gerekecektir. Bunu tümünden gelerek de yorumlamak mümkündür; şöyle ki, **neo-liberalistler tarafından emeğe yönelik yapılan bütün girişimler, emeğin aleyhinedir.** Eğer bu durum teoride doğruymuş gibi gözüküyorsa da, pratikte mutlaka çözüm için doğru olmadığı anlaşılabacaktır.

Neo-liberalistlerin, çözüm getirmek amacıyla ilgilenecekleri ilk kurum, iş yasalarıdır. Neo-liberalist iktidar partileri döneminde hazırlanan ve millet meclisinin onayından geçen bu yasalar, telafisi uzun yıllar mümkün olmayan yasalardır. Bilindiği gibi, iş yasaları hukuk etiğinden aldıkları güçle “zayıf olan emeği korumaya yönelik”

1.1.2.2.1. Neo-liberalist Çözümlerin Gerçek Yüzü: Amerika Rüyası ve Asya Kaplanları

Bugüne kadar neo-liberalizmin alternatif bir çözüm yolu olduğuna dair birçok örnekler gösterildi. Yaşanan olumsuzlukları görmezlikten gelircesine öne sürülen bu örneklerin en büyük özelliği, toplam dış ticaret hadlerinin yükselmesinin yanında, şehirleşmenin ve ihtişamlı binaların göz kamaştırıcılığıydı. Oysa toplumun önemli bir kesiminin yoksullaşması ve emeğin çalışma koşullarının bozulması pek dikkate alınmıyordu.

Rüyalar ülkesi olarak anılan Amerika'nın asıl yüzüne bakıldığında, madenlerde ölüm tehlikesiyle çalışan işçilerden, günde 12 saatin altına inmeyen çalışma sürelerine kadar birçok olumsuz gerçeklerle karşılaşmak mümkündür. Bazı tahminlere göre¹² şu anda Amerika'da 30 milyondan fazla yoksul vardır. Bu rakam toplam nüfusun %10'unu aşmaktadır. Öte yandan eğitim olanaklarının zenginlere tahsisinin görülebileceği ilk ülkelerden biri olarak da gösterilebilir. Bugün Amerika'da bir kolej öğrencisinin bir yıllık masrafı en az 20.000 USD'dir. 2001 yılı itibariyle 35.401 USD olan kişi başına düşen milli gelir yanında bu oran dikkate alındığında aslında Amerika'nın hiç de rüyalar ülkesi olmadığını görmek mümkündür.

Aslında neo-liberalizmin en büyük örneğini, son yirmi yılda hızla büyüyen Uzak Doğu ülkeleri teşkil etmektedir: G. Kore, Hong Kong, Malezya, Tayland, Singapur ve Filipinler. Bugün bile Uzak Doğu ülkelerindeki finansal büyümeyi bir başarı olarak gösteren neo-liberalistler Eylül 1997 krizini görmezlikten gelmektedirler. Krizi az hasarla atlatan Hong Kong, Singapur ve Tayvan'ın 2004 yılına girerken düşen gelirleri, onların da sonlarının iyi olmadığını bir göstergesi niteliğindedir. 1997 yılında 26.915 USD olan kişi başına milli gelir, 2001 yılı sonunda, 2500 dolarlık bir azalmayla, 24.404 USD'ye düşmüştür. Aynı şekilde Tayvan'da da 2001 yılında bir önceki yıla oranla %4,5'lik bir küçülme yaşanmıştır. Oysa bir de manzaranın görünmeyen yanı vardır¹³.

¹² Ahmet İnsel, *Neo-liberalizm: Yeni Hegemonya Dili*, Birikim Yay., İstanbul, 2004.

¹³ Uzak Doğu ülkelerine ait bu veriler, www.die.gov.tr adresindeki son on yılın dünya makro ekonomik göstergelerinden derlenmiştir.

hazırlanmışlardır¹⁰. Dolayısıyla, eğer bir hükümet yasa değişikliğine gidiyorsa, yeni hazırlanacak olan iş yasası zayıf olan emeği eski yasadaki daha fazla koruma amacı taşımak zorundadır. Bu amaca yönelik olduğunu iddia edilerek neo-liberalistlerce çıkarılmış olan iş yasasının tümünden emeği zayıflatıldığını görmek mümkündür.

Neo-liberalistlerin geliştirdiği bir diğer çözüm önerisi **sosyal diyalog**dur. Yazık ki, bir çok gelişmekte olan ülke bunu sosyalist bir yaklaşım olarak algılamaktadır. Batı kapitalizmi, 1930 sonrası Keynesçi politikalar sayesinde emeğin kazanmış olduğu haklarına 1970 krizinden sonra büyük bir savaş açmıştır. Bunlardan en önemlisi ise emeğin sendika hakkıdır. Batı kapitalizmi, emeğin sendikal hakkını ortadan kaldırmak yerine, sendikaları sosyal diyaloga iskonto etme yoluna gitmiştir. Tanıtıldığı üzere, sosyal diyalogun amacı, işçi ve işveren arasındaki sürtüşmeyi ortadan kaldırmak için bir uzlaşma platformu yaratmaktır¹¹. Bu sayede sendikaların en büyük misyonu, sosyal diyaloga devredilir. Kaldı ki, sosyal diyalogdaki yetkili konseylerde emek kesiminin ağırlığı oldukça azdır. Öte yandan endüstri ilişkilerinde uzlaşma sağlansa da, çalışma ekonomisi alanında denge sağlanmadığı taktirde emek kesimi yine zayıf ve şartları kabul etmek zorunda olan taraf olacaktır. Nitekim, neo-liberalist çalışma ekonomisi politikalarının dengesiz olduğu aşikardır.

Neo-liberalistlerin emek için gözüken, ancak emeği zayıflatan yenilikleri oldukça fazladır. Emeğin ücretinin fiyatlar genel seviyesine göre otomatik olarak artmasını öngören IMF'nin önerdiği **eşel mobil** sistemi de emeği olumsuz etkiler. Bunun sebebi ise enflasyon hesaplamalarındaki eğretiliktir. Kaldı ki, hali hazırdaki enflasyonun altında olan ücretler 100 endeksi alındığı için, bir sonraki dönemlerde yapılacak artışlar yine enflasyonun altında kalacaktır.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere, halka çözümmüş gibi gösterilen neo-liberalist politikalar emeğin aleyhinedir. Bu sayede emek daha da zayıflamakta ve halkın büyük bir kısmı bunu fark edememektedir.

¹⁰ Münir Ekonomi, *İş Hukuku*, İTÜ Yay., 1984, s. 13-21.

¹¹ Özlem Işığışık, "Sosyal Diyalog, Temel Nitelikleri ve Türkiye'de Sosyal Diyaloga İlişkin Genel Bir Değerlendirme", *İş-güç e-dergi* (www.isguc.org), Cilt:1, Sayı:1, 1999.

Asya Kaplanları mucizesinin iki yanı bulunmaktadır. Birincisi, bir anda yükselen dış ticaret kâr hadleri ve toplam gelir, diğeri ise emeğin insanlık dışı seviyelere gelen ücret ve çalışma süreleridir. Birincisi başarı olarak ele alındığında ikincisinin bu başarıya etkisini fark etmek zor olmayacaktır. Denilebilir ki, Uzak Doğu'daki mucizenin sahibi ucuz emektir¹⁴.

Bugün Asya Kaplanları arasında yaşanan en gözde gelişme “ucuz emek rekabeti”dir¹⁵. Özel bir vasıf gerektirmeyen fason işlerin bu ülkeler arasında sık sık el değiştirdiği göze çarpmaktadır. Elektronik parçalar, yarı iletken yongalar ve basit elektronik aygıtlar bu ülkelerden daha ucuz yapmayı kabul edenlere fason olarak verilmektedir. Üstelik bu işlerin yapımından emek sağlığını bozucu radyasyon etkisi oldukça yüksektir.

Uzak Doğu ülkelerinin sanayilerine bakıldığında, genellikle montaj ağırlı sanayi olduğu göze çarpmaktadır. Batı'ya bağımlı olan montaj sanayilerinin en büyük özelliği ise ikinci sınıf teknolojiyle donatılmış olmalarıdır. Küreselleşmeyle birlikte artan rekabet sonrasında, ikinci sınıf teknolojiye sahip olmanın sonucunda rekabette geri kalan bu ülkeler, açıklarını, bir yandan devlete ödenen vergilerden vazgeçerek, diğer yandan da ucuz ve sigortasız emek çalıştırarak kapatmaya çalışmaktadırlar. Her ikisinin sonucunda da kriz kaçınılmazdır.

1.1.2.3. Büyüyen Sermayenin Emeği Güçsüzleştirilmesi

Neo-liberal ekonomi düzeniyle birlikte dünyadaki büyük sermayenin daha da büyüdüğü görülmektedir. Çok uluslu şirketler ve kendi alanında öncü olmuş tekeller, küresel serbestlikten istifade ederek kendilerini önlerine geçilemez güçler yapmışlardır. Üstelik bu durum onları sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda siyasi açıdan da dünyada söz sahibi bir konuma getirmiştir. Örneğin Microsoft'un kurucusu Bill Gates'in yaklaşık elli kadar az gelişmiş ülkenin toplam GSMH'sı kadar sermayeye sahip olduğu birçok kişi tarafından bilinmektedir. Bugün dünyanın %83'ü, geri kalan

¹⁴ Bulutoğlu, s. 104-105.

¹⁵ İnsel, s. 147.

%17'lik bir güce bağımlı şekilde yaşamaktadır¹⁶. Bu şekilde hem ekonomik hem de siyasi açıdan güç sahibi olan büyük sermaye karşısında emeğin haklarını koruyamaması ve kazanılmış haklarını da kaybetmesi içten bile değildir.

Büyük sermayenin çok çeşitli oluşturulma şekillerinden bahsedilebilir. *Üstelik bunların bazıları neo-liberalistler tarafından devletlerin resmi kurumları haline getirilmişlerdir.* İlk olarak **özelleştirme** politikalarıyla birçok büyük ölçekli kamu kuruluşu büyük sermaye sahiplerinin eline geçmiştir ya da dolaylı yoldan büyük sermayenin acente şirketlerinin elindedir. Dünya büyük sermayesinin acente şirketleri, ülkelerin yerel büyük şirketleridir. Bugün birçok ülkede sermayeyi destekleme kurumları devletin resmi kurumları halindedir. Buna karşılık bazı yazarlar¹⁷, özelleştirmeyi ekonomik etkinliği artıran kutsal bir buluş olarak görmektedirler.

Bugün Devlet'in büyük sermayeyi yaratan, sonradan kurulmuş bir başka neo-liberalist resmi kurumu da **rekabet kurumu**dur. Rekabet kurumları sermayenin emek karşısında dengesiz büyümesini önlemek gibi her hangi bir sosyal sorumluluk taşımazlar. Bilakis, rekabetin önünü açıcı bir amaç benimsemektedirler. Türkiye Rekabet Kurumu'nun resmi internet sitesinde, "*rekabet kurumu haksız rekabeti önler mi?*" sorusuna kurumun verdiği cevap şöyledir:¹⁸

"..Rekabet Kanunu'nda yasaklanan davranışlar için "haksız rekabet" kavramının kullanılması yanlıştır. Rekabet kuralları, rekabeti kısıtlayıcı, bozucu ya da önleyici teşebbüs ya da teşebbüs birliği davranışlarını yasaklamaktadır.."

Gerçekten de, neo-libearalist rekabet anlayışı haksız rekabetle uğraşmamaktadır. Çünkü zaten neo-liberalizmin kendisi haksız bir rekabet üstünlüğünü benimsemektedir.

Görüldüğü gibi, güçlenen büyük sermaye karşısında emek siyasal ve ekonomik yetkinliğini yitirmeye başlamıştır. Çünkü bu güç karşısında devlet bile duramamaktadır.

¹⁶ Manisalı, **Büyük Sermaye**, s. 118.

¹⁷ Nazım Güvenç, **Türkiye ve Küreselleşme**, BDS Yay., İstanbul, 1998, s. 247.

¹⁸ Bu metin, Türkiye Rekabet Kurumu, Resmi İnternet Sitesi, "Sıkça Sorulan Sorular" bölümünden alınmıştır. Erişim için: <http://www.rekabet.gov.tr/sorular.html> (23.01.2004).

1.1.2.4. Yeni Yönetim Tekniklerinin Emegi Güçsüzleştirilmesi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan talep yönlü üretim, yoğun ve seri bir üretim rejimini gerektiriyordu. Önce Taylorizmin getirdiği, işçinin belli bir sistem içersinde düzenlenen standart işi, daha sonraları Fordizmle birlikte sabit kalan işçinin önünden geçen işe (bant sistemine) dönüştü. Düzenli ve yoğun bir emeği gerektiren bu üretim modelleriyle emeğin sınıf bilincini tam manasıyla yakaladığı ve kapitalist karşısında güçlenmeye başladığı görülür.

1970'li yıllara gelindiğinde kapitalistin Fordizmi kırmaya çalıştığı ve bu çabalar sonrasında ortaya yeni üretim ve yönetim tekniklerinin çıktığı görülür. İlk olarak emeği birbirinden bağımsızlaştırma ve farklılaştırmaya yönelik organizasyonun düzenlendiği Toyota fabrikasında, yeni bir üretim sistemi doğar: **Toyotizm**. Daha az istihdamla daha çok üretimi amaçlayan benzer sistemlerin¹⁹ toyotizm ile birlikte gün be gün ortaya çıkmasıyla, emeğin istihdam, ücret ve örgütlenme yapılarında köklü değişimler ortaya çıktığı görülmüştür. Ücretli emeği bölen **kalite kontrol çemberleri**, marjinal verim rekabetiyle birbirleriyle rekabet eden işçiler yaratan **reengineering** gibi sistemleri bunlara örnek olarak göstermek mümkündür. Öte yandan Batı'da iyice yaygınlaşan **tele-çalışma**, **kısmi süreli çalışma** ve **çağrı üzerine çalışma** gibi modeller de ücretli emeği neredeyse tümünden yok etmeye başlamıştır. Öyle ki her üçü de, emeği hem bireyselliğe hapsetmekte hem de zamana ve mekana göre dizayn edilmiş sosyal hakları ortadan kaldırmaktadır.

1.2. EKONOMİ DÜZENİNİN YENİ BOYUTU VE DEVLET

Sosyal devletin hukuk devletinden en büyük farkı, hukuk devletinin aksine sınıf çatışmasının tam ortasında oturmasıdır²⁰. Ancak, sosyal devlet yoksa hukuk devleti de yoktur. Çünkü emek, anayasanın en büyük kurucularındandır. Yine de buna rağmen kapitalist, bu riski bile bile, sosyal devletin varlığını ortadan kaldırmayı ilk temel görevi olarak belirlemiştir.

¹⁹ Insel, s. 49-51.

²⁰ Hardt ve Negri, s. 114.

Sosyal devlet yüzyıllardır, “devlet, etkin ve yetkin olsun mu, yoksa olmasın mı” sorularıyla sürekli bir git-gel süreçleri yaşamıştır. Devlet’in 1929 liberalizm kriziyle ekonomi için bir kurtarıcı, 1970’ler krizleriyle de ekonominin karşısında bir engel olmasına anlam vermek güçtür. 1930 sonrası sosyo-ekonomik yapıdaki mükemmeliyet, neredeyse yarım yüzyıl sürmesine rağmen ortaya çıkan krizin Devlet’e atfedilmesi pek akla yatkın bir durum arz etmemektedir. Kaldı ki, devletin yerine ikame edilen neo-liberal düzenin sonuçları ortaya çıkınca bu iddialar biraz daha doğruya yaklaşmaktadır. Ortaya Devlet’in küçültülmesinin bir gereklilik mi, yoksa bir senaryo mu sorusu çıkmaktadır. Eğer serbest (rekabetçi) piyasa düzeni devletin başaramadığını başarabilirdiye o zaman bu bir gereklilik idi. Oysa görülüyor ki, çözüm için öne sürülen projenin başarısızlığından ve böylece, daha önceden planlanmış durumu (senaryoyu) teşhir etmekten başka bahsedilecek bir şey olmamaktadır.

Devlet dünyanın her yerinde (hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde) başarıyla küçültülmüştür. Bu durum üç aşamada gerçekleşmiştir.

I. Gelişmekte olan ülkelerde devletin küçültülmesi sonucunda kamu açıklarında büyük bir rahatlama görülmesi gerekirken manzara onu göstermemektedir. Öyle ki sosyal yönü zayıflayan gelişmiş ülkelerin bu kez militarist yönünün (savaş ve silah harcamalarının) yükseldiği görülür²¹. Öte yandan vergi gelirlerini azaltan bu ülkelerin yüksek bir ÇUŞ geliri vardır ve bu gelir açıklarını bu tip dış ticaret gelirleriyle karşılamaktadırlar. Ayrıca bu ülkelerin döviz ve finans gelirleri de tartışılmaz. Buna rağmen toplumun bazı kesimlerinin (vasıfsız çalışanlar ve işsizlerin) yaşamlarının zorlaştığı görülse de bu gelişmekte olan ülkelerdeki kadar vahim olmamaktadır.

II. Gelişmekte olan ülkeler bakıldığında, devletin küçülmesinin ardından kamu açıklarının eskisinden daha fazla arttığı görülmektedir. Küreselleşmeye adapte olmak uğruna, rekabeti kuralsızlaştıran ve tüm kapılarını gelişmiş ülkelere açan bu ülkelerde gelişmişlerin hep bir adım gerisinde oldukları için onların ÇUŞ’larına benzer bir gelir kaynağı olmamaktadır. Bir kere asla,

²¹ İzzet Önder, “Dünya Piyasa Yapılanmasında Devletin Konumu”, Petrol-İş Yılığ 2000-2003, Petrol-İş Sendikası, İstanbul, 2003, s. 91-103.

gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelere “joker” diye tabir edilen birinci sınıf teknolojilerini tahsis etmezler. Bu ülkelerde daima **ikinci sınıf teknoloji** vardır. İkinci sınıf teknolojiyle rekabet edebilmek için aradaki fırsat farkını kapatmanın ilk yolu, işverenlerin üzerindeki vergileri ortadan kaldırmaktır. Ancak bu vergi açıkları, dolaylı biçimde, çoğunluğunu ücretli emek kesiminin oluşturduğu topluma yüklenir. Zaten zayıf olan ve hatta kayıt dışılıkla daha bir silikleşen emekten toplanan vergi, devletin zaruri görevlerini ifa ettirmeye yetmeyecektir. Yani düşük ücret ve kayıt dışı istihdam kamu açıklarını kriz ertesindeki seviyesinden daha yükseklerle çekmektedir.

III. Her iki tür ülkeyi de bir araya getiren üçüncü senaryo ise, devletin küçültülmesiyle zor duruma giren gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere muhtaç olmaya başlamasıdır. Ne var ki, gelişmiş ülkelerin yardımı pek acımasız olmaktadır. II. aşamadaki nedenlerden ötürü kan kaybeden gelişmekte olan ülkelerin kamu açıklarını kapatabilmeleri için bir birinden kötü iki çözüm beklemektedir. Bunlardan birincisi özellikle kamunun yapması gereken işlerin (sağlık, eğitim vs.) yabancı sermayeye devri ve ekonominin lokomotifi olan ve tekel nitelik arz eden büyük işletmelerin satışlarıdır. Bunun neo-liberalist adı **özelleştirme**dir. İkinci yol ise, ki ikisine de birlikte başvurulur, gelişmekte olan ülkelere, onların üzerindeki supra-nasyonel örgütler (IMF, Dünya Bankası) vasıtasıyla **borçlanma**dır. Emeği büyük sermayelere satan özelleştirme de ve emeğin haklarını kiralayan borçlanma da, sorunları artık, devlet kabiliyetinin dışına taşımaktadır. Diğer taraftan vergi ve sosyal güvenlik mekanizmaları da kapitalistin elinden alınıp, emeğe yüklenmektedir. Bugün Türkiye’de yüzlerce milyarlık vadeli mevduat hesaplarından vergi alınmazken, 303 milyonluk asgari ücretten vergi alınmaktadır. Yine sosyal güvenlik sistemleri de büyük sermayenin hizmetinde büyük artı-değerler haline gelmektedir²². Özel sigortacılık diye anılan bireysel sigortalar, sadece yüksek gelirli (düşük riskli) çalışanlara göre dizayn edildiği için yüksek riskli çalışanların yükü, küçültülmüş

²² İnsel, s. 216.

ve zayıflatılmış olan devlete bırakılmaktadır. Sonuç ise kamu açıkları krizi ve düşük kaliteli sosyal güvenlik hizmetidir.

Görüldüğü gibi, çok çeşitli nedenlerle, küçültülen devletin yeni modeli yerel sermaye ve emek krizlerine olanak tanımaktadır. Buna rağmen Batı kapitalizminin, *“KİT’ler haksız rekabete yol açıyor ve KİT’ler sermayeyi öldürüyor”*²³ gibi veya *“vergiler girişimciliği zayıflatıyor ve emeğin sosyal haklarına ödenen bedeller ekonomik sistemi sekteye uğrattıyor”* gibi söylemlerle, ekonomik etkinliği zayıflatılan devletin en önemli mali kaynakları kurutularak, devletin yerini büyük sermayeye (bir çeşit mülksüz devlet de denilebilir) bırakmak zorunda kaldığı ortadadır. Bunun sonucu ise sermaye odaklı supra-nasyonalizmin egemenliğini kurması ve toplumsal odaklı **ulus devletin** yok oluşudur²⁴.

1.3. EMEK İLE ULUSLAR-ÜSTÜ SERMAYE ARASINDAKİ YENİ ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ

Güç kavramını hakkında buraya kadar bahsedilen birim olarak güç idi ve o güçlerin en büyüğü de devlettir. Oysa **asıl güç**, devlet gücünü yönlendiren ve onu ister kendi çıkarına, ister halkın geneli çıkarına ya da isterse belli bir zümrenin çıkarına kullanabilendir. Devletin yerini devletin üzerine kurulan yeni birimler olsa da, **asıl güç**, birimleri yönlendiren ve birimin altındaki tebaa üzerine kararlar alabilendir. Neo-liberal politikalarla birlikte **büyük sermayenin** güçlenmesi, devletin ve devlet üstü birimlerin endüstri ilişkilerindeki konumunu değiştirmiştir. Daha açık bir dille ifade etmek gerekirse zayıflatmış ve hatta ortadan kaldırmıştır da denilebilir.

Son birkaç yıldır, özellikle kalemi sivri yazarlar ve gazeteciler tarafından söylenegelen ya da teşhir edilen bir takım komplo tezleri göze çarpmaktadır. Gerçekten neo-liberalistlerin davranışlarına bakıldığında, bu akıllara durgunluk veren tezleri sezmek mümkündür. Emeği oldukça yakından ilgilendiren bu durum, ekonomik, sosyal ve siyasal projelerin yanında ağırlıklı olarak kültürel ve yeni deyimleriyle bir *post-modern*

²³ Fukuyama, Güven, İş Bankası Yay., İstanbul, 2000, s. 139.

²⁴ Gencay Şaylan, *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Yay., Ankara, 2003, s. 305.

projenin gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. *Üretilen bu tezlerin temel sorunsalı neo-liberal düzende dünyayı kimin veya kimlerin yönettiğidir. Bazılarına göre dünyayı yöneten bir güç vardır, ve bu “kolları bütün dünyayı sarmış bir ahtapot” gibidir*²⁵.

Emeğin karşısındaki asıl gücü bazı genel kavramlardan ayırmak gerekmektedir. Bu ayrım neo-liberal düzendeki emek sorunu açıklamak adına oldukça **hayati bir noktadır**. Öncelikle her nasıl emek bölümünde gerçek emek süzülüp ortaya çıkarıldıysa aynı şekilde neo-liberalist kapitalisti de süzüp ortaya çıkarmak gerekir. Öyle ki, buraya kadar suçlanan kapitalist, sermaye sahibi olup da, emek çalıştıranların tümünü kapsamamaktadır. Bütün işverenler neo-liberalizm suçlusu olarak nitelenemez. Örneğin Türkiye’de bir işveren örgütü olan Ankara Ticaret Odası neo-liberalizme şiddetle karşı çıkmakta ve bunun uzun vadede yerli işvereni de olumsuz etkileyeceğini söylemektedir²⁶.

Yüzyıllardır süregelen “**Marksist anlayış üzerinden emeğe çözüm arama tekniği**” artık geçerliliğini kaybetmiştir. Neo-liberal düzende ne işçilerin tümü emek, ne de işverenlerin tümü liberalisttir. Bu nedenle emek önce kendisini tanımak, ardından gerçek girişimciyi neo-liberalist girişimciden ayırmak zorundadır. Marksist tikel söylemdekinin aksine işverenlerin tümü emeği sömüren değildir. Bugün sayıları oldukça yüksek olan küçük işletmelerin sahipleri istihdamın önemli bir kısmını sırtlanmaktadır. Eğer Marksist söyleme göre bütün işverenler aynı algılanırsa, bir ÇUŞ ile küçük bir yerli işletme aynı tepkiye tabi tutulacaktır. Bu da ne büyük sermaye sorununu, ne de neo-liberal sömürüyü ortadan kaldıracaktır.

2. NEO-LİBERALİZMİN EMEK POLİTİKALARI

Buraya kadar anlaşılaçağı üzere, kapitalizmin acımasız egemenliğini amaçlayan neo-liberal ekonomik düzen, iktisadi kâr hesaplarına göre kontrol etmek istediğı emeğı sürekli kendisine bağlamak, sahiplenmek ve dolayısıyla köleleştirmek istemektedir. Kapitalistin doyumsuz zenginlik arzusu karşında emeğın zayıf düşmesi için ekonomik,

²⁵ Erol Manisalı, *Ahtapot*, Derin Yay., İstanbul, 2003, s. 43.

²⁶ Sinan Aygün bu konuşmayı 5.Ocak.2004 tarihinde, Star TV, Objektif programı, “AB ve Kıbrıs” konulu tartışmada yapmıştır.

sosyal ve kültürel açıdan çeşitli hedefler belirlenmiştir. Söz konusu devletler, örgütler, entegrasyonlar veya *kişiler* iş planlarının büyük bir bölümünü bu gibi işlere ayırmakta, bu amaca uygun girişimleri ve olayları derhal desteklemektedirler. Komplo tezi imajı yaratmaması için bu senaryoya kanıtlar göstermekte fayda olacaktır.

Batı'nın dünyanın geri kalan kısmı üzerinde uygulamak istediği politikalara yönelik, uluslararası raporlar hazırlama çalışmaları beş yüz yıl öncesine kadar gider. 15.yüzyılda ipek şehri Bursa'da bulunan Floransalı tüccarların sık sık Floransa dükalığı ile mektuplaştıkları belgelenmiştir²⁷. Emeği sahiplenme adına Batı misyonu, 20.yüzyılın ikinci yarısında daha çok görülür. Marshall Yardımları'nın ardından da bağımlı kılınan ülkelere derhal inceleme yapmaları için uzmanlar gönderilmiştir²⁸.

1980 sonrası, özellikle IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların hazırladıkları raporlar, stratejik araştırma amaçlı raporlardır. 2000 yılı sonunda NIC (Amerikan İstihbarat Konseyi) tarafından hazırlanan Global Trend 2015 Raporu'nu buna keskin bir örnek olarak göstermek mümkündür²⁹. Batı kapitalizminin emeğe yönelik neo-liberal politikaları devlet, işçi sınıfı ve kültür alanında etkili olmaktadır.

2.1. SOSYAL DEVLETİN SONU

Amaçlarından biri de emeğin haklarının koruyarak sosyal barışı ve sosyo-ekonomik istikrarı sağlamak olan sosyal devletin, neo-liberalizmle birlikte ortadan kaldırılmaya başlandığı görülür. Özellikle 1990'lı yıllarla birlikte, yukarıda sözü geçen Batı organizasyon ve kuruluşlarının desteklediği veya bizzat hazırladığı araştırma, makale ve eserlerle sosyal devletin altının kazıldığını belirtmek gerekir. Amerikalı akademisyen Thurow'un çok önemli saptaması yapılan girişimlerin anlamsızlığını açıklamaktadır:³⁰

²⁷ Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekeçilik*, İstanbul Üniv. Yay. No. 856, İstanbul, 1960, s. 142-143.

²⁸ Sami Güven, *Türkiye Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa, 1998, s. 127.

²⁹ Erol Manisalı, *Türkiye ve Küreselleşme*, Derin Yay., İstanbul, 2002, s. 53.

³⁰ Lester C. Thurow, *Sıfıra-Sıfır Toplumu*, Çev. N. Himmetoğlu ve D. Erberk, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1989, s. 19.

“..Harvard Üniversitesi mezunlarının toplantısında ekonomik büyümeyi hızlandırma sorunu üzerine bir konuşma yapmam istendi. ..Tesis ve donanım yapılacak yatırımı GSMH’nin %10’undan %15’ine yükseltmek için kimlerin gelirini kısılabileceğimi sordum. Çabucak bir el kalktı ve sosyal yardımların kesilmesini önerdi.. oysa bu gelir GSMH’ın %1,2’sini oluşturuyordu. Geri kalan %3,8’i finanse etmek için kimin gelirlerinden kesilecekti..”

Gerçekten dünyanın diğer ülkelerinde rakamlar farklı olsa da, orantılar birbirine çok benzemektedir. Türkiye’nin 1998’de GSMH’si 225 milyar dolarken, DİE verilerine göre aynı yıl sağlık harcamaları yaklaşık 7 milyar dolardır. Sosyal yardımların miktarı yaklaşık 3 milyar dolardır. Bu da toplam %4,44’lük bir orana tekabül eder. Neo-liberalist kaynaklar sosyal refah programlarını gayri safi milli hasıladaki oranın %30’u olarak gösterirler. Birçok ülke için de bu rakam gösterilmektedir. Oysa bu orana işçinin ve işverenin ödemesi gereken miktar dahildir. Burada durum bir hak tartışmasına kayar, ki o da farklı bir meseledir. Buna karşılık hiçbir neo-liberalist Türkiye’deki teknolojik araştırma ve geliştirmelere ayrılan payın %0,2 / GSMH olmasıyla ilgilenmemektedir.

Bugün sosyal devletin sonu hazırlanırken, böylelikle devletin yasalarında yer alan sendika, toplu sözleşme, grev ve lokavt gibi kurumlar, boş zaman ve ücret gibi hakların da sonu hazırlanmaktadır. Sağlık, yaşlılık ve iş güvencesi gibi haklar zayıflatılmak istenmektedir.

2.1.1. Ücretlerin Düşürülmesi

İkinci bölümde Tablo.1’de, ücretlerin milli gelirden aldıkları paya bakıldığında, yaklaşık 35 milyon olan maaş+ücretli nüfus milli gelirin ortalama %25’ini alırken, yine yaklaşık 6 milyon olan sermaye sahibi nüfusun, milli gelirin ortalama %60’nı aldığı görülmüştür. Bu göstergeler neo-liberalist politikalarla birlikte emeğin kapitalist karşısında ne derece zayıflatıldığının kanıtıdır.

Özellikle Tablo.1’de göze çarpan nokta 1983 yılından sonra ücretlilerin payının %30’lardan %20’lere düşmesi; buna karşılık kapitalistin payının %30’lardan %60’lara

çıkmasıdır. 1983 yılı Özalıcı değişimin yaşandığı neo-liberalist yılların başlangıcıdır ve dönemin başbakanı olan Özal'ın en çarpıcı sözü, “*sosyal devletin modası geçmiştir*” sözüdür. Bundan ötürü denilebilir ki, neo-liberalizm, emeğin fakirleştiği buna karşılık kapitalistin zenginleştiği gayri adil bir sosyo-ekonomik düzendir.

Ücretlerde yaşanan bu keskin düşüş, her ücretli çalışan için geçerli değildir. İkinci bölümde emeği tanımlarken de belirtildiği gibi ücretli çalışan olduğu halde “gerçek anlamda” emek kapsamına girmeyen çalışanlar da vardır. İnsel bunlara “liberal ekonominin baronları” yakıştırmasını yapmaktadır³¹. Son yirmi yılda işletme içindeki ücretler arasında neredeyse 20 kata yakın bir farklılaşma görülmektedir. Özellikle icra müdürü, genel müdür ve personel müdürlerinde görülen bu büyük ücret artışının karşılığında onlar tarafından emeğe büyük bir baskı uygulanmaktadır. Öte yandan yeni çıkan iş yasalarında da bu görevleri yapanlar işveren vekili olarak tanınmakta³² ve böylece kendilerine emeğe karşı baskı kurmaları için geniş yetkiler sunulmaktadır.

2.1.2. Çalışma Sürelerinin Yükseltilmesi

Çalışma sürelerini yüksekliği ücretle yakından ilişkilidir. Eğer ücretler düşük seviyelere çekilirse, kapitalist için fazla çalışmanın maliyeti azalacaktır. Neo-liberalist politikaların 1990'lı yıllara kadar çalışma sürelerinde emeği istediği gibi kullanabilmeyi, ücretleri düşürerek başarmıştır.

Eski iş yasasına göre, haftada 45 saatin üzerinde olan çalışma saatleri ücretin bir buçuk katı üzerinden hesaplamaya tabi tutulmaktaydı. Neo-liberalizmin 1990'lı yıllarla birlikte çalışma sürelerindeki bu 45 saat engelini kırmaya çalıştığı görülür. Bunun da en belirgin faaliyeti çalışma sürelerinde esneklik adı verilen fazla çalışma sınırını ortadan kaldırmadır. Çalışma sürelerinde esneklik aynı zamanda eksik istihdama olanak tanımaktadır, ki bu da emek için bir kayıptır.

³¹ İnsel, s. 171.

³² Eskiden iş yasasını muhatap alan işveren vekili, sadece Genel Müdür idi. Oysa 10.Haziran.2003'te yürürlüğe giren 4857 Sayılı İş Kanunu'na göre işçi üzerinde karar verme yetkisi olan herkes (örneğin Personel Müdürü, Personel Şefi, Genel Müdür Yardımcısı gibi işçiler de) bu sıfatı almıştır.

Öte yandan çalışma sürelerinde esneklik, emeğe dengesiz çalışma süreleri sağlayarak onun fizyolojik dengesini de alt üst etmektedir. Bilindiği gibi emek gücü, sermayeden farklı olarak biriktirilemez ve birden tüketilemez. Bu emeğin insani yönünden kaynaklanan bir durumdur. Oysa yeni çalışma koşullarındaki *“sıkıştırılmış iş günü, haftası veya ayı”* ya da *“çağrı üzerine çalışma”* emek gücünün kapitalistin keyfine göre gerektiğinde kullanılmayıp, gerektiğinde örneğin günde 16, 18 saate kadar kullanılmasına olanak tanımaktadır. Bu sayede emek hem dengesiz bir yaşama terk edilmekte, hem de kapitalistin işine adadığı hayatı için ücret almayıp sadece emek gücü için ücret almış olmaktadır. Oysa emek kapitalistin işine emek gücüyle değil tüm hayatıyla bağlıdır. Teoride olmasa da pratikte dinlenme zamanında bile işe çağırıldığında, gitmek zorundadır. Ayrıca emek kapitalistin işine hayat riskiyle de bağlıdır. Belli bir saat çalışmadan sonra beyni yorulan emeğin iş kazası yapma riski daha fazladır. Bugün çalışma hayatında çoğu iş kazası tutanağında işçini işe başladığı saat, eğer fazla çalışmayı gösteriyorsa, daha ileriki bir saat olarak yazılmaktadır. Yasalar her ne kadar buna izin vermese de, neo-liberal ekonomik düzenin getirdiği işi kaybetmek korkusu işçiye her türlü belgeyi imzalamaya zorlamaktadır.

İş kazası tutanağındakine benzer bir uygulamanın, fazla çalışma için işçinin rızasını alma konusunda yapıldığı görülmektedir. Yine her ne kadar yasa işçiye (olağanüstü haller hariç) fazla çalışmama hakkı tanısa da, neo-liberal ekonomik düzenin getirdiği koşullar emeğe bu hakkı tanımamaktadır. İşverenler, her yılın ocak ayında işçilerine fazla çalışmayı kabul ettiğine dair belge imzalatırlar. Örgütlenmemiş bir emek için böyle haksızlıklara itiraz etmek, işsiz kalmakla aynı anlamdadır.

Bazı yazarlara göre çalışma sürelerinin düşmesi, kapitalistin emeği sahiplenmesini zayıflatan en büyük etmenlerdendir³³. Tersî, çalışma süreleri yükseldikçe emek daha da kapitaliste bağlı olmaktadır. Öyle ki, emeğin serbest zamanı artıkça bu kendisine bağımlı emek olma dışında kimlikler bulma olanağı da sağlayacaktır.

³³ İnsel, s. 53.

2.1.3. Sosyal Hakların Ortadan Kaldırılması

Neo-liberalizm, klasik iktisatta olduğu gibi emeği hayatıyla değil emek gücüyle satın aldığını iddia etmektedir. Bu yüzden neo-liberalizmde kapitalist, emeğin çalışması dışındaki hayatıyla pek ilgilenmek istememektedir. Bugün emeğin birçok sosyal hakkı çeşitli şekillerde ortadan kaldırılmak istenmektedir.

Sosyal güvenlik sistemlerinin neo-liberalizmle birlikte ortadan kaldırılmaya veya etkinliğinin azaltılmaya başladığı görülmektedir. Kapitalistin devlete karşı en çok baskı uyguladığı konu, sosyal harcamaların yatırımları yavaşlattığı mazeretidir. Bunun altında yatan anlam, yatırımların değil zenginliğin yavaşladığıdır. Emek hakları konusunda görüldüğü gibi, emeğin sosyal hakları onu kattığı değerin bir parçasıdır. Çünkü emek sağlıklı olduğu sürece, dinlenebildiği sürece, işine ve geleceğine güvenebildiği sürece, kısacası yaşayabildiği sürece üretebilmektedir.

Bugün Avrupa'nın birçok ülkesinde haftalık çalışma süresi sınırı 40 saattir. Bu süre Danimarka'da 38 saattir. Ülkemizde ise 45 saattir. Kaldı ki, birçok yasal sınırlamanın ihlalinde olduğu gibi, örgütlenememiş (sendikasız) emeğin haftada 100 saate kadar çalıştığı görülmektedir. İşverenler bu yasa ihlalinde kaçınmak için artan süreyi maaş bordrolarında göstermeyerek kısmi kayıt dışı ödeme yoluna gitmektedirler. Bazı büyük işletmelerde ise sırf bu uygulamanın anlaşılmasında için maaşlar banka kanalı yoluyla ödenmeyip elden verilir.

Avrupa'da hafta tatillerine bakıldığında, Avusturya'da bu en geç Cumartesi saat 13.00'dan itibaren. Belçika ve Lüksemburg ve Portekiz'de Pazar günleri çalışmak yasaktır. Hollanda'da bir yıl içerisinde en az 13 Pazar günü çalışmak yasaktır. İspanya'da da hafta tatili en az 1,5 gündür. Emeğin haklarını en iyi tanıyan ve kişi başına milli geliri 24.852 USD (2002) olan İsveç'te ise Cumartesi ve Pazar günleri hafta tatilidir. Tüm bu verilere³⁴ karşılık neo-liberalizmin uygulanmakta olduğu ülkelerde emeğin boş zaman hakkı hiçe sayılmaktadır.

Bugün emeğin kazanmak istediği en büyük haklardan biri de “iş güvencesi”dir. İş güvencesinin en basit dille anlatımı, “yarın da işim olabilecek mi” bulanıklığını

³⁴ TİSK, İş Kanunu Tasarısı ve AB Uygulamaları, Yayın no: 231, Ankara, 2003, s. 37-38.

ortadan kaldırmaktır. Üstelik iş güvencesizliğinin emeğe bir diğer büyük kaybı da kapitalist karşısında güç kaybetmesidir. Böylelikle iş güvencesizliği emek için iki boyutlu bir sosyal olumsuzluk yaratmaktadır. Hem güven eksikliğinin vermiş olduğu mutsuzluk, hem de işi kaybetmeme korkusu ile sosyal haklardan vazgeçmedir. Avrupa'nın bütün ülkelerinde işten atılmak zor, işe geri alınmak mümkün ve fesihte yargı denetimi vardır. Ancak AB'nin iş güvencesi kriterlerini kıstas olarak almak, neo-liberalist ekonomik yaklaşımda iş güvencesini sağlamakla eş anlamlı değildir. Rakamlara bakıldığında Avrupa Birliği ortalama işsizlik oranının 2001'de %7,4 iken 2003'te %7,7'ye çıktığı görülmektedir. Son araştırmalara göre bu oran 2003 Temmuz ayı için %8,1'dir³⁵. Göstergelerin en çarpıcı tarafı ise 15 üye ülkeden Finlandiya ve İsveç'te işsizlik oranının düştüğüdür. Bu iki ülkenin en büyük özelliğine bakıldığında sosyal devlet olarak başarılı, gelir dağılımı adil ve emek örgütlenmesinin çağdaş bir biçimde sağlandığı göze çarpmaktadır³⁶.

Esnek çalışmaya bakıldığında emeğin sosyal haklarını nerdeyse tamamen ortadan kaldırdığı görülebilir. Çalışma sürelerinin esnekleştirilmesi emeğin yıllık izin, doğum izni ve ölüm izni gibi izin haklarını sona erdirebilmektedir. Yine esnek çalışma süreleri, mesaiyi uzatırken, fazla mesai ücretini de ortadan kaldırabilmektedir. Ücret esnekliğine bakıldığında aynı olumsuz sonuçlarla karşılaşmak mümkündür. Ölüm, doğum, yıllık izin gibi ücretli izinler bu sayede ücretsiz hale gelmektedir.

Görülüyor ki, yasalarda her ne kadar sosyal haklar tanınsa da, uygulamada sosyal haklar amacına ulaşamamaktadır. Bu olumsuzlukların, sadece emeğin sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik yaşamını değil, büyüyen işsizlik gibi olgularla ekonominin de gidişatını sekteye uğrattığı görülmektedir.

³⁵ EUROSTAT, <http://www.eurofound.europa.eu/2003/10/inbrief/eu9710155n.html> (22.01.2004).

³⁶ Bkz., Aysen Tokol, Avrupa Topluluğuna Üye Ülkelerde Sendikal Hareket, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 1993.

2.2. ÖRGÜTLÜ EMEĞİ ORTADAN KALDIRMA

Marksist düşünceye göre emeği örgütlemek için gereken tek şey onlara sömürdüklerini anlatmaktır³⁷. Ne var ki, sosyalizmin 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde atağa kalkmasıyla birlikte, liberalistlerin sosyalizmi zayıflatmak için çeşitli projeler geliştirmeye başladığı görülmektedir. Sovyetler Birliği ile ABD arasında geçen “Soğuk Savaş”ın en büyük etkinliği, emeğin örgütlenmesini yıkmaktır. Amerikan imajını sevdirmeye çabalarının, Sovyet komünizminin dünyaya kapılarını kapatmasıyla daha da kolaylaştığını söylemek mümkündür. Hızla büyüyen Batı hayranlığı, kapitalist Batı’ya iyi bir finansman kaynağı sağlamış, tüketilen ürünlerden giyilen pantolonlara, Amerikan filmlerinde eleştirilen SSCB’den, geri kalmış ülkelerin kapılarını Batı kapitalizmine açmalarına kadar bir çok neden sosyalizmin popülaritesini kaybettirmiştir. Akabinde ise ABD, Fukuyama’nın deyimiyle isyan edilen imparatorluktan, hürmet gören bir imparatorluk haline gelmiştir³⁸.

Tüm sosyo-kültürel etkilerin yanında asıl büyük darbe dünya ekonomik revizyonuyla yapılmıştır. Batı neo-liberal revizyonunun, iflas eden sosyalizmin ardından tek alternatif olduğu görülmekte, daha doğrusu gösterilmektedir. Özellikle geri kalmış Asya ülkelerine düz mantık çerçevesinde başarının liberalizm sayesinde yakalanacağı kabul ettirilmesi, Batı yaşam ve çalışma tarzını başarılı bir şekilde yerleştirmiştir.

Kapitalist Batı yaşam ve çalışma tarzının en büyük özelliği **bireysellik, farklılık ve çeşitlilik**dir. Farklılık ve çeşitliliğin sadece bireyin kendisine öngörüldüğü söylenemez. Yaşam biçimi yanında *çalışma biçim ve süreleri ve ücret gibi bir çok kurumun da çeşitlendiğini* görmek mümkündür. Özellikle yönetim bilimleri aracılığıyla aşılana bu fikirlerin, başarı anahtarı olarak tanıtılmaya çalışıldığı³⁹ görülmektedir. Ekonomik üstünlüğün kapitalistin eline geçmesinin ardından sevdiren bireysellik, emeğin tek parça haline gelmesini kusursuz bir şekilde gerçekleştirmiştir. Böylelikle

³⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Communist Manifesto**, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1948/communist-manifesto/index.htm> (12.10.2003).

³⁸ Francis Fukuyama, **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Çev. Z. Dicleli, Gün Yay., İstanbul, 1999, s. 236-238.

³⁹ Robert H. Rosen, **İnsan Yönetimi**, Çev. G. Bulut, MESS Yay., İstanbul, 1998, s.38.

artık neo-liberal ekonomik düzende sendikacılığın, toplu pazarlığın ve hatta gerçek anlamda emek kavramının yok olduğu görülür.

2.2.1. Ölçek Ekonomisinden Küçük İşletmelere

Şüphesiz son yıllarda sayıları oldukça artan küçük işletmelerin istihdama ve ekonomiye katkıları oldukça yüksektir. Hatta Türkiye için bir veri sunmak gerekirse, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin ülke istihdamının yarsından fazlasını karşıladığı belirtilmektedir⁴⁰. Bu durum IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların küçük işletmeler verdiği önemin en büyük gerekçesi olarak gösterilmektedir. Hatta 2003 yılında yapılan bir anlaşmayla Dünya Bankası tarafından Türkiye'deki küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) orta vadeli finansman imkanı çerçevesinde yaklaşık 300 milyon dolarlık bir kredi sağlanmıştır.

İstihdam açısından bakıldığında KOBİ anlayışının desteklenmesi gerektiği söylenebilir. Ancak ortak özelliklerine bakıldığında az işçi çalıştırdıkları için emek açısından bir dağınıklık düzeni arz etmekte olduğu görülebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, KOBİ'lerin yukarıda sözü geçen üç önemli kavramı da (bireysellik, farklılık, çeşitlilik) desteklediği söylenebilir.

Özellikle emeğin hakkını araması için gerekli olan *birleşme, örgütlenme ve ortak hareket etme* gibi davranışların parçalanmış işletme ve işyerlerinde mümkün olacağı düşünülemeyecektir. Bazı yazarlara göre de küçük ve orta ölçekli işletmelerde kitle sendikacılığını oluşturmak mümkün değildir⁴¹. Bir kapitalist için bir işçiyi emek tarafından kendi tarafına çekmek, büyük işletmede hiçbir işe yaramazken, örneğin on kişi çalıştıran bir işletmede işçilerin onda birini kendi tarafına çekmekle eş değerdir. Emek, sayısı azaldıkça işverenin karşısında zayıflayacaktır.

Neo-liberalist açıdan olayın emperyalist boyutu, sendikasızlaşmadan daha da vahimdir. Bazı yazarlar, KOBİ'leri dev emperyalizm ahtapotunun kollarına

⁴⁰ Bu bilgiye, www.kosgeb.net, sayfasından ulaşılabilir.

⁴¹ Nurhan Yentürk, "Üretim ve Organizasyon Sisteminde Değişmeler ve Türkiye Uygulamaları" Petrol İş Yılı, Yayın no:36, İstanbul, 1995, s.809.

benzetirler⁴². Teknolojik devrimle birlikte, Batı'daki demir-çelik gibi emek yoğun sektörlerin yerini teknoloji ağırlıklı küçük işletmeler almıştır. Ancak bunlar, emek yoğun olanlardakine nazaran daha fazla kâr sağlarlar. Bağımlı ülkelerde ise sanayileşme, yeni uluslararası işbölümüne bağlı olarak, özellikle emek yoğun hafif tüketim maddelerini üreten sektörlerde ve dünya çapındaki üretimin, daha emek yoğun olan aşamalarında yoğunlaşmaktadır. Uzak Doğu için bu olumsuzluk emek yoğun, sağlıklı çalışmaya kaymaktadır. Zira birçok fakir Uzak Doğu ülkesinde, **ki bu ülkelerin zenginleştiği söylenir ancak zenginleşen emek değildir**, radyasyon yayan mikro-chip ve bilgisayar donanım sistemlerinin çok ucuza üretildiği görülmektedir⁴³. Bugün bilgisayarların yazılım kısımları firmaların bağlı oldukları ülkelerde üretilirken, emek yoğun ve sağlığa zararlı kısımları bağlı ülkelere üretilmektedir. Görüldüğü gibi, KOBİ'lerin istihdamın yarısından çoğunu karşılamalarının altında yatan gerçek neden budur.

2.2.2. Çalışmanın Esnekleştirilmesi

Çalışma esnekliğinin, yukarda görüldüğü üzere, emeğin sosyal güvenliğine olumsuz etkilerinden başka ve daha da önemli bir biçimde emeğin heterojenize hale gelmesini sağladığı görülebilmektedir. İşletmeleri küçülterek emeği bozma yoluna gitmede uygulanan formülle, çalışmayı esnekleştirmede uygulanan formül aynıdır: *Bireysellik, farklılık ve çeşitlilik*. Emeğin örgütlenmesini olanaksız kılan bu davranışları çalışma süre ve tekniklerinin ve ücretin neo-liberal değişiminde görmek mümkündür.

Çalışma sürelerinde esneklik modellerinin, özellikle kısmi süreli çalışmanın, işçileri işletmeye bağlayıcı diğer bütün etmenlerden koparıcı bir etkisi olduğu görülür. Örneğin kısmi süreli çalışan işçilerin iş arkadaşlıkları yoktur, olsa bile zayıf olmaktadır. Öte yandan hak ararken de çalışma sürelerinin ve ücretin farklılaşmasından ötürü ortak hareket etme olanağı zayıflamaktadır.

Çalışma tekniklerinde esnekliğe bakıldığında, özellikle performans yönetiminin işçileri kendi aralarında rekabete sürüklediği görülecektir. Kalite kontrol çemberleri,

⁴² Ronaldo Munck, *Emeğin Yeni Dünyası*, Çev. M. Tekçe, Kitap Yayınevi Yay., İstanbul, 2003. s. 95.

⁴³ Kenan Bulutoğlu, *Yöresel ve Küresel Para Krizleri*, Batı Türkeli Yay., İstanbul, 2002, s. 105.

öneri yapma gibi daha birçok sayılamayan teknikler, işçiyi bölücü bir etki yaparlar. Emek kendi namına çalışmayı unutup bütün performansını kapitaliste adamaya başlamıştır. Bir teknik buluşu önermenin karşılığında emek küçük bir karşılık alırken, kapitalist o buluşun faydasından uzun yıllar istifade etmektedir.

Aynı şekilde, ücret esnekliği için de emeği açık bir biçimde heterojenize ettiği söylenebilir. Performans, prim gibi çeşitli kavramlar türetilip emek ücretlerin birbirinden farklı hale getirilmesi ücret pazarlığında emeği bireysel davranışa itmektedir.

2.2.3. Sendikacılığın Zayıflatılması

Şüphesiz son on yıldaki sendikalaşma oranının yarı yarıya düşmesinin bazı nedenlerinin olacağı kesindir. Bunun en büyük zanlısı olarak görülen neo-liberalizmin buraya kadar zikredilen sonuçları emeği dağıtıcı etki yaparak bir şekilde dolaylı yoldan sendikalaşmayı zayıflatmıştır. Ancak bir de doğrudan sendikal harekete yapılan müdahaleler vardır ki, böylelikle neo-liberalizmin emeği tümünden sahiplenmek istediği görülmektedir.

1990'larla birlikte Batı'da ve özellikle Amerika'da sendikacılık anlayışına karşı büyük bir savaş başlatılmıştır. İşvereni emeğe karşı koruyan personel departmanının yerini, sendikalara alternatif olarak geliştirilen insan kaynakları departmanının almasıyla birlikte, aynı zamanda sendikacılığın da topluma sevimsiz, çatışmacı ve **huzur bozucu** bir anlayış olduğu öğretilmeye çalışılmıştır. Sendikaları “yanlış kahraman” olarak nitelendiren Amerikalı yazar Pfeffer'a göre sendikacılık, artık toplumsal uzlaşmayla bağdaşmayan ve komünizm anarşisinden güç alan üretimi yavaşlatıcı bir etmen olarak tanıtılır⁴⁴. Ona göre McGregor'un X kuramı ve Y kuramları doğrudur ve sendikalar çalışmayı sevmeyen işçilere hizmet ettikleri için X kuramını desteklerler. Yine ona göre Y kuramı bireye başarabilme amacı ve üretebilme hazzı verir ve insan kuramlarla *yönetilebilen* ve *yönlendirilebilen* bir aygıttır. Fakat burada Pfeffer çok önemli bir noktayı yok sayar. O da madem Y kuramına göre işçiyi işe

⁴⁴ Jeffrey Pfeffer, *Rekabette Üstünlüğün Sırrı İnsan*, Çev. S.Gül, Sabah Yay., 1999, s. 75.

sevdirmek için ona bir şeyler vermek gerekir; ancak bu hiçbir zaman, işçinin üretimdeki katma değerinin tam karşılığını vermek olarak düşünülmemiştir.

Performans ücreti gibi bu tip ücret modellerinin ortak özelliği bir işçinin diğer iş arkadaşına göre “ne kadar fazla çalıştığı”na bakmasıdır. Başlangıçta ücreti adil bir seviyeye getirmeden yola çıkılan bu modelde ücret asla gerçek değerini bulamayacaktır. Sendikalar gibi gerçek değeri arayan mekanizmalar olmadıkça da bu durum hep böyle devam edecektir. ***Öyle ki sendikalar, emeğin ürettiği ürünlerin kapitalist tarafından belirlenmiş fiyatlarını hesaplayarak işçinin bu fiyat koşullarında hak ettiği hayatı yaşayabilecek kadar bir ücreti almak için çaba gösterirler.*** Keza hak edilmişin üzerinde alınan bir ücret doğal olarak kapitalistin üretim yapmasını engelleyecektir. Çünkü Smith de kabul eder ki, gerçek ücret emek miktarının ta kendisidir⁴⁵. Bu şekilde her bir işveren yüksek ücreti kabul etmektense (lokavt örneğindeki gibi) üretim yapmamayı tercih edecektir. Bu denge, işçinin çalışmayı kabul etmesiyle, işverenin üretim yapabilmesi sınırında dengeye gelir. İşte yanlış kahraman olarak nitelenen sendikanın, doğal ücret teorisine meydan okuyan ***gerçek hak teorisi*** budur.

2.3. EMEĞİN YENİ TÜR BAĞIMLILIĞI: HEDONİZM

Kelime karşılığı olarak *hazcılık* anlamına gelen hedonizmin temelini McGregor’un Y kuramına dayandırmak mümkündür. Ancak gerçek anlamda bunun hazcılık olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Y kuramının ana amacı bireyin çalışma arzularını uyandırmaktır. Oysa gerçek anlamda hedonizm, tüketme arzusunun amaçları.

Uygulamada hazcılığın ilk örneği, dönemin en zengin kapitalisti olan Ford’un uyguladığı sekiz saat – beş dolar uygulamasıdır. O dönemde Ford talebi artırmaya yönelik bir düşünce geliştirir. Ona göre bir işçi iyi bir üretici olmanın yanında, aynı zamanda iyi bir tüketici olmalıdır da. Bu yüzden işçilerini sekiz saat çalıştırıp mutlu bir hayatın ne olduğunu öğrenmeleri için onlara geniş boş zaman imkanı tanır. Hatta bununla da kalmayıp evlere sosyal uzmanlar gönderir. Talebin daha çok artmasını

⁴⁵ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, Çev. A.Yunus ve M. Bakırcı, Alan Yay., İstanbul, 1997, s. 50.

amaçlayan Ford tüketimi ateşleyici o ünlü sloganını atar: “*Her aileye bir otomobil!*”. Daha sonraki gelişmeler bakıldığında Ford’un planının işlediği görülmüştür. Tüketim arzusu ateşlenen emeğin çalışma ve boş zaman tercihlerinde bir takım değişiklikler göze çarpar. Emek kapitalistin ateşlediği arzularına ulaşabilmek için artık zorla değil kendi isteğiyle fazladan çalışmaya başlayacaktır. Böylelikle emeği çalışmaya zorlamada yeni bir dönem başlar.

Kültürel adı *postmodernizm* olan bu yeni yaşam tarzının emeğinin sonunu hazırladığı, sosyalist düşünürlerin gözünden kaçmamıştır. O dönemde hükümlü olan ünlü düşünür Gramsci’nin uyarılarının pek dikkate alındığı söylenemez⁴⁶. Çünkü tükenen arzuların yerini yenileri almakta; Ford sloganını bu kez “*Herkese bir otomobil*” olarak değiştirmektedir.

Bugün artık Batı’dan desteklenen tüketim çılgınlığını görmek mümkündür. Bu tüketim çılgınlığının bilinmeyen en çarpıcı etkisi, **toplumsal hipnoz**dur. Özellikle genç nüfus, farkında olmadan bazı medya kanalları aracılığıyla Batı emperyalizmin tüketici kitlesi haline gelmektedir⁴⁷. Ünlü olma yarışmalara başvurmak için, halkın neredeyse miting kalabalığı niteliğinde toplanması, kapitalizmin amacına ulaştığını gözler önüne sermektedir. İhtiyaçların idaresi olan iktisat biliminin de felsefesine uymayan bu tip alışkanlıkların, gelişmekte olan ülkelerde bireysel, ailevi ve toplumsal krizlere neden olduğu/olacağı aşikardır. İthalatı ateşleyici nitelikte olan bu sistem, emeği belki de kapitaliste bağlayan en etkili yöntemdir. Mobil telefon, bilgisayar ve hatta sigara gibi Batı tekelinde olan ürünlerin, her aileye ve daha sonra her aile ferdine tahsis edildiği görülebilmektedir.

Toplumları arzularından bağlanmanın, emperyalist ülkeler için iki amacı vardır. Birincisi istenildiğinde asla verilemeyeceği, hatta güçlü bir orduyu gerekli kılan ulusal **jeo-stratejik kaynaklar**dır⁴⁸. İkincisi ise, yine istenildiğinde verilemeyecek olan ve yine üretim için büyük değere sahip olan **ucuz emektir**. Bugün dünyadaki bütün tüketici kredileri ve kredi kartları Batı emperyalizminin denetimi altındadır. Artık her ücretli, ücretinin büyük bir kısmını önceden tüketmiş olduğu, kredi kartı, telefon, gaz gibi

⁴⁶ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, Çev. S. Savran, Metis Yay., İstanbul, 1997, s. 39.

⁴⁷ Paul Virilio, *Enformasyon Bombası*, Çev. K. Şahin, Metis Yay., İstanbul, 2003, s. 70.

⁴⁸ Omur Öymen, *Türkiye’nin Gücü*, Doğan Yay., İstanbul, 1999, s. 358.

faturalara, dayanıklı tüketim malı taksitlerine veya ev kiralarna ayırmaktadır. Önceden tüketip sonra ödeme bir tip borçların kölesi olmaktır. Uygulamada maalesef olumlu sonuç veren “*Uzak Doğu Borç Köleliği*” örneği artık bütün dünya emeği için büyük bir tehlikedir⁴⁹. Özellikle eğitim seviyesi düşük olan bireylerin düştüğü bu tuzak onları kapitaliste bağımlı işçiler haline getirmektedir.

Yine son olarak, Batı tüketimini destekleyen bir başka ilginç yöntem de toplumsal değerleri yozlaştırarak batılılaştırma projesidir. Dil, kültür ve sosyal değerleri, sinema ve reklam filmleriyle bozarak **tüketiciye göre ürün yaratmanın** yerini, **ürüne göre tüketici yaratma** almaktadır. Türkiye bu kültür yozlaşmasına gizli veya açık olarak maruz kalan ülkelerden biri olarak gösterilebilir. Ulusal kültürün en önemli kurumlarından olan Türk Dil Kurumu’nda 2004 yılı itibariyle *on altı* Amerikalı danışman bulunmaktadır.

Sonuç itibariyle neo-liberalizm ile birlikte emeğin çok çeşitli kollardan ucuza sahiplenilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bazılarının emek tarafından bilincine varılması gerekirken, bazıları da devlet tarafından gerekli önlemlerin alınmasını gerektirmektedir. Yine bazıları kısa vadede önlenebilecek iken, bazıları için maalesef uzun uğraşlar vermek gerekecektir. Sonuç olarak gerekli taraflarca gereken önlemler alınmadıkça, sadece emeği değil toplumun tamamına yakını derinden etkileyecek sonuçlarla karşılaşmak kaçınılmaz olacaktır.

3. NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN SONUÇLARI VE KRİZ

Buraya kadar bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere, 1980’li yıllara yaklaşılırken, devlet müdahalesinin ekonomik krizlere neden olduğu bahanesi, ardından 1980’lerle birlikte sosyalizmin komünizmle özdeşleştirilmeye başlaması ve soğuk savaş karşısında tutunamaması, her ikisinin de eş zamanlı sonuçlarıyla kapitalist devletler, eski liberal anlayışı yeniden yorumlayarak bağılı olan ülkelere (az gelişmişlere) angaje etmeye

⁴⁹ *Platin Dergisi*, “Borç Kölenin Kamçısı”, Şubat 2003, s. 96.

başlamışlardır. Doğası gereği emeğin aleyhine olan liberal düzenin yeni üretim ve tüketim kültürü (postmodernizm) ve yeni ticaret sistemi (globalizm) ile birleşmesi sonucu, etkileri eskisinden pek farklı olmayan ancak uygulandığında çeşitli farklılıklar görülen neo-liberalizm yaratılmıştır. Neo-liberalist ekonomik düzenin üretim ve tüketim ilişkilerinde yapmış olduğu değişimin kapitalistin lehine, emeğin ise aleyhine oluşu ilk etapta emek için bir takım olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bunun ilk örneği emeğin sosyo-ekonomik krizle karşı karşıya bırakılmasıdır. Ancak krizin boyutu sadece emekle sınırlı kalmamaktadır.

1990'lı yıllarda peş peşe yaşanan ekonomik krizlerin nedenlerini araştıran birçok ekonomist, en büyük nedeninin neo-liberal ekonomik düzenden kaynaklandığı sonucuna varmıştır⁵⁰. Şenses ve Taymaz araştırmalarında IMF politikalarını uygulayan ülkelerin kaçınılmaz bir biçimde krizle karşılaştıklarını görmüşlerdir⁵¹. Öyle ki 2001 Türkiye Krizi'nin en büyük nedeninin IMF'nin önerdiği sabit kur politikası olduğu bir gerçektir.

Büyük bir çıkış yakaladığı söylenen ve bunun için de Asya Kaplanları benzetmesi yapılan Uzak Doğu ülkelerinde, dengesiz büyümenin sonucu olarak Doğu Asya Krizi'nin patlak verdiği anlaşılmaktadır. Daha yıllar önce Kazgan'ın, ekonominin insani boyutunun zayıfladığını uyararak, teknoloji için ucuz sermaye malları üreten ucuz emeği sahiplenmenin, büyük krizlere yol açacağını saptaması da neo-liberal ekonomik sonuçların önceden öngörülebildiğini göstermiştir⁵².

Bugünün neo-liberal ekonomi manzarasına bakıldığında, emeğin çözüldüğünü, dengelerin alt-üst olduğunu, kayıt dışı ekonominin azdığını ve irili ufaklı krizlerin yaşandığını görmek mümkündür. Neo-liberal ekonomi düzeninin emeğe olumsuz yansımalarıyla değişen hak ve ilişkilerin sonucunda ve tabi ki devletin artık her şeye seyirci kalmaya başlamasıyla, bu olumsuzlukların yaşanması kaçınılmaz olacaktır.

⁵⁰ Bulutoğlu, 181-189.

⁵¹ Ahmet H. Köse, Fikret Şenses ve Erinc Yeldan, *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar* (Der.), İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 527.

⁵² Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 2000, s. 181.

3.1. EMEĞİN ÇÖZÜLMESİ

Bugün emeği neo-liberal sistemde zora sokan iki köklü değişimden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, zaten belirgin özelliklerinden ötürü zayıf olan emeğin kapitalist karşısında ekonomik açıdan daha da zayıflamış olmasıdır. Neo-liberalist politikaların sonucunda ücret ve çalışma sürelerinde yapılan değişikliklerle, emeğin ekonomik hakları bertaraf edilmiş, daha önceleri kapitaliste karşı yürütmüş olduğu rekabetin, şimdilerde **yaşama karşı rekabete** (yaşam mücadelesine) iskonto edildiği anlaşılmıştır. Yaşayabilmek için asgari seviyeyi kabul etmek zorunda olan emek, eski gücünü kaybetmiş, bütünlükten uzaklaşmış ve birbiriyle yarışır bir hale gelmiştir. Emeğin çözülmesini hazırlayan ikinci neo-liberalist unsur da, üretim ve tüketim hayatında yaşanan bir takım sömürgeci değişimlerdir. Çalışma yaşamının ve hakeza tüketim yaşamının *farklılaştırılması, bireyselleştirilmesi ve çeşitlendirilmesi* sonucunda emeğin **bütünlüğünü ve gücünü kaybettiği** aşıkardır.

Küreselleşme ile birlikte sınırların ortadan kalkması sonucunda üretimde beklenen küresel sinerjinin, emek açısından hiçbir fayda sağlamadığı görülürken, emeği daha kötü ve zor bir duruma soktuğu anlaşılmıştır. Nitekim, sınırların ortadan kalkması uluslararası serbestiliği ve alternatifleri artırmış, ancak bu olanaklardan sermaye büyük bir fayda sağlarken, emek aynı faydayı sağlayamamıştır.

Neo-liberalizmin emeği çözmesinin bir diğer nedeni de, sosyalist mücadeleler sonucunda elde edilen kazanımların ardından böyle bir uğraşa girmeyen emeği **mücadelecilikten uzaklaştırıp kabulleniciliğe sevk etmesidir**. İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin çok ilgin saptamasına göre emek, var olan haklarının bir zamanlar gösterilmiş olan büyük mücadeleler sayesinde kazanıldığını unutmuştur.

Özelleştirme sayesinde de emeğin çözülmeye başladığı görülebilmektedir. Özellikle kamu yararını gözeten ve tekel niteliği taşıyan bazı kuruluşların özelleştirilmesi kapitalisti oldukça güçlü hale getirmiştir. Özelleştirilen işyerlerinde yapılacak ilk iş, sendikanın ortadan kaldırılması ve üretilen ürünlerin fiyatlarının artırılması olmaktadır. Bu şekilde hem nominal, hem de reel ücreti düşen emeğin artık büyüyen sermaye karşısında pek bir etkinliğinin kalmadığı anlaşılabilmektedir. Öte yandan neo-liberalizmin özelleştirme politikalarına bakıldığında tepkilere meydan

vermemek için tedrici bir biçimde planlanarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Öncelikle birkaç yıl boyunca halkın ilgisini çekmeyen ve olmasa da olur denilen işletmeler özelleştirilmekte, ardından yavaş yavaş büyük kamu işletmelerine geçilmektedir. Daha sonra bu önemli konuma sahip olan kamu işletmeleri de tedrici olarak büyük sermayenin eline geçmektedir. İlk başlarda hisselerin temsili bir bölümünün özelleştirilecek işletmelerde çalışan işçilere devredilmesi ortaya bir kamu imajı yaratsa da, daha sonraları geçinmekte güçlük çeken işçilerin ellerindeki hisseleri *gerçek* sahiplerine satmak zorunda kaldığı görülmektedir.

Emeği alt etmeye yönelik en somut darbe ise neo-liberalist iş yasaları tarafından gelmiştir. Neo-liberalist iktidarlarca hazırlanan iş yasalarının emeğin birçok hakkını daralttığı ve birçok hakkını da ortadan kaldırdığı görülmüştür. Bunun yanında ekonomik açıdan güçsüzleşen emek, var olan yasaların bir çoğundan da uygulamada vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Şüphesiz burada vurgulanmak istenen unsur, ekonomik sistemde yaşanan bir denge bozumudur. Emeğin çözülerek kendi haklarını arayamaz hale gelmesi, emeğin kendisini olumsuz etkilemesinin yanı sıra, uzun vadede sosyo-ekonomik istikrarı da bozucu bir etki yapmaktadır.

3.2. EMEĞİN VASIFSIZLAŞMASI

Özellikle neo-liberal eğitim politikaları çerçevesinde, eğitimin kapitalistleşmesi ve belirli bir kesime hizmet eder hale gelmesi, toplumun geniş bir kesiminin eğitimden yararlanamamasına yol açmıştır. Her yıl Türkiye’de yapılan üniversiteye giriş sınavlarına bakıldığında kabaca ne gibi bir manzaranın hakim olduğunu görmek mümkündür. Yaklaşık 1,5 milyon kişinin katıldığı bu sınavda, katılanların sadece %10’unun fakülteyi kazandığı görülmektedir. Yine bu yüzde on içersinde kaliteli eğitimden yararlanacak olan kesim, çok küçük bir kesimi oluşturmaktadır.

1990’lı yıllarda “her ile bir üniversite” kampanyası başlatan, dönemin başbakanı Süleyman Demirel, eğitim sorununa çözüm olarak büyük bir girişimde bulunsa da, bu girişim maalesef yetersiz kalmıştır. Çünkü yapılan üniversitelere, eğitim

açısından gerekli donanım, kaynak yetersizliğinden ötürü sağlanamamıştır. Öte yandan aynı yıllarda başlayan özel üniversite artışı ise Türkiye'deki birçok köklü üniversiteden üstün üniversiteleri ortaya çıkarmıştır. Devlet üniversitelerinde yetişen profesörler bir bir özel üniversitelere geçmeye başlamış, öte yandan birçok köklü okulda olmayan, derslikler, sosyal tesisler ve kongre salonları hatta kütüphaneler inşa edilmiştir. Ancak ne var ki, bu olanaklardan parası olan küçük bir kesim yararlanmaktadır.

Parası olmayan geleceğin ücretli emeğini oluşturacak olan büyük bir kesim ise, eğitim olanaklarından yeterli şekilde faydalanamayarak, mezuniyet sonrası **vasıfsız** bir emek olarak işgücü piyasasında iş aramaya başlamaktadır. Bunun yanında hali hazırda her yıl üniversiteye giremeyen %90'lık vasıfsız emek ile de rekabet etmek zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla neo-liberalizmin yarattığı vasıflı işsizler yanında, vasıfsız iş arayanlar da ekonominin üzerinde bir yük olarak durmaya başlamıştır.

3.3. EKONOMİK DENGELERİN ALT-ÜST OLMASI

Kapitalisti destekleyen bir ekonomi düzeni olan neo-liberalizmin, emeği kendi bağlamında derinden etkileyen onlarca olumsuz sonucu yanında, ekonomik işleyişi bozan etkileri de mevcuttur. Tedarik etme, üretme, dağıtma ve tüketme zinciri olan ekonomik sistemi oldukça derinden etkileyen bu düzenin, bu yüzden faydalılığına inanmak pek akla yatkın bir davranış olmayacaktır. Denilebilir ki, neo-liberalizm ekonomi sistemini bozan bir ekonomi düzenidir.

Ekonomik dengeyi alt-üst eden neo-liberalist sonuçlara bakıldığında, ilk olarak, arz-talep dengelerinin bozulması göze çarpmaktadır. Ürettiği ürüne kattığı değer tam karşılığını alamayan emeğin alım gücü tüketim mallarının altında kalmakta bu durum talebi kısıcıcı bir etki yapmaktadır. Kısılan talep daha sonra arzı etkilemekte bu durum krize kadar gitmektedir. Talebi kısıcıcı etkinin bir de **geciktirici** modeli vardır ki, bu da emeğin **borçlanması**dır. Kredi, kartları, taksitli alışveriş, tüketici kredileri gibi birçok enstrümanın ekonomik talebi geçici olarak artırdığı görülmektedir. Ancak borçlanma karşılığında emek bu bedeli daha fazla ve ucuza çalışmak zorunda kalarak ödemektedir.

Bu ise uzun vadeli bir emek hak kaybına yol açtığı için, sonucu daha ağır krizlere yol açabilmektedir.

2003 yılının on iki aylık rakamlarına bakıldığında, Türkiye ekonomisinin iç ve dış borçlanma konusunda tam da neo-liberalistlerin istediği noktaya geldiğini görmek mümkündür. Bugün Türkiye'nin iç ticaret açığı 26 milyar dolar, yıllık dış ticaret açığı ise 4,1 milyar dolardır⁵³. Ulusal toplam gelir ve giderde görülen bu dengesizlik, toplumsal bazda, **gelir dağılımında** da yaşanmaktadır. Son verilere göre dünyanın en zengin %5'lik bir nüfusu dünya pastasının %86'sını alırken, en fakir %5'i sadece %1,3'üyle yetinmek zorunda kalmaktadır⁵⁴. Üstelik verileri hazırlayan bu raporlarda, bu uçurumun son otuz yılda gerçekleştiği, ki bu neo-liberalist aşamaya tekabül eder, saptanmıştır. DİE'nin yapmış olduğu son *tutarlı*⁵⁵ gelir dağılımı araştırmasına göre (1994) Türkiye'de nüfusun %20'si milli gelirden %54 pay alırken, geri kalan %80'i ise milli gelirin sadece %46'sını kendi aralarında taksim etmek zorunda kalmıştır. DİE daha önceki araştırmasında da (1987) en zengin %20'nin payının %50 olduğunu saptamıştır. Bu gelir farkı her geçen gün büyümektedir. Aynı şekilde, 1983 sonrası Türkiye'de gelir dağılımının tarım kesimi, ücretliler ve kar/faiz/rant bölüşümünde de gelir dengesizliğinin ne derece büyüdüğü Tablo.I'de ayrıntılı bir biçimde gösterilmektedir.

Ekonomik dengesizliği yaratan bir diğer neo-liberalist etmen de, menkul değerlerin meta fiyatlarının üzerinde değere alıcı-satıcı bulmaya başlamasıdır. Karşılığı olmayan bu değerlerin kapitaliste faizsiz kredi sağlaması, olası borsa krizlerinin de en büyük tetikleyicisi niteliğindedir. Öyle ki, aynı menkul kıymet dengesizliğinin (borsa balonu) 19. yüzyıl liberal ekonomi düzeninde de yaşandığı ve büyük krizlere sebep olduğu bilinmektedir.

⁵³ Güngör Uras, Milliyet, Ekonomi sayfası, 13.01.2004.

⁵⁴ Bkz., Human Development Report, UNDP-1997.

⁵⁵ DİE'nin 2002 yılından yapmış olduğu gelir dağılımı anketi rakamlarda oynama yapıldığı öne sürüldüğü için tutarsızdır.

3.4. KAYIT DIŞI EKONOMİNİN YÜKSELİŞE GEÇMESİ

Her ne kadar artık, yasalarda yeni çalışma modellerinden bahsedilmeye başlansa da, doğası gereği işin düzensizleştirilmesi, koparılması ve parçalanması kayıt dışı ekonominin en belirgin unsurlarındandır⁵⁶. Çağrı üzerine çalışma, parçalı-zaman çalışma ya da sıkıştırılmış iş haftası gibi birçok yeni çalışma modeli için bordro, vergi ve sigorta primleri gibi kavramların uygulanabilirliğinden bahsetmek zordur. İş yasaları gerekirse tam manasıyla standart dışı çalışma koşullarını düzenlemeyi başarsa da, vergi, ticaret ve sosyal sigorta kanunları gibi ilişkili kanunları bunlara uydurmak neredeyse imkansızdır. Kapitalizmin neo-liberalist politikalarla birlikte yaymaya çalıştığı standart dışı çalışma koşulları, tam da onların istediği biçimde kayıt dışı ekonomiyi ve kayıt dışı ucuz emeği destekleyici nitelik arz etmektedirler.

Kayıt dışı ekonominin sadece neo-liberalist çalışma koşullarının bir sonucu olduğunu söylemek yanlış olur. Kayıt dışılığa neden olan başkaca neo-liberalist yaklaşımlar da mevcuttur. Aşağıda ayrıca değinilecek olan işsizlik, işsiz kalma korkusu veya eksik istihdam da kayıt dışılığa yol açan etmenler arasında sıralanabilir. Ücretin düşürülmesi sonucunda da, ikinci iş olarak seçilen kayıt dışı işlere (örneğin bir öğretmenin aynı zamanda bir düğün salonu müzisyenliği yapması gibi) yönelmek mümkündür. Öte yandan büyük sermayenin ürettiği teknolojik tarımsal üretim mallarından ötürü gelişmekte olan ülkelerde tarımın zayıflatılması ve bununla birlikte yine büyük sermayenin rekabet üstünlüğünden ötürü küçük esnafın iflas etmesi gibi çeşitli nedenlerle emek sınıfına katılan veya katılmak isteyen yeni bir ucuz emeğin yaratılması kayıt dışılığa neden olan bir başka etmen olarak gösterilebilir.

Ekonomide ve istihdamda kayıt dışılığın en çok görüldüğü alanı tespit etmek, bir kayıtsızlık meselesinin var olmasından ötürü her zaman zor olmuştur. Bugüne kadar birçok ekonomist istihdamda kayıt dışılığının yoğun olduğu alanları araştırırken soruna hep sektörel veya istatistiksel açıdan bakmışlardır. En basit formülüyle, ki sonucu oldukça tutarsızdır, “*nüfus sayımlarında çalışıyor olduğunu beyan edenlerin sayısından, kayıtlı çalışanların sayısını çıkararak kayıt dışı istihdam miktarını bulma*” kuralına göre sadece kayıt dışı çalışmanın nerede odaklandığını araştırmak gerçekten yetersizdir. Öyle

⁵⁶ Osman Altuğ, *Kayıt Dışı Ekonomi*, Türkmen Kitabevi Yay., İstanbul, 1999, s. 40.

ki, bugün neo-liberalist politikaların emeği zayıflatması sonucu istihdamda görülen en çok kayıt dışılık türü “kısmi kayıt dışı istihdam”dır. Hemen her sektörde yasal sınırları aşan fazla çalışmalar kısmi bir kayıt dışılık arz ederler. Neredeyse normal çalışma süresi kadar fazla çalıştırmanın bordo dışında elden ödenmesi, vergi, sigorta primi gibi ek ödemelerden kısmi bir biçimde kaçınmak anlamına gelmektedir.

Batı emperyalist ülkelerin çevre ülkelere kayıt dışı ekonomiyi gizliden gizliye teşvik etmelerine rağmen, yasal mevzuatlarında kayıt dışılığa savaş açma tutarsızlıklarını da açıklığa kavuşturmakta fayda olacaktır. Keza bu açıklamadan neo-liberalizmin asıl yüzünü anlamak da mümkündür. Şöyle ki, kapitalist ülkelerin bugün savaştıkları alan, tamamen kendi çıkarlarına aykırı olan fikri ve sanatsal eserleri ve çok uluslu şirketlerin ürettiği ürünleri kayıt dışı üreten *korsan* sektördür. Örneğin Amerika’nın en büyük gelir kaynaklarında biri olan müzik ve film ürünleri veya çok uluslu şirketlerin üretmiş olduğu spor malzemeleri ve özellikle bilgisayar yazılımları söz konusu Batı ülkeleri için kayıt dışılık konusu olmaktadır. Oysa bu ülkelerin veya çok uluslu şirketlerin hiçbirinin, kayıt dışı istihdamı ortadan kaldırmaya yönelik etkili bir çaba gösterdikleri görülememiştir.

3.5. İŞSİZLİĞİN KRONİKLEŞMESİ

Ekonominin yapısal sorunlarından kaynaklanan yapısal işsizlik ve yapısal sorunların yaratmış olduğu konjonktürel dalgalanmalardan kaynaklanan konjonktürel işsizlik, birbirleriyle olan tamamlayıcılığından ötürü *kronik işsizlik* denilen sosyo-ekonomik sorunu ortaya çıkarmaktadır. Neo-liberalizmle birlikte global anlamda bir yapı bozumunun (deconstruction) yaşandığı kanaatine varmak mümkündür. Büyük sermayenin yaratılması ile birlikte yaşanan denge bozumu bunu açıklayan etmenlerden biri olarak gösterilebilir.

Kapitalist odaklı ekonomi anlayışının sonucunda, sadece kapitalistin tatmin olmasını amaçlandığı için toplumun tatminsizliği göz ardı edilmekte, işsizlik oranı milli gelirle ilişkilendirilmeden tartışılmaktadır. Doğu Asya’daki ekonomik mucize, oradaki

işsiz halkı konu almadan, sadece toplam gelire bakarak ilan edilmiştir. Bugün milli geliri oldukça yüksek olan ülkelerde bile kronik işsizlik hızla artmaktadır.

Fukuyama gibi neo-liberalistlerin, kişisel özgürlüğü yücelterek insanlığın refahının ancak buna bağlı olduğu inancını dünyaya angaje etme çabaları,⁵⁷ tamiri mümkün olmayan bir küresel yapı sorununu ortaya çıkarmıştır. Milli gelirin artmasıyla, toplumsal refahın artacağı inancı veya kapitalistin daha çok kazanması emeğin de daha çok kazanmasını sağlayacağı söylemleri, toplumu bir anlamda kapitalizm taraftarı haline getirmiştir.

Üretim ve yatırımların artmasına rağmen, toplumun büyük bir kısmının alım gücünün olmaması yapısal işsizliğin en büyük kaynağıdır. Bu durumdan işsizliğin en temel kaynağını neo-liberalist ekonomi politikaları oluşturmaktadır. Öte yandan işsizliği kronik hale getiren bir diğer husus ise ekonomideki yapısal bozuklukların konjoktürel dalgalanmalara yol açmasıdır. Ekonominin dönemsel genişleme ve daralmalar yaşaması yine neo-liberal politikaların bir sonucudur. Daralma ve gelişmelerin dönerselliğini anlamak için, rakamlarla algılar arasındaki tutarsızlığa bakmak gerekecektir. Eğer ekonomide rakamlar olumsuz yönde iken buna karşılık refah algısı olumlu yönde ise bu algının uzun sürmeyeceği açıktır. Nitekim büyük krizlerin öncesi dönemlere bakıldığında ithalat ve borçlanma oranlarının yükseldiği, borsa endeksinin haddinden fazla arttığı (borsa balonu) görülmektedir. Dolar değerinin altında seyreterek, dış denge açık vermeye başlasa da, bunun ekonomik reaksiyonu ortaya çıkana dek tüketim hızla artmaktadır. İşsizlik azalmasına rağmen istihdam katma değeri düşük alanlarda toplanır. Oysa birçok hükümet tüm bu gizli başarısızlıkları, algılar geçici olarak olumlu olduğu için halkına başarı olarak gösterirler. Bu gibi durumlarda krizin patlaması uzun sürmeyecektir. Krizin en büyük faturalarında biri de konjoktürel işsizliktir.

Neo-liberalizmden kaynaklanan bir başka işsizlik modeli ise gizli işsizliktir. Yukarıda değinilen part-time çalışma, çağrı üzerine çalışma gibi eksik istihdam modelleri bir çeşit gizli işsizlik niteliği arz ederler. Yine yukarıda değinilen kayıt dışı ekonominin yaratmış olduğu enformel sektör mensupları da gizli işsizler kategorisini temsil etmektedirler. Öte yandan neo-liberal politikaların dengesizliklerine örnek

⁵⁷ Fukuyama, *Tarihin Sonu*, s. 55.

gösterilebilecek bir durum da, eksik istihdamla birlikte aşırı istihdamın artmasıdır. Çünkü hak etmediği halde her bir fazla çalışan işçi, aynı zamanda bir başka işsizine yerine çalışıyor sayılmaktadır. Bunun en anlaşılır örneği **özelleştirme vakalarında yaşanan işçi çıkarmalarıdır**. Bugüne kadar ekonomi bilimi bu işçi çıkarımlarını kamu iktisadi girişimlerinin gereksiz yere istihdam yaptığına yorumlamıştır. Hatta bunun için “*üretim istihdama kurban ediliyor*” uyarısında bulunulmuştur, ki nitekim bunun yanlış olduğu söylenemez⁵⁸. Ancak özelleştirmeler ertesindeki işçi çıkarımlarını sadece buna bağlamak yanlış olacaktır. Özelleşen işletmede **yeni işverenin formülü** şöyle gerçekleşir:

TABLO.III:

Özelleştirme – İşsizlik İlişkisi

Özelleştirme – işsizlik analizi:

-İşçiler ilk etapta yaklaşık %35 - 40 oranında çıkartılır. Bunun nedeni istihdam fazlalığı olarak gösterilir.

-Zamanla işler küçük ve sendikasız taşeron işletmelere devredilerek eski sendikalı işçiler de işten çıkartılır.

-Üyelerini kaybeden sendika işyerinden çekilmek zorunda kalır.

-Çıkartılan işçilerin işgücü açığını kapatmak için kalan işçilerin çalışma süreleri %35 – 40 oranında artırılır. Böylelikle işten çıkarılan işçilerin açığı kapatılmış olur.

Görüldüğü gibi işsizliğin neredeyse bütün nedenleri neo-liberalist politikalara dayanmaktadır. Gelir dengesizliği, esnek çalışma, fazla çalışma ve hatta özelleştirme gibi birçok neo-liberalist etmen işsizliği desteklemektedir.

⁵⁸ Tahir Baştaymaz, “Gelişmekte Olan Ülkelerde Açmaz: Aşırı İşsizlik veya Kırsal Eksik İstihdam”, *Mercek Dergisi*, Nisan 1998, s. 24.

3.6. KRİZLER VE AÇMAZLAR

Ekonomik krizlerin artık döngüsel hale gelmesi, olumsuzlukların krize, krizlerin ise olumsuzluklara neden olması emek sorununda bazı açmazları ortaya çıkarmaktadır. İktisat tarihinde hiçbir düzen neo-liberalizm kadar kendini besleyici nitelikte olmamıştır. Eskiden çok seyrek rastlanan büyük krizler, neo-liberalizmle arka arkaya yaşanır hale gelmiş, sosyo-ekonomik olumsuzlar artık içinden çıkılmaz bir duruma girmiştir. Sorunların iç içe geçmişliği ortay bir takım açmazlar yumağı çıkarmaktadır. Bunların başlıcaları, yoksulluk, işsizlik, devlet ekonomisinin zayıflaması ve sosyal haklarda yaşanmaktadır.

Neo-liberalizmle birlikte emeğin ücretinde yaşanan düşme, aile ekonomisini zora sokmakta, böylelikle kadınların ve çocukların da istihdama katılmasını gerekli kılmaktadır. Ancak ne var ki, diğer fertlerin üretime katılmasıyla işgücü arzı artmakta, bu da emek arzı fazlalığından ötürü ücretleri düşürücü bir etki yapmaktadır. Bu durum *düşük ücret açmazı* olarak tanımlanabilir.

Öte yandan bir diğer büyüyen sorun olarak yoksulluğun artışı görülmektedir. Bugün çocuk istihdam olarak nitelendirilen Sosyal Sorumluluk 8000 (Social Accountability 8000) Standardı'na göre 15 yaşının altında çalışan küçük işçilerin *yoksulluk yüzünden* çalışmak zorunda kaldığı araştırmalarla ispatlanmıştır⁵⁹. Ancak, eğitilip geleceğin üretken insanları olması gereken çocukların bu şekilde çalışması, verimsiz bireyler yaratarak yoksulluğu artırıcı bir nitelik arz etmektedirler. Bu da *çocuk istihdamı açmazı* olarak tanımlanmıştır.

Aynı şekilde devlet ekonomisi de bu açmazlar zincirine eklenmiştir. Üstelik bu durum krizin en büyük dinamiklerindendir. Neo-liberalizmle birlikte devlet zayıflatılmış, çeşitli kapitalist kuruluşlar tarafından görev alanları yeniden tanımlanmıştır⁶⁰. Artık devlet bazı sorunları kendi bildiğine bırakacak, görünmez el kendi kendini tamir edecektir. Oysa devletin ilgilenmediği bu sorunların devlete büyük bir gelir kaybı sağlamıştır. Kayıt dışı istihdam vergi gelirlerini düşürürken, sosyal

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Tahir Baştaymaz, "Günümüzde Geleceğimizi Karartan Bir Problem: Çalışan Çocuklar", *Mercek Dergisi*, Mess Yay., Ekim 1998. s. 60-66.

⁶⁰ Devletin yeniden tanımlanmış görev alanları için bkz.: World Development Report, *The State in a Changing World*, Oxford University Press, 1997

sigorta fonları da dengesizliğe girmiştir. Burada da *devletin zayıflığı açmazının* sorunları, sorunların da devletin zayıflığını desteklediği görülebilir.

Emeğin zayıflaması sonucu sendikacılık zayıflarken, sendikacılığın zayıflaması da emeği zayıflatmakta ve ortaya bir de *sendikal açmaz* diye bir kavram çıkmaktadır. Sonuç olarak krizler ve açmazlar emeği zayıflatıp kapitalisti güçlendirmekte, güçlenen kapitalistin dinmeyen kâr arzusu karşısında emek daha da zayıflamaktadır.

Bu açmazlar dikkate alındığında artık neo-liberalizmin bir toplum düzeni olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan ötürü de, o çok övülen ve “*ekonominin önündeki engeller kaldırılmalı – serbest piyasaya geçilmeli*” ve böylece “*ekonomi iyi ise toplumsal refah da iyi olacaktır*” gibi sloganlarla halka angaje edilmeye çalışılan neo-liberalist ekonomik düzenin aslında **bir alternatif olmadığı** ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Bugünün sosyo-ekonomik sorunlarının ana kaynağı, 1980’li yıllarda Amerika ve İngiltere’de ekonomik bir alternatif olarak ortaya atılan ve ardından tüm dünyaya empoze edilmek istenen yeni liberal yaklaşım (neo-liberalizm) olarak görülmektedir. Bu olumsuz anlatım, artık geleceğe dönük bir olasılık değil, bugünün fark edilebilir sorunlarının anlatımıdır. Bu araştırmada, sosyo-ekonomik sorunların ve özellikle emeği derinden etkileyen gelişmelerin görülmeyen nedenleri teşhir edilmiştir. Bu amaca, ilk olarak, sosyalist ve kapitalist iki temel düşüncenin ilk kurucularından son temsilcilerine dek savunulan tezler karşılaştırılarak, ardından, son yirmi yılda yaşanan değişiklikler incelenerek ve nihayet, sayısal veriler gözlenerek ulaşılmıştır.

Ekonomik düzenlerin emek ve sermaye ilişkilerine bakış açıları anlaşıldıktan sonra neo-liberalizmin nasıl bir nitelikte olduğunu anlamak daha da kolaylaşmıştır. Neo-liberalizm, tıpkı liberalizmdeki gibi güçlüden yana dengesiz bir politika benimseyen kapitalist bir ekonomi düzenidir. Ancak, onun için bu kararı verirken, onun denge bozucu bir düzen olduğunu söylemek, yeterli bir gerekçe olmamaktadır. Neo-liberalizmin daha gizli ve daha tehlikeli olduğu, yeni politikalarla anlaşılır hale gelmiştir.

Daha baştan, neo-liberalizmi dünyaya yayma çabalarına bakıldığında, top yekun bir değişimin başlatıldığı görülmüştür. Ekonomik bütünleşme hareketleriyle gelişmekte olan ülkelerden istenen çeşitli tavizler, özendirici “Batı Rüyası” anlayışla pekiştirilince, bu ülkelerin Batı kapitalizmine bir bir bağlanmaya başladığı ortaya çıkmıştır. Ardından bu gönüllü bağlılık, bir anda, borçlandırma politikalarıyla ve jeo-stratejik tekellerle gönülsüz ama kaçınılmaz bir bağlılığa dönüşmüştür. Yapılacak son iş ise, güçlü medya,

özel üniversite ve yayın evleri gibi bazı mekanizmalarla bunu topluma yaymak olarak gerçekleşmektedir.

İlk olarak **devletin ekonomideki varlığını** reddeden neo-liberalizmin, kurumlarının devletin birçok görevini yerine getiremediği anlaşılmıştır. Kâr güdümlü üretimin her zaman ekonomiyi başarıya ulaştırmadığı, gelişmekte olan ülkelerde kolaycılığa ve katma değeri düşük yatırımlara yönelmeleriyle ortaya çıkmış, plansız ve devletsiz ekonominin büyük sermayeye hizmet eden bir ekonomi olduğu sonucuna varılmıştır.

Neo-liberalizmin uygulamadaki politikaları ekonomik yaşamla birlikte bireysel ve toplumsal yaşamı derinden değiştirmiştir. Üretimde ve tüketimde bireyselliğin yaygınlaştırılması, ezici rekabetin düsturu haline gelmiş, yeni oluşturulan büyük sermayeler için uygun hareket ortamı yaratılmıştır. Yeni oluşturulan büyük sermayeler ise birçok yerel firmayı özelleştirme yoluyla satın alıp büyüyen çok uluslu şirketlerdir. Neo-liberalizm, bu politikalarını rahat bir şekilde gerçekleştirebilmek için devletin ekonomideki etkinliğini yer yer sınırlandırmak, yer yer ise ortadan kaldırmak istemektedir. Böylelikle sosyal refah devleti anlayışı da rafa kaldırılmaya başlanmıştır.

Neo-liberalist politikalara etki eden örgütlü emek ve sendikacılık da bu değişimden nasibini almıştır. Özellikle, emeğin çözülmesi ve işsizliğin artması sendikaları zayıflatmış ve emeğin örgütlenerek hakkını araması bertaraf edilmiştir. Ardından, neo-liberalizm, ekonomik birikimin emeğin elinde ziyan olacağına inandığı için, sermayenin belirli kişilerde toplanmasını öngörmektedir. Bu durumda gelir dağılımı anlayışında da köklü bir değişim aşlanmaktadır. Son yirmi yılın istatistik verilerine bakıldığında ücretlilerin milli gelirden aldığı payı azalırken, buna karşılık faiz, rant ve kâr gelirlerinin payının tırmanışa geçtiği görülmektedir. Tüm bu politikalarla neo-liberalistler, küresel zenginliği artırarak, ancak bu şekilde toplumun refaha kavuşacağını amaçlamışlardır. Bu şekilde **onlara göre** neo-liberalizm ekonominin düzelmesi için kaçınılmaz bir alternatif olarak görülmüştür.

Şüphesiz neo-liberalizmin gerçekleştirdiği bu köklü değişimden en çok etkilenen kesim emek olmuştur. Emeğin gerçek anlamda hangi bileşenlerden oluştuğunu ve oluşması gerektiğini ortaya koymadan neo-liberalizmi emeğe yorumlamanın sağlıklı

bir girişim olduğu anlaşılmıştır. Emegın bugünkü tanımı, ücret karşılığı iş yapmak için işverenle bireysel akit imzalayan işçi haline gelmiştir. Oysa doğru tanımlamada emegın bölünemez bir bütün olarak algılanması gerekmektedir. Çünkü emegın spesifik zayıf özelliklerinden ötürü, hak aramada örgütlenmesinin kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır. Keza kapitalist, gizli de olsa bu örgütlü hareket etmeyi somut olarak uygulamaktadır. Yine aynı yorumlamadaki sağlıksızlık, emegın haklarını yok sayarak yapılmıştır. Tıpkı klasik iktisatta olduğu gibi, hem pratikte hem de teoride emegın birçok hakkının ortadan kaldırıldığı fark edilmiştir. Gerek devlet yasaları (teorik) biçimsel anlamda değiştirilerek, gerekse fabrika yasaları (pratik) ekonomik üstünlüğü kapitaliste vererek, emek zayıf bir konuma düşürülmüştür. Emegın adil ücretinin, sosyal haklarının ve diğer haklarının neo-liberalizm karşısında aşındığı görülmüştür. Bu şekilde, işsizlik, yoksulluk gibi ilk önce emegi daha sonra tüm toplumu ilgilendiren sorunların engellendiğı değil, desteklendiğı görülmektedir.

Neo-liberalizmin ne olduğu ve emek kavramının ne olması gerektiğı ortaya konulduktan sonra, araştırmanın temel sorunsalı olan, neo-liberalizmin emege yansımaları analiz edilebilir hale gelmiştir. Neo-liberalizmin emegi ilgilendiren ilk girişimi, klasik endüstri ilişkileri sistemini köklü bir biçimde değiştirmesidir. Devletin yerini alan uluslar-üstü (supra-nasyonel) örgütlerin, endüstri ilişkilerindeki devlet ayağının rolünü farklı bir alana çektiğı ortadadır. Bu durum devletin konumunu zayıflatırken, küresel ticarete hizmet eden uluslar-üstü örgütlerin daha iyi karar almalarını sağlamıştır. Öte yandan endüstri ilişkilerindeki işveren ayağının da konumu değişmiştir. Yeni düzende işverenlerin tekelleşmiş, büyük sermayeler haline geldiğı anlaşılmıştır. Bu durum, zaten Batı'nın bir önerisi olan, sosyal diyalog anlayışının da hangi amaca hizmet ettiğini göstermiştir. Öyle ki, sosyal diyalogun, kaldırılmak istenen sendikacılığa ve toplu pazarlığa bir alternatif olduğu aşıkardır.

Neo-liberal politikaların emegi zayıflatmadan önce, zayıflatılacak emek yaratma projesinin fark edildiğı görülmüştür. Az gelişmiş ülkelerdeki tarım sistemlerinin, Batı tekelindeki zirai girdiler ve akaryakıt karşısında tutunamaması sonucu çökmesi, kırsal kesimden kente doğru müthiş bir vasıfsız emek göçünü doğurmuştur. Yine kentlerdeki küçük esnafın, büyük sermayenin kurduğı süper marketler karşısında dükkanlarını

kapatmak zorunda kalıp emek saflarına katıldığı görülmüştür. Dolayısıyla çekirdek emeğin dışında, diğer toplum kesimleri de, daha baştan zayıf olarak emekleştirilmiştir.

Güçsüz (vasıfsız) yeni emeğin yanında, var olan çekirdek emeğin de çeşitli politikalarla zayıflatıldığı görülmektedir. Bunun için en etkili yol, yenilenen neo-liberalist iş yasalarıdır. Yeni iş yasaları, emeğin birçok hakkını ya doğrudan ya da dolaylı olarak ortadan kaldırmıştır. Öte yandan emek için sunulan neo-liberal çözümlerin, aslında gizli bir emek zayıflatıcısı olduğu görülmüştür. Kapitalistin lehine olan sosyal diyalog toplu pazarlığa ve sendikacılığa ıskonto edilirken, daha ilk başta düşük ücreti endeks alan eşel mobil, emeğin düşük reel ücretini değiştirilemez hale getirmiştir. Bunların en büyük nedeni ise büyüyen sermayenin emeği zayıflatması olarak gösterilebilmektedir.

Emeği zayıflatma politikalarını, emeği sahiplenme (köleleştirme) politikaları takip etmektedir. Ücretlerin düşürülmesi ve buna karşılık çalışma sürelerinin yükseltilmesi emeği kısmen bir köle haline getirmiştir. Bunların yanında emeğin vazgeçilen sosyal hakları da, kapitalistin kârına transfer edilmiştir. Emeği sahiplenmenin bir diğer yolu da, örgütlü emeğin sona erdirilmesi olmuştur. IMF gibi neo-liberalist kurumlarca, gelişmekte olan ülkelerde işletmelerin KOBİ haline getirilmesi emeğin dağılmasını sağlamıştır. Bu tip işletmelerde sendika üye kazanamamaktayken, büyük işletmeler de taşeron KOBİ işletmelerince parçalanmıştır. Öte yandan esnek çalışma ve esnek ücret politikalarının da, örgütlenmeyi örselediği için, emeğin sahiplenilmesini kolaylaştırıldığı ifade edilebilir. Son olarak, emeği sahiplenmeyi amaçlayan en önemli politikanın, hazzı (hedonist) toplumun yaratılması olduğu görülür. Tüketiciye yönelik ürün anlayışından, ürüne göre tüketici anlayışına geçiş, toplumsal kör hazzcılığın en etkili yöntemidir. Tüketmek için, her türlü yolla borçlanan emek (özellikle eve gelen borç faturalarının artırılması gibi), emeği borç köleliğine sevk etmiştir. Kısacası emek her yoldan kapitaliste bağlanmak zorunda kalmıştır.

Tüm bu olumsuz gelişmelerin ardından ortaya çıkan krizlerin ve açmazların kaynağını kestirmek mümkündür. Neo-liberal ekonomi düzeniyle emeğin çözüldüğü ve böylelikle toplumun en önemli kesiminin felç edildiği ilk ana sonuçtur. Emeğin yıllardır

ekonomik sistemi dengeye sokan “kapitaliste karşı rekabet”i, artık “yaşama karşı rekabet”e (yaşam mücadelesine) dönüşmüştür. Şüphesiz bu durum sonucunda ekonomik dengeler alt-üst olmuş, bozulan gelir dağılımı ekonomi sisteminin ana yakıtı olan arz-talebi olumsuz etkilemiştir. Hatta bu durum, karşılıksız menkul kıymetlerin artmasıyla krizin de ana kaynağı olmuştur. Bozulan ekonomi sisteminde, kayıt dışılık artarken, işsizlik de hızla yükselmeye başlamıştır. Tüm bunların en olumsuz yönü ise, sorunların içinden çıkılmaz açmazlar yumağı haline gelmesidir. Sorunlar, birbirlerini besleyerek ve böylece her geçen gün büyüyerek içinden çıkılmaz bir hale gelmiştir. Örneğin, ücretlerdeki düşüş diğer aile fertlerini emek piyasasına girmeye zorlarken, emek piyasasındaki bu artış aynı zamanda ücretleri düşürücü bir etki yapabilmektedir. Öte yandan, yoksulluk çocuk istihdamını desteklerken, bu yüzden eğitimsiz kalan çocukların üretime katılamayarak geleceğin yoksul vatandaşları olacağına inanılmaktadır.

Hiç şüphesiz kapitalizmin neden olduğu krize yine çözüm olarak neo-liberal politikalar gösterilmekte, bunun için herkesin refahından ödün vermesi gerektiği öne sürülmektedir. Ancak ne var ki emeğin kendi refahından feragat ederek bu krizlerle mücadeleye girmesi sonucunda, yine kapitalist mutlu olmaktadır. Çünkü ekonomi sistemi düzlüğe çıktığında, emek bundan kapitalist kadar istifade edememektedir. Son tahlilde, denilebilir ki, tüm bu olumsuz gelişmelerin karşısında, ekonomiyi hareketlendirmek ve böylece toplumsal refahı artırmak amacıyla uygulamaya konulan neo-liberalizm, ekonomi sistemi için bir alternatif niteliği taşımamaktadır.

KAYNAKLAR

- Akçaylı, Nurhan; **Yönetime Katılma ve Özyönetim**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.
- Aktan, C. Can; "Liberal Demokrasi ve Piyasa Ekonomisi", **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Yıl: 31, Sayı: 3, Mart 1994, s. 5 – 28.
- Alatlı, Alev; "Neo-liberalizm", <http://www.zaman.com.tr/2002/08/04/yorumlar/default.htm>, (12.10.2003).
- Alper, Yusuf; "Yeniden Yapılanmanın Eşiğinde Sosyal Güvenlik", **Çimento İşveren Dergisi**, Nisan 1999, s.10-23.
- Altuğ, Osman; **Kayıt Dışı Ekonomi**, Türkmen Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Arkonaç, S. Ayşen; **Sosyal Psikoloji**, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Baştaymaz, Tahir; "Gelişmekte Olan Ülkelerde Açmaz: Aşırı İşsizlik veya Kırsal Eksik İstihdam", **Mercek Dergisi**, Nisan 1998, s. 20-24.
- Baştaymaz, Tahir; "Günümüzde Geleceğimizi Karartan Bir Problem: Çalışan Çocuklar", **Mercek Dergisi**, Ekim 1998, s. 60-66.
- Bilgin, Nuri; **Kollektif Kimlik**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Boratav, Korkut; **Yeni Dünya Düzeni: Nereye**, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bozkurt, Veysel; **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bozkurt, Veysel; **Enformasyon Toplumu ve Türkiye**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Bozkurt, Veysel; **Yeni Çalışma Etiği**, Alesta Yayıncılık, Bursa, 2000.
- Bulutoglu, Kenan; **Yöresel ve Küresel Para Krizleri**, Batı Türkeli Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Campbell, John L.; **The Rise of Neo-liberalism and Institutional Analysis**, Princeton University Press, New Jersey, 2001.
- Canbolat, İbrahim S.; **Uluslararası Sistem: Avrupa Birliği**, 2.Baskı, Alfa Yayını, İstanbul, 1998.
- Castells, Manuel; **And of Millennium**, Oxford University Press, Vol. III, Blackwell, 1998.
- Cemal, Hasan; **Özal Hikayesi**, Bilgi Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990.

- Chomsky, Noam; **Dünya Düzeni; Eskisi Yenisi**, Çev. A. Çakıroğlu ve diğerleri, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.
- Crosland, Anthony; **The Future of Socialism**, Oxford University Press, London, 1964.
- Değirmenci, Koray; “Özelleştirme ve Sosyal Devlet”, <http://www.turkis.org/ozellestirme.htm>. (09.10.2003)
- Dereli, Toker; **Sosyal Siyaset Ders Notları**, Uludağ Üniv., İ.İ.B.F., Ders Notları, Bursa, 1968.
- Drucker, Peter F.; **Yeni Gerçekler**, Çev: B. Karanakçı, İş Bankası Kültür, Yayınları, İstanbul, 1994.
- Drucker, Peter F.; **Kapitalist Ötesi Toplum**, Çev: B. Çorakçı, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ekin, Nusret; **Küreselleşme ve Gümrük Birliği**, İTO Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ekonomi, Münir; **İş Hukuku**, İTÜ Yayınları, İstanbul, 1984.
- Engels, Friedrich; **The Principles of Communism**, Progress Publishers, Moscow, 1969.
- Ercan, Fuat; **Eğitim ve Kapitalizm - Neoliberal Eğitim Ekonomisinin Eleştirisi**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ercan, Fuat; “İş Kanunu Sermayeye Ne Kazandırdı?”, 29.09.2003 tarihli e-makale, erişim adresi: http://www.sendika.org/arsiv/makale_arsiv_eylul_2003.html (23.01.2004).
- Ergün, İsmet; “Devlet ve Ekonomi”, Prof.Dr. Nusret Ekin’e Armağan, TÜHİS Yayınları, Ankara, 2000. s. 257-283.
- Ertürk, Emin; **Ekonomik Entegrasyon Teorisi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1993.
- Evren, Kenan; **Zorlu Yıllarım-2**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994.
- Falk, Richard; **Yırtıcı Küreselleşme**, Çev: A. Çaksu, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.
- Frank, A. G. ve Gills, B. K. (der.); **Dünya Sistemi**, Çev. E. Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 41.
- Friedman, Milton and Rose; **Free To Choose**, Penguin Boks, 1980.
- Friedman, Milton; **Kapitalizm ve Özgürlük**, Çev: D. Erberk – N. Himmetoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Friedman, Thomas; **Lexus ve Zeytin Ağacı, Küreselleşmeni Geleceği**, Boyner Holding Yayınları, İstanbul, 2000.
- Fukuyama, Francis; **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Çev. Z. Dicleli, Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999.

- Fukuyama, Francis; **Güven**, Çev. A. Buğdaycı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- George, Susan; “Conference on Economic Sovereignty in a Globalising World”, Bangkok, 24-26.Mar.1999 <http://www.globalexchange.org/economy/econ101/neoliberalism.html>.(22.01.2004).
- Giddens, Anthony; **Siyaset Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, Çev. T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gönüllü, Gani; “Ekonomi Öncelikli Yönetim”, **Yeni Düşünce Dergisi**, Sayı: 11 <http://www.geocities.com/ganigonullu/ekonomioncelikli.html> (26.01.2004)
- Grint, Keith; **Çalışma Sosyolojisi**, Çev. Editörü: V. Bozkurt, Alfa Kitabevi Yayınları, 1998.
- Gürsel, S. ve Ulusoy, V.; **Türkiye’de İşsizlik ve İstihdam**, Yapı Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1999.
- Güven, Sami; **Sosyal Politikanın Temelleri**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.
- Güven, Sami; **Türkiye Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.
- Güvenç, Nazım; **Türkiye ve Küreselleşme**, BDS Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Hall, Stuart; **Medya, İktidar ve İdeoloji**, Der. ve Çev: M. Küçük, Ark Yayınları, Ankara, 1994.
- Hardt, M. ve Negri, A.; **Dionysos’un Emeği**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Harvey, David; **Postmodernliğin Durumu**, Çev. S. Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hayek, Friedrich A.; **The Road to Serfdom**, Chicago University Press, Chicago, 1944.
- Hayek, Friedrich A.; **New Studies in Philosophy, Politics, Economics on the History of Ideas**, Chicago University Press, Chicago, 1978.
- Hayek, Friedrich A.; **Kanun Yasama Faaliyeti ve Özgürlük; Cilt: 1 (Kurallar ve Düzen)**, Çev: A. Yayla, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994.
- Hayek, Friedrich A.; **Kanun Yasama Faaliyeti ve Özgürlük, Cilt: 2, (Sosyal Adalet Serabı)**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995.
- Hilhorst, Jos G. M.; “Industrialization and Local/Regional Development Revisited”, **Development and Change**, Vol.29. 1998. s. 20.
- IMF; “Worldwide Crisis in the Welfare State: What next in the Context of Globalization?” **Economics Seminars**, Paris, October 15, 1998.

- Işığçık, Özlem; "Sosyal Diyalog, Temel Nitelikleri ve Türkiye’de Sosyal Diyaloga İlişkin Genel Bir Değerlendirme", **İş-güç e-dergi** (www.isguc.org), Cilt:I, Sayı:1, 1999.
- İnsel, Ahmet; "ÖDP Ekonomi Politikaları Üzerine" **Birikim Dergisi**, Sayı: 103, 2002. s. 22-28.
- İnsel, Ahmet; **Neo-liberalizm: Yeni Hegemonya Dili**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kaya, Pir Ali; "Sosyal Adaletin Teorik Çerçevesi Üzerine Bir Değerlendirme", **Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan**, Der: TÜHİS, Ankara, 2000, s.229-244.
- Kazgan, Gülten; **Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen**, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 2000.
- Kongar, Emre; **Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**; Cilt: 1-2, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Köse, A., Şenses, F. ve Yeldan, E. (der.); **İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Laclau, E. ve Mouffe, C.; **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, Çev: A. Karam ve D. Şahiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Lafcı, Ayhan; "Postmodernizmi Anlamak" **İş-güç e-dergi** (www.isguc.org), Ekonomi ve Toplum, C:IV, Sy.1, 2002.
- Leijonhufvud, Axel; **On Keynesian Economics of Keynes: A Study in Monetary Theory**, Oxford University Press, New York, 1973.
- Mandel, Ernest; Ankara Konferansları, Doğu Bloğunda Neler Oluyor? **Neo-liberalizm ve Dünya Ekonomik Bunalımı**, Mülkiyeler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- Manisalı, Erol; **Dünyada ve Türkiye’de Büyük Sermaye**, Derin Yayınları, İstanbul, 2002.
- Manisalı, Erol; **Türkiye ve Küreselleşme**, Derin Yayınları, İstanbul, 2002.
- Manisalı, Erol; **Ahtapot**, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.
- Manisalı, Erol; **Kapitalizmin Temel İçgüdüğü**, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.
- Marrs, Tere; **İlluminati**, Çev. A. Çimen, Timaş Yayıncılık., İstanbul, 2002.
- Marx, Karl; **Kapital**, Cilt: 1, Çev. A. Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul, 1986.
- Marx, Karl; **Ücretli Emek ve Sermaye**, Çev. S. Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1999.
- Marx, K. ve Engels F.; "Communist Manifesto", <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1948/communist-manifesto/index.htm> (12.10.2003).

- MESS; **Çalışma Hayatında 21. Yüzyılın Yeni Ufukları**, Mess Sempozyumu, İstanbul, 1995.
- MESS; **Kültür ve Değişim**, Harvard Business Review Dergisi'nden Derleme, Mess Yayını, İstanbul, 2003.
- Munck, Ronaldo; **Emeğin Yeni Dünyası**, Çev. M. Tekçe, Kitap Yayınevi Yayınları., İstanbul, 2003.
- Owen, Robert, **Yeni Toplum Görüşü**, Der. ve Çev.: D. Şahiner, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ölmezoğulları, Nalan; **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1999.
- Öymen, Onur; **Türkiye'nin Gücü**, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Öymen, Onur; **Geleceği Yakalamak**, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Özmucur, Süleyman; **Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler**, Bogaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Özsoy, Esin; "Kalkınma-Yoksulluk İkilemi ve Türkiye", **İş-güç e-dergi** (www.isguc.org), Cilt:5 Sayı:1, 2003
- Petras, James; "Grito de los Excluidos -dışlananların çılgılığı", Çev. www.sendika.org., Orijinal metin: <http://www.rebellion.org>, Erişim adresi: http://www.sendika.org/belgeler/petras_10subat2003.html (23.01.2004)
- Pfeffer, Jeffrey; **Rekabette Üstünlüğün Sırrı İnsan**, Çev. S.Gül, Sabah Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Rosen, Robert H.; **İnsan Yönetimi**, Çev. G. Bulut, MESS Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sadıklar, Cafer T.; **İkibinli Yıllar Dünya ve Türkiye**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/1720, Ankara, 1995.
- Sancar, Nuray, "Hem İş Hem de Tembellik Hakkı İçin" **Evrensel e-dergi**, http://www.evrensel.com/kultur_sanat/01/05/2003.htm (15.11.2003).
- Savaş, Vural F.; **Piyasa Ekonomisi ve Devlet**, Beta Yayınları, İstanbul, 1987.
- Savaş, Vural F.; "Doğal Kaynak ve Çevre Sorunlarının Çözümünde Liberal Yaklaşım", **Türkiye Uluslararası Liberal Düşünce Sempozyumu**, Liberal Düşünce Topluluğu, Der: M. Erdoğan, Ankara, 1997.
- Saybaşı, Kemal; **Liberalizm, Refah Devleti**, Bağlam Yayınları, Ankara, 1993.
- Sertlek, Tufan; "Küreselleşmenin Emekçiler Üzerindeki Etkileri" **Yoksulluk Şiddet ve İnsan Hakları**, Der: Yasemin Özdek, TODAİE Yayınları, Ankara, 2002.

- Shutt, Harry; **Yeni Bir Demokrasi, İflas Etmiş Dünya Düzenine Alternatifler**, Çev. E. Tekçe, B. G. Nomer, Küre Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Sinanoğlu, Oktay; **Hedef Türkiye**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Smith, Adam; **Ulusların Zenginliği**, Çev. A.Yunus ve M. Bakırcı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Sönmez, Mustafa; **100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Summers, L. H.; "Annual Meeting of The Association of Government Economists", **IMF Conferences**, New York City, Jan, 1999.
- Stiglitz, Joseph, E.; **Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı**, Çev. A. Taşçıoğlu ve D. Vural, Plan B Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Sülker, Kemal; **İşçi Sınıfının Doğuşu**, Cumhuriyet Yayınları, Ankara, 1998.
- Şaylan, Gencay; **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Yayınları, Ankara, 2003.
- Şenses, Fikret; **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Şimşek, Hasan; **Kaostaki Türkiye**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, **Ekonomik Kavramlar ve Göstergeler**, Ankara, 1997.
- Talas, Cahit; **Ekonomik Sistemler**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Temel, A. ve Kelleci, M. A.; "Milli Gelirin Fonksiyonel Dağılımındaki Gelişmeler (1980-1994)", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 6, Ankara, 1996, s.174.
- Thurow, Lester C.; **Sıfıra-Sıfır Toplumu**, Çev. N. Himmetoğlu ve D. Erberk, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1989.
- TİSK; **İş Kanunu Tasarısı ve AB Uygulamaları**, Yayın no: 231, Ankara, 2003.
- Toffler, Alvin; **Future Shock**, Pan Books Ltd., London, 1970.
- Toffler, Alvin; **Yeni Güçler Yeni Şoklar**, Çev. N. Himmetoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Tokol, Aysen; **Avrupa Topluluğuna Üye Ülkelerde Sendikal Hareket**, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 1993.
- Tokol, Aysen; **Uluslararası Sosyal Politika**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.
- Toprak, Metin; **Küreselleşme ve Kriz**, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.
- TÜRK-İŞ; **Asgari Ücret**, Ankara, 1999.

- Ulagay, Osman; **Qua Vadis, Küreselleşmenin İki Yüzü**, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul, 1999.
- UNCTAD; **Trade and Development Report**, United Nation Press, Geneva, 1997.
- Vattimo, Gianni; **The Transparent Society**, Oxford Press, London, 1992.
- Virilio, Paul; **Enformasyon Bombası**, Çev: K. Şahin, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- Wallerstein, Immanuel, **Liberalizmden Sonra**, Çev: E. Öz, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- Wallerstein Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm**, Çev: N. Alpay, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- Wood, E. Meiksins; **Kapitalizmin Kökeni**, Çev: A. C. Aşkın, Epos Yayınları, Ankara, 2003.
- World Bank, **The State in the Changing World**, World Development Report, Oxford University Press, 1997.
- World Bank; **Attacking Poverty**, World Development Report, Oxford University Press, 2001.
- Yay, Turan; **F. A. Hayek'te İktisadi Düşünce**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1991.
- Yayla, Atilla; **Liberal Bakışlar**, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.
- Yentürk, Nurhan; **"Üretim ve Organizasyon Sisteminde Değişmeler ve Türkiye Uygulamaları" Petrol İş Yıllığı**, Yayın no:36, İstanbul, 1995.
- Zencirkıran, Mehmet; **"Küreselleşme; Sorunlar ve Çözüm Önerileri"**, **İş-güç e-dergi (www.isguc.org)** Cilt:3 Sayı: 1, 2002.
- Zeytinoğlu, Erol; **Ekonomik Sistemler**, Marmara Üniversitesi Yayınları., İstanbul, 1985.
- Ziegler, Jean; **Suçun Derebeyleri**, Çev: A.C. Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.